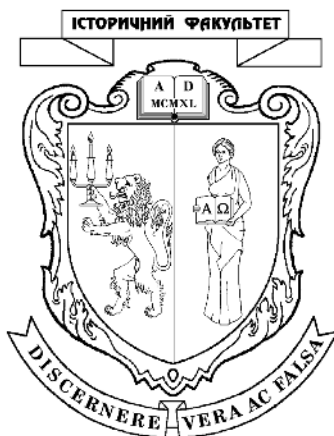

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Історичний факультет

ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ НОВОГО ЧАСУ

Частина друга

*Практикум
для студентів історичного факультету*

Львів
2023

УДК 94(4-15+7)“18/19”(076)
С 39

Рецензенти:

Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету *Андрій СЛЕСАРЕНКО*;

Кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Українського Католицького Університету *Богдан ЧУМА*.

Відповідальні за випуск:

Кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Львівського національного університету імені Івана Франка *Зоя БАРАН*;

Доктор історичних наук, доцент, в. о. декана історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка *Руслан СІРОМСЬКИЙ*.

*Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
(протокол № 5/2022–23 від 23 грудня 2022 р.)*

ISBN 978-617-8070-52-6

Практикум з курсу “Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу.” Для студентів історичного факультету. Друга частина. Укладач Богдана Сипко. Львів: Видавництво “Левада”, 2023. 281 с.

Практикум покликаний допомогти студентам-історикам у підготовці до семінарських занять з другої частини курсу Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу. Оскільки у доступних для студентів публікаціях найкраще висвітлено політичну історію згаданих країн, то більшість семінарських занять буде присвячено саме цій складовій курсу. Окрім переліку питань, списку рекомендованих джерел і літератури, практикум містить вказівки щодо тих аспектів і проблемних моментів, на які необхідно звернути увагу, розкриваючи той чи інший пункт, а також документи, опрацювання яких допоможе ґрунтовніше підготуватися до заняття. Наприкінці видання наведено перелік теоретичних питань, які виносяться на іспит.

© Богдана Сипко, 2023

© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2023

© Видавництво “Левада”, 2023

ЗМІСТ

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХОДУ ПІСЛЯ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ	
Семінарське заняття № 1.....	5
МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ	
Семінарське заняття № 2.....	17
МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ	
Семінарське заняття № 3.....	26
МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ	
Семінарське заняття № 4.....	38
МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ	
Семінарське заняття № 5.....	48
РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 РР. (“ВЕСНА НАРОДІВ”)	
Семінарське заняття № 6.....	70
ОБ’ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ	
Семінарське заняття № 7.....	104
ОБ’ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ	
Семінарське заняття № 8.....	118
ГРОМАДЯНСЬКА (СЕЦЕСІЙНА) ВІЙНА 1861–1865 РР. У США	
Семінарські заняття № 9-10.....	138

**КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЗАХОДУ У ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Семінарське заняття № 11.....184

**ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ У
ЄВРОПІ**

Семінарське заняття № 13.....224

ПЕРША СВІТОВА (ВЕЛИКА) ВІЙНА

Семінарські заняття № 14–15.....250

ГЕОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ЗАХОДУ ПІСЛЯ ВІДЕНСЬКОГО КОНГРЕСУ

Семінарське заняття № 1

1. Принципи легітимізму Шарля-Моріса Талейрана та їх вплив на геополітичне становище Європи після Віденського конгресу.
2. Створення та діяльність Священного союзу.
3. Формування зовнішньополітичної стратегії США у 1812–1823 рр. “Доктрина Монро”.

Рекомендована література:

Джерела:

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людського суспільства / Вільям Мак-Люен [пер. з англ. А. Галушки]. К. : Ніка-Центр, 2002. 1112 с. (Серія “Зміни парадигми”; Вип. 2).

Тіндалл Дж. Історія Америки / Дж. Б. Тіндалл, Е. Д. Шай [пер. з англ. Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур]. Львів : Літопис, 2010. 904 с.

Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891. 475 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Zajewski W. Europejskie konflikty dyplomatyczne: wiek XIX. Kraków, 2012. 250 s.

Методичні рекомендації:

Висвітлення **першого питання** можна розпочати з короткої характеристики постаті Шарля-Моріса Талейрана. Пригадайте з попереднього курсу (Історія країн Західної Європи та Північної Америки XV – початку XIX ст.) основні рішення, які було прийнято на Віденському конгресі (*Документ 1*). З'ясуйте, чому французький дипломат запропонував на Віденському конгресі принцип *легітимізму*, суть якого полягала у визнанні легітимною тієї влади, що мала законні спадкові права. Наскільки рішення Віденського конгресу відповідали принципам легітимізму? Доки, на Вашу думку, продовжував діяти принцип легітимізму?

У **другому питанні** з'ясуйте, за яких умов 26 вересня 1815 р. сформувався Священний союз, і які завдання перед ним ставили його засновники (*Документ 2*). Правителі яких європейських держав і чому не увійшли до цього об'єднання? Як складалася співпраця правителів у рамках Священного союзу? Прокоментуйте тезу французького історика Антонена Дебідюра, що кожен з його учасників погоджувався боротися зі спільним ворогом лише у зручні для нього час, місце і відповідно до приватних інтересів.

Охарактеризуйте чотири конгреси Священного союзу (Аахенський 1818 р. (*Документ 3*), Троппауський 1820 р. (*Документ 4*), Ляйбахський 1820–1821 рр. (*Документ 5*) і Веронський 1822 р. (*Документ 6*)) за схемою:

1. Причини скликання;
2. Учасники та їх пропозиції. Контраверсійні питання;
3. Основні рішення.

Чи погоджуєтеся Ви з тим, що *основними принципами* Священного союзу були: легітимізм, рівновага, втручання у справи інших держав, особливо якщо існувала загроза революційних подій? Обґрунтуйте Вашу позицію.

Як Ви гадаєте, чому Веронський конгрес став останнім зібранням Священного союзу? Зверніть увагу на те, що в історіографії побутують різні версії дати припинення діяльності Священного союзу: по-перше, 1825 р. – смерть ідейного натхненника об'єднання російського імператора Александра I, по-друге, 1827 р. – розходження у “грецькому питанні” (договір Сполученого та Французько-

го королівств і Російської імперії, до підписання якого Австрійську імперію та Пруське королівство не запросили), по-третє, 1848 р. – початок “епохи Революції”.

Розгляд **третього питання** розпочніть з аналізу розвитку зовнішньополітичної стратегії США від знакового виступу Дж. Вашингтона 1796 р. (*Документ 7*) до прийняття доктрини Джеймса Монро (*Документ 8*). Поміркуйте, які події спровокували відоме звернення до Конгресу Президента Сполучених Штатів Америки Джеймса Монро від **2 грудня 1823 р.**, в якому глава держави сформулював зовнішньополітичну доктрину, яка в 1852 р. отримала назву “*доктрина Монро*”? Проаналізуйте основні положення цієї доктрини. Яким терміном можна окреслити її суть? Доки США дотримувалися “доктрини Монро”?

Витяги з джерел

Документ 1

Заключний акт Віденського конгресу від 9 червня 1815 р.

В ім'я Найсвятішої та Нероздільної Трійці.

Сили, які підписали угоду, укладену в Парижі 30 травня 1814 р., зібралися у Відні, згідно 32 статті цього договору, з князями і дворянами, щоби виконати його умови, а також додати до нього розпорядження, які стали необхідними через останню війну в Європі [...]

Ст. 1. Князівство Варшавське, за винятком провінцій і округів, про які в наступних статтях інакше вказано, має залишатися з Російською імперією. Буде управлятися своєю Конституцією найяснішим Всеросійським імператором, його дітьми і нащадками на вічні часи. Його світлість обіцяє надати краю окрему адміністрацію, внутрішню автономію, яка може бути застосована. До його титулу додається титул польського короля.

Ст. 2. Частина Князівства Варшавського, яким володіє найясніший король прусський, буде передаватися у повній владі та власності йому і його наступникам під назвою Великого князівства Познанського.

Ст. 6. Місто Краків зі своїм округом буде на вічні часи містом вільним, незалежним і нейтральним під спільною опікою Росії, Австрії та Пруссії.

Ст. 53. Всі володарі та вільні міста Німеччини, і в т. ч. Їх Величності імператор австрійський, король прусський, данський і нідерландський, перші, тобто: імператор австрійський і король прусський в якості правителів тих із володінь своїх, які раніше належали до Німецької імперії; а королі данський як герцог Гольштайнський, нідерландський як великий герцог Люксембургу, утворюють між собою вічний союз під назвою Німецького союзу.

Ст. 54. Метою створення Німецького союзу є підтримання зовнішньої та внутрішньої безпеки німців, незалежності та недоторканості сконфедерованих держав.

Ст. 65. Давні провінції Сполучених Нідерландів і колишні бельгійські провінції від владою Орансько-Нассауської династії об'єднуються в Королівство Сполучених провінцій. Право спадкування встановлене в Конституції. Всі монархії визнають титули та королівські прерогативи дому Оранських-Нассау.

Ст. 74. Цілісність і недоторканість дев'ятнадцяти кантонів швейцарських... визнаються основою Гельветичного союзу.

Ст. 121. Акт буде ратифікований впродовж шести місяців, португальський двір завершить ратифікацію до року.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 73–75.*

Документ 2

Трактат Священного Союзу 14 вересня 1815 р.

В ім'я Святої та Нероздільної Трійці!

Під впливом великих викликів останніх років, які ознаменували історію Європи, Їх Величності імператор австрійський, імператор російський і король прусський урочисто оголошують, що предметом даного акту є засвідчити їх непохитну рішучість як в управлінні довіреним їм державами, так і в політичних відносинах з іншими урядами, керуватися насамперед заповідями святої віри, любові, правди та миру, які мають управляти волею монархів.

На основі цього погодилися щодо наступних статей:

Ст. 1. Відповідно зі словами священного писання, які велять усім людям бути братами, три монархи будуть поєднані узами діючого та нерозривного братства, вони завжди і всюди надаватимуть

один одному допомогу; у ставленні до підданих і військ, вони, як батьки сімейств, будуть керувати ними у тому ж дусі братерства, яким вони одухотворені для захисту віри, миру та правди.

Ст. 3. Всі держави, які бажають урочисто визнати викладені в цьому акті священні правила [...], можуть охоче та з любов'ю бути прийнятими в цей Священний союз.

Укладено в трьох екземплярах і підписано в Парижі, року Божого 1815, дня 14 вересня.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 75–76.*

Документ 3

Протокол Аахенського конгресу від 3 листопада 1818 р.

Міністри Австрії, Франції, Великої Британії, Пруссії та Росії... зібралися на конференцію для визначення відносин, які мають існувати між Францією та державами, що уклали з нею мирний трактат у 1815 р., і які, повернули Франції належне їй у системі європейської політики місце. [...] Двори, які підписали цей протокол, одноголосно визнають та оголошують:

Твердо постановили у відносинах між собою й іншими державами завжди та неухильно діяти дружньо й одноголосно.

Ця згода, тим паче щира та надійна, що не залежить від особливих вигод чи тимчасових розрахунків, може мати лише єдину ціль: збереження загального миру через чітку повагу до зобов'язань, встановлених трактатами, і до всіх прав, що з них походять.

Франція внаслідок відновлення королівської законної та конституційної влади приєднана до інших держав європейських, приймає на себе обов'язок сприяти дотриманню й утвердженню порядку, яким мир повернено Європі.

Якщо для кращого досягнення цієї цілі, двори, які уклали цей акт, вважатимуть за потрібне встановити особливі збори монархів або уповноважених міністрів, то місце і час цих нарад будуть щоразу через дипломатичні канали призначені завчасно.

Джерело: *Protokoll der 21. Sitzung des Kongresses von Aachen.*
URL: https://maechtekongresse.acdh.oew.ac.at/pages/show.html?document=Aachen_Prot_21.xml&directory=editions

Документ 4

Протокол Троппауського конгресу від 19 листопада 1820 р.

Союзні кабінети на своєму з'їзді в Троппау з метою приступити до зрілого обговорення небезпек, яких зазнає Європа внаслідок революцій, бажаючи застосувати законні та рятівні принципи, на яких базується їх союз, бажаючи також підтримати права, освячені трактатами, і убезпечити свої народи та Європу від зараження злочинном і його жахливими наслідками, бажаючи, врешті, забезпечити щасливий і мирний розвиток цивілізації, царство правди та закону під покровом християнської моральності, порядку й освіченого управління, згадані кабінети одноголосно погодилися окреслити у попередньому протоколі основи акту, в якому буде визначено право й обов'язок остаточно визначити засоби, які буде можливо застосувати, щоби попередити подальший розвиток зла, що загрожує суспільному устрою.

Ст. 1. Держави, що входять до складу європейського союзу, які у внутрішньому устрої зазнали внаслідок революції змін, що загрожують своїми наслідками іншим державам, цим самим перестають бути складовою названого союзу доти, доки їх становище не буде давати гарантій законного порядку та надійності.

Ст. 2. Союзні держави не обмежаться оголошенням такого виключення, а зобов'язуються відмовити у своєму визнанні всім змінам, здійсненим незаконним способом.

Ст. 3. Якщо держави, в яких відбуваються такі зміни, викличуть в інших країн стурбованість, і якщо союзні держави будуть здатні мати на них серйозний і добродійний вплив, вони застосують спочатку дружні зусилля, а тоді примусову силу.

Ст. 4. Позаяк Королівство Обох Сицилій постраждало від вище згаданих змін, то союзні держави постановляють, що заходи будуть приведені у виконання з незмінним наміром – поважати політичне існування та недоторканість згаданого королівства з єдиною метою: повернути свободу Королю та нації; дати королівській владі можливість встановити такий порядок, який би тримався на власних силах, без підтримки іноземних.

Ст. 5. Чи досягнуть союзні держави вищевказаної цілі дружніми діями, чи із застосування військової сили, але плоди їх спільних зусиль можуть бути гарантовані тимчасовим перебуванням у Неа-

політанському королівстві окупаційної армії. Військова окупація буде здійснена австрійськими військами від імені договірних країн.

Джерело: *Protokoll der 4. Sitzung des Kongresses von Troppau*.
URL: https://maechtekongresse.acdh.oeaw.ac.at/pages/show.html?document=Troppau_Prot_4.xml

Документ 5

*Декларація Австрії, Росії та Пруссії на Ляйбахському конгресі
12 травня 1821 р.*

Європі відомі причини, які схилили правителів союзних держав здійснити заходи для попередження змов і придушення виступів. Тоді, коли їх великодушний намір реалізувався у Неаполітанському королівстві, інший бунт, ще бридкіший, спалахнув у П'ємонті. Ні священні узи, вже стільки століть пов'язуючи правлячий Савойський дім із підданим йому народом, ні благодіючі плоди освіченого правління, ніщо не могло втримати людей розбещених у їх злочинах. Їх винуватці, не маючи переконливої причини для запланованої революції, не будучи підтримані думкою та бажанням нації, шукають у лжевченнях виправдання своїх вчинків, і на підтримці незаконних товариств базуються ще більш нелегітимні надії.

Війська союзних правителів прийшли на допомогу народу, підкореному бунтівниками, і війна негайно припинилася... Але в цих важливих обставинах і в настільки ускладненому становищі союзні держави, за згодою з Їх Величностями королем Обох Сицилій і королем сардинським, визнали необхідним прийняти запобіжні заходи. Війська, чия присутність була необхідна для відновлення порядку, тимчасово залишаються у визначених місцях, лише для того, щоби зберегти законну владу та допомагати їй.

Правосуддя та безкорисливість, які надихнули раду союзних монархів, завжди керуватимуть їх політикою.

Джерело: *Protokoll der 16. Sitzung (Schlussitzung) des Kongresses von Laibach*. URL: https://maechtekongresse.acdh.oeaw.ac.at/pages/show.html?document=Laibach_Prot_16.xml&directory=editions

Документ 6

Протокол держав-учасниць Веронського конгресу про інтервенцію в Іспанію від 19 листопада 1822 р.

Уповноважені Австрії, Франції, Пруссії та Росії, визнавши необхідним визначити обставини, за яких угоди, прийняті французьким двором, дворами австрійським, пруським і російським в умовах війни, оголошеної чи спричиненої сучасним урядом Іспанії, стануть обов'язковими для держав, погодилися чітко встановити застосування згаданих зобов'язань у таких межах:

Ст. 1. Три обставини за яких угоди між чотирма державами, що підписали цей протокол, стануть обов'язковими:

1). Збройний напад Іспанії на французьку територію чи офіційний акт іспанського уряду, що безпосередньо обурює підданих тієї чи іншої держави.

2). Оголошення Його Величності короля Іспанії позбавленим престолу, чи процесу, спрямованого проти його особи, чи членів його сімейства.

3). Формальний акт іспанського уряду, що порушує законні спадкові права королівської династії.

Ст. 2. Окрім наведених обставин може виникнути й інша, яка тим чи іншим урядом буде потрактована, як така, що має аналогічні наслідки. Тому встановлено, що в такому випадку міністри високих дворів об'єднуються з французьким кабінетом для обговорення і визначення, чи підпадає ця обставина та чи вимагає вона безпосереднього застосування зобов'язань, взятих на себе великими державами.

Джерело: *Kongress von Verona I. Affaires d'Espagne.*

URL: https://maechtekongresse.acdh.oeaw.ac.at/pages/show.html?document=Verona_I_8.xml&directory=editions&searchkey=p.8

Документ 7

Процальне послання до нації Джорджа Вашингтона, 19 вересня 1796 р.

Виявляйте добру волю і дотримуйтесь справедливості щодо всіх держав. Підтримуйте мир та злагоду з усіма. Релігія та мораль заохочують таку поведінку. У здійсненні такого плану ніщо не є більш суттєвим, ніж відмова від постійної ворожнечі, що глибоко укорінилася щодо одних держав і гарячої прихильності до інших;

натомість слід розвивати чесні та дружні стосунки з усіма. Держава, яка відчуває до іншого звичну ненависть або симпатію, що увійшла в звичку, є своєрідним рабом. Вона раб своєї ворожнечі або схильності, і кожне з цих почуттів достатнє для того, щоб збити таку державу зі шляху, що відповідає її обов'язку та інтересам.

Антипатія, що існує в одній державі щодо іншої, змушує обидві сторони до нанесення образи або шкоди, нетерпимого ставлення до найменшої завданої образи, а також до зарозумілості і незговірливості при виникненні непринципових або незначних суперечок. Звідси часті колізії, завзяті, гострі та криваві зіткнення. Нація, керована недоброю волею та обуренням, всупереч тверезим політичним розрахункам, іноді примушує уряд до війни.

Аналогічно гаряча прихильність однієї держави до іншої призводить до багатьох небажаних наслідків. Вона сприяє ілюзії надуманого взаємного інтересу у випадках, коли взаємні інтереси насправді відсутні, а навіювання одній стороні ворожих почуттів стосовно іншої втягують першу у суперечки та війни без достатніх підстав чи виправдань. Вона також веде до надання державі-фавориту привілеїв, в яких відмовлено іншим, що цілком може завдати великої шкоди державі, що надає поступки, безпідставно втрачає те, що слід було б зберегти, і провокує ревності, недобрі почуття і намір відплатити сторицею у тих, хто позбавлений аналогічних привілеїв; і марнославним або введеним в оману громадянам (що присвятили себе державі-фавориту) надається можливість жертвувати інтересами своєї власної країни або зраджувати їй і, не накликаючи на себе ганьби, а часом навіть знаходячи популярність, приховувати справжні основи поступок марнославству, корупції або захоплення під маскою благородного почуття обов'язку, гідного похвали поваги громадської думки чи похвального прагнення загального блага...

Вільному народу варто постійно бути на сторожі через небезпеку підступних хитрощів іноземного впливу (закляю вас вірити мені, співгромадяни), оскільки історія та досвід свідчать, що іноземний вплив є одним із найлютіших ворогів республіканського уряду. Але для того, щоб ця настороженість приносила користь, вона повинна бути неупередженою, інакше вона стане інструментом того самого впливу, якого слід уникати замість того, щоб бути захистом від нього. Надмірна прихильність до однієї іноземної держави і надмірна ворожість до іншої

призводять до того, що ті, щодо яких виявляються ці почуття, бачать небезпеку лише з одного боку і не помічають підступних впливів з іншого. Справжні патріоти, які можуть чинити опір інтригам лідера, стають підозрілими і ненависними, тоді як жертви обману удостоюються оплесків і довіри народу, зраджуючи його інтереси.

Основним правилом поведінки для нас у взаєминах з іноземними державами є розвиток наших торговельних відносин із ними за мінімально можливих політичних зв'язків. Оскільки у нас вже виникли зобов'язання, давайте їх виконуватимемо, виявляючи добру волю. Але давайте тут і зупинимось. Європа визначила для себе низку першорядних інтересів, які, або не стосуються нас, або мають до нас дуже віддалене відношення. Тому їй доводиться вплутуватися в часті конфлікти, причини яких, насправді, далекі від наших турбот. Отже, нерозумно для нас пов'язувати себе штучними узами із мінливістю її політики.

Наше географічно віддалене становище дозволяє нам дотримуватися іншого курсу. Якщо ми залишимося народом, що покладається виключно на себе, керованим ефективним урядом, то вже недалеко час, коли ми зможемо знехтувати матеріальними збитками від неприємностей, що походять ззовні; коли ми зможемо зайняти позицію, що забезпечує ретельне дотримання нейтралітету, який ми вирішимо будь-коли оголосити; коли ворогуючі держави, усвідомлюючи неможливість зробити придбання за наш рахунок, не будуть нас провокувати; коли ми зможемо обирати між світом і війною, враховуючи власні інтереси, які диктуються справедливістю.

Чому ж не скористатися перевагами такого особливого становища? Для чого залишати наш власний ґрунт і переходити на чужий? Навіщо робити нашу долю залежною від долі будь-якої частини Європи і пов'язувати наш світ і процвітання з проявами честолюбства, суперництва, інтересів, настроїв чи примх Європи?

Нашим правильним політичним курсом є утримання від постійних союзів із будь-якою частиною зарубіжного світу, оскільки, на мою думку, ми можемо зараз так чинити; і, прошу зрозуміти мене правильно, це не означає, що ми здатні на недотримання вже існуючих зобов'язань. Я дотримуюся принципу, який однаково застосовується як до державних, так і до приватних справ, що чесність є кращою політикою. Тому я повторюю: нехай ці зобов'язання дотри-

муються в їхньому первісному розумінні, але, на мою думку, немає необхідності і було б нерозумним їх розширювати.

Політика, гуманність та наші інтереси диктують необхідність встановлення гармонійних відносин із усіма державами. Але навіть наша торгівельна політика має ґрунтуватися на принципах рівності та неупередженості, не прагнучи отримати і не надаючи виняткових привілеїв чи пільг; відповідно до природного стану речей; розумно розподіляючи і варіюючи торговельні потоки, але нічого не нав'язуючи... Не можна зробити більшої помилки, ніж очікувати надання дійсних привілеїв однією державою іншій. Це ілюзія, яку має вилікувати досвід, і яку має відкинути вроджена гордість.

Джерело: *Washington's farewell address to the people of the United States*. URL: <https://www.govinfo.gov/content/pkg/GPO-CDOC-106sdoc21/pdf/GPO-CDOC-106sdoc21.pdf>

Документ 8

*Англо-американський мирний договір, укладений в Генті
24 грудня 1814 р.*

Ст. I. Буде міцний та повсюдний мир... Усі ворожі дії на суші та на морі одразу припиняються, як це викладено нижче після ратифікації цього договору обома сторонами. Усі території, місця, володіння, захоплені протягом війни однією зі сторін в іншій, будуть негайно повернуті без заподіяння шкоди чи захоплення артилерії чи іншої державної власності... як і рабів чи приватної власності.

Ст. III. Усі військовополонені, захоплені тією чи іншою стороною на суші та на морі, будуть повернуті відразу ж, як це стане можливим після ратифікації цього договору.

Ст. IX. Сполучені Штати після ратифікації цього договору зобов'язуються негайно покласти край військовим діям з усіма індіанськими племенами, з якими вони будуть в стані війни до моменту вищевказаної ратифікації і негайно повернути цим племенам всі володіння, права та привілеї, якими вони користувалися і на які вони мали право 1811 р., на початок вищезгаданих ворожих дій. Те ж зобов'язання щодо індіанських племен перебирає англійський король.

Ст. X. Оскільки торгівля рабами несумісна з принципами гуманності і справедливості, і оскільки Його Величність та Сполучені

Штати, як і раніше, бажають докладати всіх зусиль до досягнення її повного знищення, то цим умовлено, що обидві договірні сторони докладуть усіх своїх зусиль до досягнення такої бажаної мети...

Джерело: *Treaty of Ghent (1814)*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/treaty-of-ghent>

Документ 9

Доктрина Монро, 2 грудня 1823 р.

Ми завжди з занепокоєнням та інтересом спостерігали за подіями у цій частині земної кулі, з якою у нас не тільки існують тісні взаємини, але з якою пов'язане наше походження. Громадяни Сполучених Штатів мають найдружніші почуття до своїх побратимів по той бік Атлантичного океану, до їхньої свободи та щастя. Ми ніколи не брали участі у війнах європейських держав, які стосуються їх самих, і це відповідає нашій політиці. Ми обурюємося нанесеними нам образами або готуємося до оборони лише у разі порушення наших прав або виникнення загрози їм.

За потреби ми набагато більше залучені в події, що відбуваються в нашій півкулі, і виступаємо з приводів, які повинні бути очевидні всім добре обізнаним і неупередженим спостерігачам. Політична система союзних держав суттєво відрізняється в цьому сенсі від політичної системи Америки... Тому в інтересах збереження щирих і дружніх відносин, що існують між Сполученими Штатами та цими державами, ми зобов'язані оголосити, що маємо розглядати спробу поширити свою систему на будь-яку частину цієї півкулі як загрозу для нашого миру та безпеки. Ми не втручалися і не втручатимемося у справи вже існуючих колоній чи залежних територій якоїсь європейської держави. Але щодо урядів країн, які проголосили і зберігають свою незалежність, і тих, чия незалежність, після ретельного вивчення і на основі принципів справедливості, ми визнали, ми не можемо розглядати будь-яке втручання європейської держави з метою придушення цих країн або встановлення будь-якого контролю над ними інакше, як недружній прояв щодо Сполучених Штатів...

Джерело: *Wiek XIX w źródłach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 93–94.

МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ

Семінарське заняття № 2

1. “Англійська демократія” за Бенджаміном Дізраелі.
2. Сутність “принципу невтручання” за Джоном Стюартом Міллем.
3. “Обов’язки перед країною” Джузеппе Мацціні.
4. “Маніфест Комуністичної партії” Карла Маркса і Фрідріха Енгельса.

Джерела, обов’язкові для прочитання:

1. Дізраелі Б. Англійська демократія // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2008. С. 8–12.
2. Дізраелі Б. Захист національних традицій // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2008. С. 538–544.
3. Дізраелі Б. Консервативна концепція рівності // Консерватизм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2008. С. 749–750.
4. Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/ch01.htm>
5. Мацціні Дж. Обов’язки перед країною // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2006. С. 18–33.
6. Мілль Дж. Про індивідуальність як один з елементів добробуту // Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2009. С. 157–170.
7. Мілль Дж. Індивідуальна свобода і межі суверенності індивіда // Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2009. С. 436–453.
8. Мілль Дж. Про підстави та межі *laissez-faire*, або принципу невтручання // Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД “Простір”, “Смолоскип”, 2009. С. 652–670.

Методичні рекомендації:

Дане семінарське заняття цілковито присвячене роботі з джерелами – ключовими текстами ідейно-політичних рухів XIX ст.

Для підготовки перших трьох запитань необхідно опрацювати відповідні статті з антологій “Консерватизм”, “Лібералізм” і “Націоналізм”, електронні версії яких входять до методичного комплексу курсу на платформі Moodle (<https://e-learning.lnu.edu.ua/>).

Четверте запитання передбачає аналіз Маніфесту Комуністичної партії 1848 р. (*Документ 1*).

Витяги з джерел

Документ 1

Маніфест Комуністичної партії

Привид бродить по Європі – привид комунізму. Всі сили старої Європи об'єдналися для священного цькування цього привида: папа і цар, Меттерніх і Гізо, французькі радикали і німецькі поліцаї. Де та опозиційна партія, яку не ославили б комуністичною її противники, що стоять при владі, де та опозиційна партія, яка не кидала б назад плямуючого докору в комунізмі як передовішим представникам опозиції, так і своїм реакційним противникам? З цього факту випливають два висновки. Комунізм уже визнається за силу всіма європейськими урядами. Пора вже, щоб комуністи перед усім світом відкрито виклали свій світогляд, свої цілі, свої прагнення і байкам про привид комунізму протиставили маніфест самої партії. З цією метою зібралися в Лондоні комуністи найрізноманітніших національностей і склали оцей маніфест, який оголошується англійською, французькою, німецькою, італійською, фламандською і данською мовами.

I. Буржуа і пролетарі

Історія всього дотеперішнього суспільства є історія боротьби класів. Вільний і раб, патрицій і плебей, феодал і кріпак, цеховий майстер і підмайстер, коротко кажучи, гнобителі і пригноблені перебували в постійному антагонізмі один до одного, вели безупинну, то приховану, то явну боротьбу, боротьбу, яка щоразу завершувалася.

лася революційною перебудовою всього суспільства або спільною загибеллю класів, що боролися. В попередні епохи історії ми майже повсюди знаходимо цілковите розчленування суспільства на різні стани, різноманітну градацію суспільних становищ. У стародавньому Римі ми маємо патриціїв, вершників, плебеїв, рабів; в середні віки – феодальних панів, васалів, цехових майстрів, підмайстрів, кріпаків, а до того ще майже в кожному з цих класів знов особливі градації. Сучасне буржуазне суспільство, що виникло з загибелі феодального суспільства, не знищило класових суперечностей. Воно тільки поставило нові класи, нові умови гноблення, нові форми боротьби замість старих. Однак, наша епоха, епоха буржуазії, відзначається тим, що вона спростила класові суперечності. Все суспільство все більше і більше розколюється на два великі ворожі табори, на два великі класи, які прямо протистоять один одному – буржуазію і пролетаріат. З кріпаків середньовіччя утворилося дрібне міщанство перших міст; з цього дрібного міщанства розвинулися перші елементи буржуазії.

Відкриття Америки, морський шлях навколо Африки утворили для зростаючої буржуазії нове поле діяльності. Ост-індський і китайський ринки, колонізація Америки, обмін з колоніями, збільшення засобів обміну і взагалі товарів створили нечуване доти піднесення торгівлі, судноплавства, промисловості і тим самим швидкий розвиток революційного елементу в феодальному суспільстві, що розпадалося. Колишній феодальний або цеховий спосіб промислового виробництва був уже недостатній для зростаючого разом з новими ринками попиту. Його місце зайняла мануфактура. Цехові майстри були витіснені промисловим середнім станом; поділ праці між різними корпораціями зник перед поділом праці всередині окремої майстерні. Але ринки весь час зростали, постійно збільшувався попит. Мануфактурне виробництво теж стало вже недостатнім. Тоді пара і машини революціонізували промислове виробництво.

Місце мануфактурного виробництва зайняла сучасна велика промисловість, місце промислового середнього стану зайняли промислові мільйонери, шефи цілих промислових армій, сучасні буржуа. Велика промисловість створила світовий ринок, який підготувало відкриття Америки. Світовий ринок викликав величезний розвиток торгівлі, судноплавства, сухопутних сполучень. Це в свою

чергу вплинуло на розширення промисловості, і наскільки розширювалися промисловість, торгівля, судноплавство, залізниці, – настільки розвивалася буржуазія, збільшувала свої капітали і відтісняла на задній план усі успадковані від середньовіччя класи. Отже, ми бачимо, що сучасна буржуазія сама є продуктом довгого процесу розвитку, ряду переворотів у способі виробництва і відносин.

[...] Буржуазія відіграла в історії надзвичайно революційну роль. [...] Експлуатацію, прикриту релігійними і політичними ілюзіями, вона замінила відкритою, безсоромною, прямою, сухою експлуатацією. Буржуазія позбавила ореолу святості всі роди діяльності, які вважалися досі почесними і на які досі дивилися з побожним трепетом. Вона перетворила лікаря, юриста, священника, поета, науковця в своїх платних найманих робітників. Буржуазія зірвала з сімейних відносин їх зворушливо-сентиментальний покрив і звела їх до чисто грошових відносин. [...]

Вона творила чудеса, що сильно переважають єгипетські піраміди, римські водогони і готичні собори; вона провела походи, які значно перевершують переселення народів і хрестові походи. Буржуазія не може існувати, не революціонізуючи постійно знаряддя виробництва, отже й виробничі відносини, отже й усі суспільні відносини. [...]

Вона примушує всі нації засвоїти буржуазний спосіб виробництва, якщо вони не хочуть загинути; вона примушує їх заводити у себе самих так звану цивілізацію, тобто ставати буржуа. Одним словом, вона створює собі світ за своїм образом і подобою. Буржуазія підкорила село пануванню міста. Вона створила величезні міста, вона збільшила число міського населення порівняно з сільським і таким чином вирвала значну частину населення з ідіотизму сільського життя. Подібно до того, як вона зробила село залежним від міста, вона зробила варварські й напівварварські країни залежними від цивілізованих, селянські народи – від буржуазних народів, Схід – від Заходу. [...]

Але буржуазія не тільки викувала зброю, яка несе їй смерть; вона породила також і тих людей, які боротимуться цією зброєю – сучасних робітників, пролетарів. Наскільки розвивається буржуазія, тобто капітал, – настільки розвивається і пролетаріат, клас сучасних робітників, які тільки доти можуть існувати, поки знаходять роботу,

а знаходять вони її лише доти, поки їх праця збільшує капітал. [...] Внаслідок поширення машин і поділу праці, праця пролетарів втратила всякий самостійний характер, а тим самим і всяку приналежність для робітника. [...]

Пролетаріат проходить різні ступені розвитку. Його боротьба проти буржуазії починається разом з його існуванням. Спочатку борються окремі робітники, потім робітники однієї фабрики, потім робітники однієї галузі праці в одній місцевості проти окремого буржуа, який їх безпосередньо експлуатує. Вони спрямовують свої атаки не тільки проти буржуазних виробничих відносин; вони спрямовують їх і проти самих знарядь виробництва; вони знищують конкуруючі чужоземні товари, вони розбивають машини, вони підпалюють фабрики, вони намагаються шляхом боротьби знову повернути собі зникле становище середньовічного робітника. На цьому етапі робітники становлять розпорошену по всій країні і роздроблену конкуренцією масу. Згуртованість робітників у значніші маси ще не є наслідком їх власного об'єднання, а наслідком об'єднання буржуазії, яка для досягнення своїх власних політичних цілей мусить, і поки ще може, приводити в рух увесь пролетаріат. На цьому етапі пролетарі борються, отже, не проти своїх ворогів, а проти ворогів своїх ворогів – проти решток абсолютної монархії, проти землевласників, непромислових буржуа, дрібних буржуа. Таким чином, увесь історичний рух зосереджується в руках буржуазії; кожна здобута за таких умов перемога є перемогою буржуазії.

Але з розвитком промисловості пролетаріат не тільки зростає чисельно; він скупчується в більші маси, сила його зростає, і він більше відчуває її. Інтереси пролетаріату, його життєве становище дедалі більше вирівнюються тоді, як машини все більше стирають відмінності в умовах праці і майже повсюди збивають заробітну плату до однаково низького рівня. Зростаюча конкуренція буржуа між собою і торговельні кризи, що виникають з цього, роблять заробітну плату робітників дедалі хиткішою; невпинне поліпшення машин, що розвивається дедалі швидше, робить усе життєве становище робітників дедалі непевнішим; колізії між окремим робітником і окремим буржуа дедалі більше набирають характеру колізій між двома класами. Робітники починають з того, що утворюють коаліції проти буржуа; вони об'єднуються для обстоювання своєї

заробітної плати. Вони засновують навіть тривалі асоціації, щоб забезпечити себе харчами на випадок можливих заворушень. Інколи боротьба переростає в повстання. Час від часу робітники перемагають, але перемога ця минає. Дійсним результатом їх боротьби є не безпосередній успіх, а об'єднання робітників, які дедалі більше поширюються.

[...] Пролетар не має власності; його ставлення до жінки й дітей вже не мають нічого спільного з буржуазними сімейними відносинами; сучасна промислова праця, сучасне поневолення в ярмі капіталу, однакове як в Англії, так і у Франції, як в Америці, так і в Німеччині, стерло з нього всякий національний характер. Закони, мораль, релігія — все це для нього не більше, як буржуазні забобони, за кожним з яких ховаються певні буржуазні інтереси. У пролетарів нема нічого свого, що їм треба було б забезпечувати; вони повинні зруйнувати всі дотеперішні приватні забезпечення і приватні страхування. [...] Отже, з розвитком великої промисловості з-під ніг буржуазії вибивається сама основа, на якій вона продукує і привласнює собі продукти. Вона продукує передусім своїх власних могильників, її загибель і перемога пролетаріату однаково неминучі.

II. Пролетарі і комуністи

В якому відношенні стоять комуністи до пролетарів взагалі? Комуністи не є якась особлива партія, що протиставить себе іншим робітничим партіям. У них нема ніяких інтересів, окремих від інтересів усього пролетаріату. Вони не виставляють ніяких особливих принципів, за якими вони хотіли б надавати форми пролетарському рухові. Комуністи відрізняються від усіх інших пролетарських партій лише тим, що, з одного боку, в боротьбі пролетарів різних націй вони виділяють і обстоюють спільні, незалежні від національності інтереси всього пролетаріату; з другого боку, тим, що на різних ступенях розвитку, які проходить боротьба між пролетаріатом і буржуазією, вони завжди є представниками інтересів руху в цілому. [...]

Ви обурюєтесь з того, що ми хочемо знищити приватну власність. Але у вашому сучасному суспільстві приватна власність знищена для дев'яти десятих його членів; вона існує якраз тому, що для дев'яти десятих вона не існує. Отже, ви закидаєте нам, що ми

хочемо знищити таку власність, яка передбачає як необхідну умову відсутність власності у величезної більшості суспільства. Одним словом, ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити вашу власність. Дійсно, ми цього хочемо.

[...] Скасування сім'ї! Навіть крайні радикали обурюються проти цього ганебного наміру комуністів. На чому заснована сучасна буржуазна сім'я? На капіталі, на приватній наживі. В цілком розвиненому вигляді вона існує тільки для буржуазії; але вона знаходить своє доповнення у вимушеній безсімейності пролетарів і в публічній проституції. Буржуазна сім'я природно відпадає разом з відпадинням цього її доповнення; і те, і друге зникає разом зі зникненням капіталу. Ви закидаєте нам, що ми хочемо знищити експлуатацію дітей їх батьками? В цьому злочині ми признаємося. Але ми знищуємо, кажете ви, найніжніші відносини, ставлячи на місце домашнього виховання суспільне? А хіба й ваше виховання не визначається суспільством? Хіба воно не визначається суспільними відносинами, в яких ви виховуєте, не визначається безпосереднім чи посереднім втручанням суспільства через школу? Комуністи не вигадують впливу суспільства на виховання; вони тільки міняють його характер, вони виривають виховання з-під впливу пануючого класу. Буржуазні балачки про сім'ю і виховання, про ніжні відносини між батьками й дітьми стають тим огиднішими, чим більше внаслідок великої промисловості розриваються для пролетарів усі сімейні зв'язки і діти перетворюються в прості предмети торгівлі і в знаряддя праці.

Але ви, комуністи, хочете запровадити спільність жінок, — кричить нам хором уся буржуазія. Буржуа дивиться на свою дружину як на просте знаряддя виробництва. Він чує, що знаряддя виробництва мають використовуватися спільно, і, звичайно, не може собі уявити нічого іншого, як те, що ця сама доля — бути спільними — спіткає і жінок. Він і не підозрює, що йдеться саме про те, щоб скасувати становище жінок як простих знарядь виробництва. Зрештою, немає нічого смішнішого, як високоморальний жах наших буржуа з приводу нібито офіційної спільності жінок у комуністів. Комуністам немає чого заводити спільність жінок, вона майже завжди існувала. Наші буржуа, не задовольняючись тим, що мають у своєму розпорядженні жінок і дочок своїх робітників, не кажучи вже про офіційну про-

ституцію, знаходять головну втіху в тому, щоб спокушати шлюбних жінок один в одного. Буржуазний шлюб є в дійсності спільністю шлюбних жінок. Комуністам можна було б закинути хіба тільки те, що вони хочуть запровадити замість лицемірно прихованої офіційну, відкриту спільність жінок. Зрештою, зрозуміло, що зі знищенням теперішніх виробничих відносин зникне також і спільність жінок, що випливає з них, тобто офіційна і неофіційна проституція.

Далі комуністам закидають, ніби вони хочуть скасувати батьківщину, національність. Робітники не мають батьківщини. В них не можна відняти того, чого в них немає. Тому що пролетаріат насамперед мусить завоювати собі політичне панування, підвищитися до становища національного класу, сам сконституюватись як нація, він сам поки ще національний, хоч і зовсім не в буржуазному розумінні. [...]

Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб крок за кроком вирвати у буржуазії весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто організованого в пануючий клас пролетаріату, і якнайшвидше збільшити масу продуктивних сил. Це може, звичайно, статися спочатку лише за допомогою деспотичних втручань у право власності і в буржуазні виробничі відносини, тобто за допомогою заходів, які економічно здаються недостатніми і неспроможними, але які в ході руху переростають самих себе і є неминучі як засіб для перевороту в усьому способі виробництва. Ці заходи, звичайно, будуть в різних країнах різні. Проте, в найпередовіших країнах можна буде майже повсюди вжити таких заходів:

- 1) Експропріація земельної власності і повернення земельної ренти на державні видатки.
- 2) Високий прогресивний податок.
- 3) Скасування права успадкування.
- 4) Конфіскація власності всіх емігрантів і бунтівників.
- 5) Централізація кредиту в руках держави за допомогою національного банку з державним капіталом і виключною монополією.
- 6) Централізація всього транспорту в руках держави.
- 7) Збільшення числа державних фабрик, знарядь виробництва, перетворення земель в орні і поліпшення їх якості за загальним планом.

8) Однакова обов'язковість праці для всіх, утворення промислових армій, особливо для землеробства.

9) З'єднання землеробства з промисловістю, сприяння поступовому усуненню протилежності між містом і селом.

10) Громадське та безплатне виховання всіх дітей. Усунення фабричної праці дітей в її нинішній формі. З'єднання виховання з матеріальним виробництвом тощо.

Коли під час розвитку зникнуть класові відмінності, і все виробництво зосередиться в руках асоційованих індивідів, тоді суспільна влада втратить свій політичний характер. [...]

IV. Ставлення комуністів до різних опозиційних партій

[...] На Німеччину комуністи звертають свою головну увагу, тому що Німеччина стоїть напередодні буржуазної революції, і тому, що вона зробить цей переворот при прогресивніших умовах європейської цивілізації взагалі і з далеко більш розвиненим пролетаріатом, ніж Англія в XVII і Франція в XVIII столітті, а значить, німецька буржуазна революція може бути тільки безпосереднім прологом пролетарської революції. Одним словом, комуністи повсюди підтримують всякий революційний рух проти існуючого суспільного і політичного ладу. В усіх цих рухах вони висувають на перше місце питання про власність, як основне питання руху, незалежно від того, чи набрало воно більше чи менше розвинутої форми. Нарешті, комуністи повсюди працюють над об'єднанням і порозумінням демократичних партій усіх країн. Комуністи вважають зайвим затаювати свої погляди й наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнені тільки шляхом насильного повалення всього суспільного ладу, що існував досі. Нехай пануючі класи тремтять перед комуністичною революцією. Пролетарям нічого втрачати в ній, крім своїх кайданів. А здобудуть вони цілий світ. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Джерело: *Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії*. URL: <https://www.marxists.org/ukrainian/marx-engels/1848/manifesto/ch01.htm>

МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ

Семінарське заняття № 3

1. Конституційна хартія 1814 р. Французька монархія в період Реставрації Бурбонів.
2. Створення та політичний розвиток Королівства Нідерландів у першій половині XIX ст.
3. Італійські держави після Віденського конгресу.

Рекомендована література:

Джерела:

Charte Constitutionnelle du 4 juin 1814 [En ligne]. – URL: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/les-constitutions-de-la-france/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814.5102.html>

Constitutional Charter of 1814 // http://www.napoleon-series.org/research/government/legislation/c_charter.html

Les Constitutions de la France depuis 1789. Paris: Garnier Flammarion, 1979. 510 p.

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ: Основи, 2006. 1464 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людської спільноти / Вільям Мак-Люен [пер. з англ. А. Галушки]. К. : Ніка-Центр, 2020. 960 с. (Серія “VIAE HUMANAЕ”; Вип. : 2).

Срібняк І. Італія / Italia: короткий нарис історії. Навч. посібник.

К.: Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака НаУКМА, 2011. 205 с.

Тишик Б. Італія: історія державності і права (V – початок XXI ст.): навч. посібник / Б. Й. Тишик. Львів: Світ, 2015. 376 с.

Duby G. Histoire de la France des origines à nos jours. Paris: Larousse, 1999. 1258 p.

Furet F. Revolutionary France 1770–1880. Malden: Blackwell, 2000. 630 p.

Histoire de la France des origines à nos jours / Sous la dir. de G. Duby. Paris: Larousse, 1999. P. 584–616.

Lockwood H. Constitutional History of France. Chicago, 1889. 424 p.

Miquel P. Histoire de la France de Vercingétorix à Charles de Gaulle / Pierre Miquel. Paris: Librairie Arthème Fayard, 1976. 632 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Roberts J. W. France. A Reference Guide from the Renaissance to the Present. New York: Facts on File, 2004. 714 p.

Методичні рекомендації:

При підготовці до **першого питання** варто звернути увагу на умови, в яких приймалася Конституційна хартія 1814 р. (*Документ 1*) (становище Франції на зовнішньополітичній арені, внутрішньополітична ситуація після першого зречення Наполеона Бонапарта). Хартію (*Документ 2*) доцільно аналізувати за схемою:

1. Хто розробляв?
2. Чи були альтернативні проєкти?
3. Основні положення.
4. Історичне значення нормативно-правового акту.
5. Чому Хартія датована дев'ятнадцятим роком правління Людовіка XVIII?

При подальшому розгляді питання з'ясуйте, чим і чому відрізнялися т. зв. “перша” та “друга” Реставрація Бурбонів. Дайте коротку характеристику внутрішньої політики Людовіка XVIII, виокремте основні здобутки та невдачі.

Кого і чому називали “королем-єпископом”? Що таке “мільярд для емігрантів”? Порівняйте внутрішню політику Карла X та його попередника. Встановіть мотивацію уряду Жюля де Поліньяка до початку завоювання Алжиру.

Підсумовуючи питання, поміркуйте, чи можна розглядати період Реставрації Бурбонів лише як прояв політичної реакції, чи як еволюцію колись абсолютної монархії під впливом ідей і наслідків Революції?

При розгляді **другого питання** пригадайте умови, за яких у XVI ст. формувалася Республіка Сполучених провінцій Нідерландів. Хто такі штатгальтери? Коротко охарактеризуйте державно-політичні перипетії у Нідерландах періоду Французької революції та Наполеонівських воєн (Батавська республіка, Голландське королівство, включення до складу Французької імперії). Які рішення прийняв Віденський конгрес щодо нідерландських земель? Які завдання покладалися на новостворену державу? Чому там було встановлено монархію? Яка династія прийшла до влади? Яким був статус Великого герцогства Люксембург? Яка держава лобювала інтереси цього королівства?

Розгляньте, якою була політична система новоутвореної монархії. Де збиралися Генеральні штати? З яких палат вони склалися? Встановіть, коли і чому Вільгельм I зрікся престолу на користь свого сина Вільгельма II. Коли було оприлюднено нову Конституцію, хто очолював комісію укладачів? Визначте основні положення Конституції 1848 р. Чому, на Вашу думку, на Королівство Нідерландів не поширилися події “Весни народів”? Кому новий монарх Вільгельм III (1849–1890) доручив створити перший відповідальний уряд? Чи була в кабміні посада першого міністра? Назвіть основні нідерландські політичні партії першої половини XIX ст. й окресліть їхні програми.

Висвітлення **третього питання** доцільно розпочати з розгляду становища італійських земель у період Французької революції та Наполеонівських воєн. Порівняйте відмінності політичного статусу й економічного становища різних адміністративних одиниць. Чи мали реформи французів наслідки для подальшого розвитку італійських земель?

Які рішення прийняв Віденський конгрес щодо італійських земель? Скільки держав на території Італії було утворено згідно рішень Віденського конгресу? Які італійські території безпосередньо відійшли Австрійській імперії? Внаслідок чого невеликі держави Центральної Італії перебували в австрійській сфері впливу? Порівняйте політичні системи і соціально-економічний розвиток різних італійських держав. Основний акцент зробіть на Сардинському королівстві (П'ємонті). З'ясуйте, чи було оголошено власність, набуту в період наполеонівської окупації, незаконною? Чи визнала церква, проведену раніше, націоналізацію свого майна? Хто з італійських правителів і чому не увійшов до складу Священного союзу?

Підсумовуючи заняття, порівняйте політичні процеси, які відбувалися у Франції, Нідерландах й італійських державах після Віденського конгресу. Чи можна говорити про процеси Реставрації у всіх країнах?

Витяги з джерел

Документ 1

Суспільно-політичні зміни, спричинені Французькою революцією

Доводячи, що прості люди можуть свідомо створювати і руйнувати політичний лад, революція вщент розбила традиційні підвалини врядування. Коли людина, а не Бог, виявилася, хай навіть трохи, відповідальною за політичні відносини, правителі більше не могли безпечно покладатися на автоматичне шанобливе сприйняття їхнього статусу. Навпаки, вони мусіли постійно виправдовувати своє існування перед суспільством. Але ця політика була й пасткою – невиконані обіцянки та зражені принципи небезпечно залишались у людській пам'яті та мали властивість таврувати тих, хто піднісся до влади силою облудних обіцянок. З іншого боку, консервативні правителі, відмовляючись звертати увагу на новомодні ідеї про те, що треба залучати низи до тіснішої співпраці з урядом, віддавали іншим можливість завоювати прихильність низів, збільшуючи цим ризик відкритого повстання, як це засвідчили події 1830 р. і 1848 р. Успіх мали тільки ті правителі, яким таланило викликати сильні віронопідданські почуття, ентузіазм підтримки, почуття добровільної самопожертви в чималій кількості людей — за допомоги парламенту, плебісцитів чи особистої чарівності. Стабільно керувати держа-

вою без близької взаємності між урядом і народом стало складно, а зголосившись на цю умову, європейські уряди могли використати набагато більшу частину загальної енергії населення, ніж раніше.

Нові тісні відносини між народом і урядом були справжнім секретом французької революції. Тільки коли європейські монархи сприйняли революцію як справді величезну й глибоку суспільну ідею, що має безпосередній стосунок і до них, вони змогли зібрати сили, достатні, щоб повалити владу Наполеона. І хоча вони згодом і намагалися відмежуватися від збентеження, викликаного дуже тісними обіймами народу, королі й міністри Європи більше ніколи не заперечували цього нового моменту в мистецтві керування державою.

Отже, у XIX ст. уряди були або дуже посилені, або дуже послаблені щепленням демократичних принципів і претензій. З одного боку, уряд міг потрапити у складне, напівпаралізоване становище через неконтрольований розбрат серед населення країни, як це сталося в Австро-Угорщині. З боку іншого, монарх або міністр міг так майстерно грати на почуттях публіки, що це стимулювало надзвичайні успіхи, як у випадку з Бісмарком. Посилення урядів спостерігалось головню в Північно-Західній Європі. На півдні та сході континенту демократичні ідеї сіяли сумніви та послаблювали відносно, якщо не абсолютно, імперії Австрії та Росії, створені на суходільних кордонах Європи в XVIII ст.

Джерело: *Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людської спільноти. К. : Ніка-Центр, 2020. С. 867–868.*

Документ 2

Конституційна хартія Франції від 4 червня 1814 р.

Божественне Провидіння, покликавши нас назад до наших держав після довгої відсутності, наклало на нас великі зобов'язання. Мир був першою потребою наших підданих: ми невтомно займалися ним; і цей мир, такий необхідний Франції, як і решті Європи, підписаний.

Нинішній стан королівства вимагав Конституційної хартії, ми її пообіцяли, і ми її публікуємо. Ми вважали, що, хоча вся влада у Франції належала особі Короля, його попередники без вагань змі-

нювали її застосування відповідно до вимог часу; що саме таким чином комуни завдячували своєю емансипацією Людовіку Великому, підтвердженням і розширенням своїх прав Людовіку Святому та Філіпу Красивому; що судовий порядок був встановлений і розвинений законами Людовіка XI, Генріха II і Карла IX; врешті, що Людовік XIV врегулював майже всі сфери державного управління різними постановами, мудрість яких ще ніхто не перевіряв.

На прикладі королів, наших попередників, ми мали оцінити наслідки постійно зростаючого прогресу освіти, нові стосунки, які цей прогрес ввів у суспільство, напрямом, закарбований в умах протягом півстоліття, і серйозні зміни, які виникли в результаті цього: ми визнали, що бажання наших підданих щодо Конституційної хартії було вираженням справжньої потреби; але, піддавшись цьому бажанню, ми вжили всіх заходів, щоб зробити цю Хартію гідною нас і людей, якими ми пишаємось керувати. Мудрі люди, взяті з різних органів Держави, зібралися в комісіях нашої Ради, щоб працювати над цією важливою роботою.

У той же час, коли ми визнавали, що вільна і монархічна Конституція повинна виправдати сподівання освіченої Європи, ми також повинні були пам'ятати, що нашим першочерговим обов'язком щодо наших народів було збереження, для їхніх власних інтересів, прав і прерогатив нашої корони. Ми сподівалися, що, навчені досвідом, вони переконуються, що лише верховна влада може надати установам, які вона встановлює, силу, постійність і велич, якими вона сама наповнена; що, отже, коли мудрість королів вільно погоджується з бажаннями народів, Конституційна хартія може мати тривалий термін дії; але коли насильство вибиває поступки через слабкість уряду, суспільна свобода знаходиться в не меншій небезпеці, ніж сам престол.

Нарешті, ми шукали принципи Конституційної хартії у французькому характері та в шанованих пам'ятниках минулих століть. Таким чином, ми побачили в оновленні перства справді національну інституцію, яка повинна пов'язувати всі спогади з усіма надіями, поєднуючи давні й сучасні часи. Палатою депутатів ми замінили ті старі Асамблеї Марсового й Травневого полів, а також палати третього стану, які так часто демонстрували ревність інтересам народу, вірність і повагу до авторитету королів.

Прагнучи таким чином відновити ланцюг часів, який перервали фатальні відхилення, ми стерли з нашої пам'яті все зло, яке вразило країну під час нашої відсутності. Щасливі, що опинилися в лоні великої родини, ми змогли відповісти на любов, про яку ми отримуємо стільки свідчень, лише словами миру та розради. Найдорожче для наших сердець бажання полягає в тому, щоб усі французи жили як брати, і щоб жодні гіркі спогади ніколи не порушували безпеки, яка повинна слідувати за урочистим актом, який ми даруємо їм сьогодні.

Впевнені в наших намірах, тверді в нашому сумлінні, ми зобов'язуємося перед Асамблеєю, яка нас слухає, бути вірними цій Конституційній хартії, залишаючи за собою судити про її дотримання з новою урочистістю перед віттарем того, хто врівноважує королів і народи.

З ЦИХ ПРИЧИН – МИ добровільно та завдяки вільному виявленню нашої королівської влади НАДАЄМО нашим підданам наступну Конституційну хартію:

Французьке цивільне право.

Стаття 1. Французи рівні перед законом, незалежно від їх титулів і звань.

Стаття 2. Вони пропорційно своїм статкам роблять внески у державні витрати.

Стаття 3. Усі вони мають однакове право на цивільну та військову службу.

Стаття 4. Їхня особиста свобода також гарантується, ніхто не може бути притягнутий до відповідальності чи заарештований інакше як у випадках, передбачених законом, і у формі, яку він признає.

Стаття 5. Кожен вільно сповідує свою релігію та користується для свого культу однаковим захистом.

Стаття 6. Проте католицька релігія є державною.

Стаття 7. Лише служителі католицької релігії та інших християнських віросповідань отримують платню з королівської скарбниці.

Стаття 8. Французи мають право висловлювати та друкувати свої думки, дотримуючись законів, які мають запобігати зловживанням цією свободою.

Стаття 9. Будь-яка власність є недоторканою, і закон не робить між ними різниці.

Стаття 10. Держава може вимагати пожертвування майном з міркувань законодавчо встановленого суспільного інтересу, але з попередньою компенсацією.

Стаття 11. Заборонено переслідування за будь-які вчинки, здійснені до Реставрації. Таке ж забуття наказано судам і громадянам.

Стаття 12. Військова повинність скасовується. Порядок прийняття на службу в армію і флот визначається законом.

Форми правління Короля.

Стаття 13. Особа Короля є недоторканою і священною. Відповідальні Його міністри. Лише королю належить виконавча влада.

Стаття 14. Король є верховним главою держави, він командує військами на суші та на морі, оголошує війну, укладає мир, союзні та торгівельні договори, призначає на всі адміністративні посади, видає розпорядження, необхідні для виконання законів і безпеки держави.

Стаття 15. Законодавчу владу здійснюють колегіально Король, Палата перів і Палата депутатів.

Стаття 16. Закони пропонує Король.

Стаття 17. Пропозиція закону, на розсуд Короля, вноситься до Палати перів або до Палати депутатів, за винятком закону про податки, який має бути адресований спочатку до Палати депутатів.

Стаття 18. Усі закони повинні обговорюватися та голосуватися вільно більшістю кожної з двох палат.

Стаття 19. Палати мають право просити Короля запропонувати закон щодо будь-якого об'єкта та вказати, що, на їхню думку, має бути в законі.

Стаття 20. Це прохання може бути зроблене кожною з двох палат, але після обговорення в таємному комітеті: воно не буде надіслано до іншої палати, доки не пройде десять днів.

Стаття 21. Якщо пропозиція приймається іншою палатою, вона має бути представлена Королю; якщо її відхилено, вона не може бути представлена у тій же редакції.

Стаття 22. Король одноосібно санкціонує та проголошує закони.

Стаття 23. Цивільний список встановлюється на весь час прав-

ління монарха першими законодавчими зборами, скликаними після вступу на престол Короля.

Про Палату перів.

Стаття 24. Палата перів є невід'ємною частиною законодавчої влади.

Стаття 25. Вона скликається Королем одночасно з Палатою депутатів. Сесія першої починається і закінчується одночасно з сесією іншої.

Стаття 26. Будь-яке зібрання Палати перів, яке проводиться поза часом сесії Палати депутатів, або яке проводиться без наказу Короля, є незаконним і недійсним.

Стаття 27. Висування перів Франції належить Королю. Їх кількість необмежена; він може іменувати їх на все життя або зробити їх спадковими, відповідно до його волі.

Стаття 28. Пери вступають до палати у віці двадцяти п'яти років, дорадчим голосом користуються з тридцяти років.

Стаття 29. Палату перів очолює канцлер Франції, а за його відсутності – пер, призначений Королем.

Стаття 30. Члени королівської сім'ї і принци крові є перами за правом народження, але вони не мають дорадчого голосу, поки їм не виповниться двадцяти п'яти років.

Стаття 31. Принци не можуть засідати в палаті, окрім як за наказом Короля, вираженим для кожної сесії в посланні, під страхом недійсності всього, що було би зроблено в їх присутності.

Стаття 32. Усі засідання Палати перів є таємними.

Стаття 33. Палата перів розглядає злочини державної зради та посягання на державну безпеку, які визначаються законом.

Стаття 34. Жоден пер не може бути заарештований, інакше як владою Палати, і суджений інакше як нею.

Про Палату депутатів.

Стаття 35. Палата депутатів складається з депутатів, обраних колегіями, організація яких визначається законом.

Стаття 36. Кожен департамент матиме стільки ж депутатів, скільки мав досі.

Стаття 37. Депутати обираються на п'ять років з таким розрахунком, щоб палата оновлювалася щороку на п'яту частину.

Стаття 38. Жоден депутат не може бути допущений до палати, якщо йому не виповнилося сорок років і він не сплатив прямого податку в тисячу франків.

Стаття 39. Якщо все-таки в департаменті не було п'ятдесяти осіб зазначеного віку, які сплачували щонайменше одну тисячу франків прямих внесків, їх число буде доповнено тими, хто найбільше обкладається податками нижче однієї тисячі франків, і вони можуть бути обрані одночасно з колишніми.

Стаття 40. Виборці, які змагаються у призначенні депутатів, не можуть мати права голосу, якщо вони не сплачують прямого податку в триста франків і якщо їм менше тридцяти років.

Стаття 41. Президенти виборчих колегій будуть призначені Королем.

Стаття 42. Принаймні половина депутатів обирається з числа тих, хто мешкає у департаменті.

Стаття 43. Голова Палати депутатів призначається Королем зі списку з п'яти членів, представленого палатою.

Стаття 44. Засідання палати є відкритими; але прохання п'яти членів достатньо, щоб воно відбулося таємно.

Стаття 45. Палата ділиться на комітети для обговорення проєктів, поданих Королем.

Стаття 46. Жодна поправка не може бути внесена до закону, якщо вона не була запропонована або не погоджена Королем, і якщо вона не була відправлена назад і не обговорена в комітетах.

Стаття 47. Палата депутатів отримує всі податкові пропозиції; лише після того, як ці пропозиції будуть прийняті, їх можна буде винести на розгляд Палати перів.

Стаття 48. Жоден податок не може бути встановлений або стягнутий, якщо на це не було згоди обох палат і санкції Короля.

Стаття 49. Земельний податок встановлюється лише на один рік. Непряме оподаткування може тривати кілька років.

Стаття 50. Король щорічно скликає дві палати; він відтерміновує їх скликання і може розпустити Палату депутатів; але, в цьому випадку, він повинен скликати нову впродовж трьох місяців.

Стаття 51. Жодні обмеження не можуть бути застосовані до члена палати під час сесії та протягом шести тижнів, що передують чи слідує за нею.

Стаття 52. Під час сесії жоден член палати не може бути при-

тягнутий до кримінальної відповідальності чи заарештований у кримінальних справах, за винятком випадків, коли палата дала дозвіл на його переслідування.

Стаття 53. Будь-яке клопотання до однієї чи іншої палати може бути зроблено та представлено лише в письмовій формі.

Про міністрів.

Стаття 54. Міністри можуть бути членами Палати перів або Палати депутатів. Крім того, вони мають право входу в ту чи іншу палату, і їх потрібно вислухати, коли вони просять про це.

Стаття 55. Палата депутатів має право звинувачувати міністрів і віддавати їх Палаті перів, яка єдина має право судити їх.

Розділ 56 . Їх можуть звинуватити лише в державній зраді чи розкраданні. Спеціальні закони конкретизують цей характер правопорушень і визначатимуть притягнення до відповідальності.

Про судову владу.

Стаття 57. Всяке правосуддя походить від Короля. Воно здійснюється від його імені суддями, яких він призначає.

Стаття 58. Судді, призначені Королем, незмінні.

Стаття 59. Існуючі звичайні суди і трибунали зберігаються. Ніщо не буде змінено інакше як за законом.

Стаття 60. Діючий інститут господарських суддів зберігається.

Стаття 61. Зберігається також і мировий суд. Незважаючи на те, що мирові судді призначаються Королем, вони не є незмінними.

Стаття 62. Ніхто не може бути позбавлений належного судочинства.

Стаття 63. Отже, надзвичайні комісії та трибунали створюватися не можуть. Під цю назву не включені суди ректорів, якщо їх відновлення буде визнано необхідним.

Стаття 64. Судочинство в кримінальних справах є публічним, якщо така гласність не є небезпечною для порядку та моралі.

Стаття 65. Інститут присяжних зберігається.

Стаття 66. Покарання у вигляді конфіскації майна скасовується і поновленню не підлягає.

Стаття 67. Король має право помилування і пом'якшення вироків.

Стаття 68. Цивільний кодекс і чинні закони, які не суперечать цій Хартії, залишаються в силі.

Особливі права, гарантовані державою.

Стаття 69. За військовослужбовцями, які перебувають на службі, офіцерами та солдатами у відставці, вдовами, офіцерами та солдатами-пенсіонерами зберігаються звання, відзнаки і пенсії.

Стаття 70. Державний борг гарантується. Будь-яка угода держави з кредиторами є недоторканою.

Стаття 71. Старе дворянство відновлює свої титули. Нове зберігає свої. Король нобілізує за бажанням; але він дарує обраним особам лише чини та почесні, без жодного звільнення від зборів і обов'язків суспільства.

Стаття 72. Зберігається орден Почесного легіону.

Стаття 73. Колонії керуються спеціальними законами та правилами.

Стаття 74. Король і його наступники присягнуть під час урочистої своєї коронації сумлінно дотримуватися цієї Конституційної хартії.

Перехідні статті.

Стаття 75. Депутати департаментів Франції, які засідали в Законодавчому органі під час останньої перерви, продовжують засідати в Палаті депутатів до їх заміни.

Стаття 76. Перше оновлення п'ятої частини Палати депутатів відбудеться не пізніше 1816 року згідно зі встановленим порядком.

Джерело: *Charte Constitutionnelle du 4 juin 1814*. URL: <http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/francais/la-constitution/les-constitutions-de-la-france/charte-constitutionnelle-du-4-juin-1814.5102.html>

МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ

Семінарське заняття № 4

1. Конституційне (ліберальне) триріччя 1820–1823 рр. в Іспанії.
2. Ліберальні виступи 1820-х рр. в Італії.
3. Суспільно-політичні рухи в німецьких державах у першій третині XIX ст.

Рекомендована література:

Бобилєва С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. Дніпропетровськ, 2003. 528 с.

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Ліхнякевич І. Історія Німеччини: від початків до сьогодення: навчальний посібник. Львів, 2010. 232 с.

Сабадаш Ю. Гуманістичні виміри епохи Рисорджименто: політика // Гілея: науковий вісник : Збірник наукових праць. 2011. Вип. 45 (№ 3). С. 387–392.

Срібняк І. Італія / Italia: короткий нарис історії. Навч. посібник. К.: Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака НаУКМА, 2011. 205 с.

Срібняк І. П'ємонт в італійському національно-визвольному русі. К., 2001.

Chapman Ch. A History of Spain. New York: The Free Press, 1966. 559 p.

Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891. 475 p.

Montes L. F. M. Spain, a Global History. BIBLIOTECA DIPLOMÁTICA ESPAÑOLA Sección Estudios Núm. 36. 400 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Taylor B. The History of Germany from Earliest Times to the Present Day. D. Appleton and company, 1916. 496 p.

Wawrykowa M. Dzieje Niemiec, 1789–1871. Warszawa, 1980. 653 s.

Методичні рекомендації:

Розгляд **першого питання** розпочніть з короткої характеристики становища Іспанії періоду Наполеонівських воєн. Який вплив на розвиток національної свідомості іспанців мала антифранцузька війна 1808–1813 рр.? Чому саме Іспанію вважають батьківщиною лібералізму? Вкажіть основні положення Кадіської Конституції 1812 р. (*Документ 1*).

Поміркуйте, чи врахував іспанський монарх Фернандо VII (1808–1833) після повернення у Мадрид зміни у політичній культурі своїх підданих? Хто такі “сервільєси”, “модерадос”, “екзальтадос”? Виокреміть основні причини революційного виступу 1820 р. Чи мали події в колишніх іспанських колоніях вплив на метрополію? Що таке “пронунсіаменто”?

Події “ліберального триріччя” 1820–1823 рр. можна аналізувати за схемою:

1. Основні дієві особи та соціальна база.
2. Вимоги й ідеологічна база.
3. Хід подій.

Як реагував на відновлення конституційного режиму Фернандо VII? Коротко пригадайте, якою була реакція міжнародної спільноти на “ліберальне триріччя” (*Документ 2*). Виокреміть основні причини невдач “ліберального триріччя”.

Висвітлення **другого питання** розпочніть із встановлення причин невдоволення італійського населення, а, відповідно, й появи опозиційних організацій. Зверніть увагу на символіку, програмні засади, цілі та методи діяльності карбонаріїв (*Документ 3*). Якою була чисельність карбонаріїв в італійських землях напередодні 1820 р.?

При розгляді ліберальних виступів основну увагу зверніть на події у Сардинському королівстві та Королівстві обох Сицилій (Неаполітанському королівстві). Прокоментуйте тезу “*В Італії армія пішла за народом, а не народ за армією*”. У якому місті й коли розпочалася Неаполітанська революція? Чи погодився Фердинанд I на введення Конституції 1812 р.? Що було основним лейтмотивом повстання на Сицилії? Як поставилися неаполітанські революціонери до повстання у Палермо? Під яким приводом Фердинанд I вирушив на Ляйбахський конгрес Священного союзу? Коли австрійські війська вторглися в Неаполь?

Якими були основні гасла революціонерів у Сардинському королівстві й Ломбардії? Коли розпочалися виступи у П’ємонті? Хто мав очолити революційний рух у Північній Італії? Коротко окресліть подальший хід подій. Доки австрійські окупаційні війська залишалися в Турині?

Поміркуйте, чи мали б ліберальні революції шанс на успіх, якби не втручалися Священний союз і Австрійська імперія?

Переходячи до **третього питання** проаналізуйте, яким було становище німецьких земель після Наполеонівських воєн. Який проєкт вирішення “німецького питання” на Віденському конгресі запропонувала Пруссія? Як до нього поставилася Австрія? Чому відхилили? Які рішення прийняв Віденський конгрес щодо німецьких держав? Що являв собою Німецький союз? (Документ 4). Чи передбачав Союзний акт введення Конституцій у німецьких державах? Охарактеризуйте причини прийняття і характер Конституцій малих німецьких держав. Зверніть увагу на політичні процеси у Пруському королівстві. З’ясуйте, коли у Пруссії діяла конституційна комісія? Чому її було розпущено? Поясніть причини проведення та вкажіть ініціаторів Карлсбадської конференції 1819 р. (Документ 5). З якою метою було створено Майнцьку центральну комісію (Документ 6)? У чому суть Заключного акту, прийнятого у 1820 р. у Відні? Розгляньте, якою була реакція німецького населення на проаналізовані Вами вище політичні перетворення. Яка соціальна група була найактивнішою у першій третині XIX ст.? Аргументовано обґрунтуйте, чи могли і були поширені ліберальні рухи у німецьких землях до початку 1830-х років?

Витяги з джерел
Документ 1
Кадіська Конституція 1812 р¹

Розділ I. Про іспанську націю та іспанців.

Стаття 1. Іспанська нація є об'єднанням усіх іспанців обох півкуль.

Стаття 2. Іспанська нація є вільною та незалежною.

Стаття 3. Суверенітет належить нації, отже, вона має виключне право встановлювати свої основні закони.

Стаття 4. Нація зобов'язана за допомогою мудрих і справедливих законів захищати свободу, власність та всі інші законні права кожної особи, яка до неї входить.

Стаття 5. Іспанцями законно вважаються:

1. Усі вільні люди, народжені та виховані в іспанських володіннях, а також їхні нащадки;
2. Іноземці, які отримали листи про натуралізацію від Кортесів;
3. Раби, які отримали свободу в іспанських володіннях.

¹Затверджена 19 березня 1812 р. у Кадісі Конституція згодом стала зразком для лібералів Португалії, Неаполя та П'ємонту. Визнання принципу народного суверенітету та встановлення однопалатної системи представництва – дві визначальні риси іспанської Конституції. Документ проголосив в Іспанії обмежену спадкову монархію та римо-католицизм, як єдину релігію іспанців. Закріплено поділ влади. Законодавча належить Кортесам і Королю, виконавча Королю, при якому перебуває “державна рада” у складі 40 членів, призначених ним з числа осіб, запропонованих Кортесами. Судова влада належить незалежним і незмінним судам. Кортеси обираються на два роки шляхом триступеневої системи виборів у парафіях, округах і провінціях серед повноправних громадян, світських і духовних, які досягли 25 років і живуть на одному місці більше семи років. Один депутат припадає на 70 тис. осіб. Кортеси щорічно збираються у столиці королівства. Вони видають, трактують, скасовують закони, і за потреби переглядають чинну Конституцію, приймають присягу у вірності Конституції від Короля, спадкоємця престолу, регентства, затверджують союзні та торговельні договори, щорічно визначають чисельність армії та флоту, встановлюють податки для всіх іспанців без винятку, дозволяють позики, контролюють дії адміністрації, притягують міністрів до відповідальності. Постанови Кортесів затверджуються Королем, якому належить право двократного вето. У перервах між сесіями Кортесів працює постійна комісія з семи осіб, яка вирішує поточні справи. Конституція зобов'язує створити у всіх містах, містечках і селах початкові школи для навчання дітей читанню, письму, арифметиці, катехизму та громадянським правам; у всьому королівстві вводиться єдина навчальна програма; у всіх університетах Іспанії вводиться викладання політичної Конституції Іспанської монархії.

Стаття 6. Любов до своєї країни є першим і абсолютним обов'язком кожного іспанця.

Стаття 7. Кожен іспанець зобов'язаний бути вірним Конституції, підкорятися законам і поважати встановлену владу.

Стаття 8. Кожен іспанець без винятку зобов'язаний збройно захищати країну, коли цього вимагає закон.

Стаття 9. Крім того, кожен іспанець зобов'язаний сплачувати податки на користь держави, відповідно до своїх статків.

Розділ II. Іспанська територія, релігія, уряд і громадянські права.

Стаття 12. Релігією іспанської нації є і завжди буде Католицька Апостольська Римська і єдина істинна віра.

Стаття 13. Метою урядів є добробут нації.

Стаття 14. Уряд іспанської нації є поміркованою, спадковою монархією.

Стаття 15. Законодавчі повноваження належать Кортесам і Королю.

Стаття 16. Виконавча влада належить Королю.

Стаття 17. Судова влада належить трибуналам, встановленим законом.

Джерело: *The Political Constitution of the Spanish Monarchy : Promulgated in Cádiz, the nineteenth day of March.* URL: https://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/the-political-constitution-of-the-spanish-monarchy-promulgated-in-cadiz-the-nineteenth-day-of-march--/0/html/ff04084-82b1-11df-acc7-002185ce6064_1.html

Документ 2

Придушення “ліберального триріччя”

Результатом Веронського конгресу була контрреволюційна політика 1823 і 1824 рр., наслідки якої відчувалися у значній частині Європи. Природно, що реакція торкнулася насамперед Іспанії. Священний союз засудив цю країну та доручив виконання свого вироку Людовіку XVIII. Правда, впродовж декількох тижнів ще можна було думати, що французький король ухилиться від виконання цього доручення. Після повернення Шатобріана, який привіз із собою ультиматум конгресу (20 грудня 1822 р.), де Віллей знову доклав зусилля для того, щоби попередити війну, якої він не бажав і відповідальність за яку його лякала. [...]

Доказом, що остаточно розвіяв його вагання, була загроза повалення, категорично висловлена вождями партії ультрароялістів, яким він був зобов'язаний своєю владою. Перед подібним ультиматумом він поступився всупереч своїм переконанням. 28 січня 1823 р., при відкритті палат, у тронній промові Людовіка XVIII було, нарешті, оголошено Франції, що похід вирішено остаточно і що 100 тисяч французів під керівництвом герцога Ангулемського повинні незабаром увійти до Іспанії. Громадська думка безуспішно протестувала проти цієї авантюри, так явно нав'язаної французькому уряду Священним союзом. Марні були вказівки на непослідовність дій конституційного короля, який використовував свою армію для знищення Конституції та відновлення абсолютизму своїх сусідів.

Ми не будемо описувати кампанію 1823 р., яка через значну перевагу французьких військ і ту підтримку, яку вони зустрічали в іспанській партії апостоліків, не виявилася надто важкою ні для герцога Ангулемського, ні для його офіцерів. Обмежимося аналізом її результатів. Вже в останніх числах травня племінник Людовіка XVIII перебував у Мадриді, звідки міністерство і Кортеси втекли до Севільї, забравши з собою Фернандо VII. Герцог Ангулемський заснував регентство, яке, незважаючи на деякі дії, що заслуговують на похвалу, не забарилося ознаменувати свою діяльність жакливими ексцесами, спрямованими проти конституційної партії. Позаяк французи продовжували наступати, Кортеси були змушені сховатися в Кадісі; оскільки Король відмовлявся від співпраці, вони тимчасово усунули його від влади (11–15 червня). Нарешті, конституційний уряд виявився в облозі французами (липень–серпень), а його генерали почали здаватися, майже без боротьби. В уряді не було союзників; Англія допомагала тільки на словах. В результаті цього, у вересні довелося відмовитися від опору та повернути свободу Фернандо VII, який дав ряд урочистих обіцянок про амністію і був відведений до французького табору. Як і можна було очікувати, він відразу ж зрікся всіх своїх обіцянок (1 жовтня). З цього дня в Іспанії запанувала реакція.

Джерело: *Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891. P. 192–195.*

Документ 3

Про рух карбонаріїв

Про витоки руху карбонаріїв і досі ведуться дискусії. Перші організації з'являються в Південній Італії в період наполеонівського панування. Тоді ж поширюється таке соціальне явище як “бандитизм”. Перші виступи датуються 1806 р. “Бандитизм” став величезною проблемою для французької влади: лише криваві розправи могли ненадовго знизити рівень його розповсюдження. Тому буржуазія могла вести боротьбу з режимом за політичні права та поліпшення економіки лише в рамках таємних товариств. Так виникали перші групи карбонаріїв, основу яких становила буржуазія. Точну дату утворення встановити неможливо. [...].

Важливою рисою організації була ієрархічність. Спочатку існувало два ступені посвячення: учень і майстер, пізніше з'явився ступінь Великого майстра. Головною умовою вступу до товариства було збереження Таємниці. Існували спеціальні клятви-посвяти, які приносили учасники руху, переходячи з рівня на щабель. Контакти між вентами² різних рівнів здійснювались за допомогою детальних шифрів, паролів, спеціальних знаків. Наприкінці 1813 р. відбувся перший виступ в Калабрії, був розісланий спеціальний циркуляр із закликом виступити єдиною силою. Але цей рух був легко придушений владою. У 1817 році керівники карбонарської організації Салерно і Неаполя на секретній нараді розробили план повстання. Але уряду стало відомо про плани цього повстання. Проте вплив карбонаріїв зростав, а невдоволення жителів посилювалося. Виникали нові венти (наприклад, “Сини хоробрості”, “Друзі справедливого порядку”).

Однією з причин, що призвели до провалу багатьох карбонарських змов, була відсутність достатньої координації дій між окремими вентами в масштабах кожної з держав. Тим більше слабкими були зв'язки між карбонарськими організаціями з різних держав. Усвідомивши необхідність роботи з широкими верствами населення, керівництво прагнуло адаптувати свої ідеї для розуміння простих людей. Однак особливих здобутків у контексті цього не досягли.

Джерело: *Вершигора Н. Рух карбонаріїв // Наука. Освіта. Молодь. Частина 1. С. 87–89.*

² Вента – це осередок, структурна одиниця карбонарського руху.

Документ 4

З Німецького союзного договору (8 червня 1815 р.)

Іменем пресвятої та неподільної Трійці.

Незалежні князі та вільні міста Німеччини, єдині у бажанні виконати 6 статтю Паризького мирного договору від 30 травня 1814 р., переконані в тому, що міцний та тривалий союз принесе користь у справі забезпечення безпеки та єдності Німеччини, збереже спокій та рівновагу в Європі, домовилися об'єднатися у постійну спілку [...]

Загальні положення

Стаття 1. Незалежні князі та вільні міста Німеччини, включаючи Їх Величності імператора Австрії та королів Пруссії, Данії та Нідерландів, а саме: імператор Австрії, король Пруссії як представники володінь, що раніше належали до Німецької імперії; король Данії, що представляє Гольштайн, король Нідерландів, який представляє Велике герцогство Люксембург, об'єднуються в постійний союз, що одержує назву Німецький союз.

Стаття 2. Метою цього союзу є збереження зовнішньої та внутрішньої безпеки Німеччини, незалежності та цілісності окремих німецьких держав.

Стаття 3. Усі члени союзу володіють рівними правами. Вони зобов'язуються неухильно дотримуватися постанов союзу.

[...]

Стаття 5. Австрія займає посаду голови Союзних зборів. Кожен член спілки має право робити пропозиції, виносити їх на обговорення, а голова зобов'язаний призначати терміни обговорення.

Стаття 6. Німецький союз збирається на пленарні засідання в тих випадках, коли редагуються або змінюються основні закони Союзу, видаються ухвали, що стосуються союзної Конституції, союзних установ або інших загальнокорисних установ. На згаданих пленарних засіданнях, відповідно до різниці у величині окремих союзних держав, має бути прийнятий наступний підрахунок голосів: Австрія отримує 4 голоси, Пруссія – 4, Саксонія – 4, Баварія – 4, Ганновер – 4, Вюртемберг – 4, Баден – 3, Кургессен – 3, Велике герцогство Гессен – 3, Гольштайн – 3, Люксембург – 3, Брауншвейг – 2, Мекленбург-Шверін – 2, Нассау – 2, Саксонія-Веймар – 1, Саксонія-Гота – 1, Саксонія-Кобург – 1, Мейнінген – 1 [...] Разом 69 голосів.

[...] Стаття 9. Резиденцією Федеральних зборів є Франкфурт-на-Майні, дата відкриття призначається на 1 вересня 1815 року.

[...] Стаття 11. Усі члени Союзу обіцяють виступити на захист у разі нападу на Німеччину або на окремого члена Союзу та гарантують недоторканність його власності. При оголошенні війни Союзу окремим членам Союзу заборонено вести односторонні переговори з противником, або укладати договори про припинення вогню, або про мир.

[...] Стаття 13. У всіх союзних державах діятиме станово-земельна Конституція [...]

Джерело: *Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Stuttgart, 1972. P. 84–90.*

Документ 5

*Карлсбадські рішення. З союзного закону про університети
(20 вересня 1819 р.)*

§ 1. При кожному університеті повинен знаходитися надзвичайний монарший повірений з постійною платнею, з відповідними приписами та широкими повноваженнями [...]. Повірений зобов'язаний стежити за дотриманням існуючих законів і дисциплінарних приписів [...].

§ 2. Союзні уряди зобов'язуються знімати з посади університетських та інших викладачів публічних освітніх установ, які не справляються зі своїми обов'язками, переступають межі своєї професії, зловживають своїм законним впливом на душі молодих людей, що поширюють шкідливі, ворожі громадському спокою та порядку вчення.

§ 3. Існуючі тривалий час закони проти таємних чи заборонених студентських корпорацій повинні дотримуватися в університетах з усією повнотою та суворістю. Це особливо стосується створеного кілька років тому загального студентського союзу. У зв'язку з цим необхідно розширити дію законів, які перешкоджають веденню нелегальної діяльності особами, які використовують співпрацю та листування між різними університетами. Обов'язком урядових піклувальників є зразкова пильність у виконанні цього пункту закону [...].

Джерело: *Karlsbader Beschlüsse – Universitätsgesetz vom 20. September 1819. URL: <http://www.heinrich-heine-denkmal.de/dokumente/karlsbad1.shtml>*

З союзного закону про друк (20 вересня 1819 р.)

§ 1. Під час дії цього рішення, у всіх союзних німецьких державах без повідомлення та попереднього дозволу адміністративних органів заборонено друкувати видання, що виходять як щоденні газети чи журнали, обсягом не більше 20 аркушів. До видань, які не потрапляють у зазначені тут групи, надалі застосовуються існуючі або прийняті пізніше закони окремої союзної держави. Однак, якщо друковане видання дає привід для позову, то позов до видавця чи укладача має подаватися від імені уряду за існуючою в даній державі формою [...]

Джерело: *Karlsbader Beschlüsse – Preßgesetz vom 20. September 1819.*
URL: <http://www.heinrich-heine-denkmal.de/dokumente/karlsbad2.shtml>

Документ 6

*Карлсбадські рішення. З союзного закону про слідчі дії
(20 вересня 1819 р.)*

Стаття 1. Впродовж 14 днів, починаючи з публікації цього рішення, у місті та національній фортеці Майнц збирається надзвичайна Центральна слідча комісія, що скликається Союзом і складається з 7 членів, включаючи голову.

Стаття 2. Метою комісії є спільне, якомога ґрунтовніше і ширше розслідування та встановлення обставин справ, походження та різних форм революційних інтриг, спрямованих проти чинної Конституції та внутрішнього порядку як усього Союзу, так і окремих держав [...].

Стаття 3. Союзні збори більшістю голосів обирають сімох членів Союзу, представники яких формують Центральну слідчу комісію [були обрані представники від Австрії, Пруссії, Баварії, Ганновера, Бадена, Гессен-Дармштадта та Нассау]. [...]

Стаття 5. Для досягнення своєї мети Центральна слідча комісія бере на себе керівництво справами, що нині проводяться, або майбутніми розслідуваннями справ у союзних державах на місцевому рівні [...].

Джерело: *Karlsbader Beschlüsse – Untersuchungsgesetz vom 20. September 1819.* URL: <http://www.heinrich-heine-denkmal.de/dokumente/karlsbad3.shtml>

МІЖ “РЕВОЛЮЦІЄЮ” Й “ДАВНІМ ПОРЯДКОМ”: ПОШУК АЛЬТЕРНАТИВИ

Семінарське заняття № 5

1. Внутрішня і зовнішня політика Липневої монархії у Франції.
2. Революція 1830 р. й проголошення незалежної Бельгії.
3. Суспільно-політичні рухи 1830–1840-х рр. у Британії. Чартизм.

Рекомендована література

Джерела:

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Мовчан С. П., Кипаренко Г. М. Велика Британія: географія, історія, культура. Львів : ПАІС, 2012. 496 с.

Сухий О. Історія Бельгії / Олексій Сухий. Львів : ЛА “Піраміда”, 2005. 260 с.

Demoulin R. Les journées de septembre 1830 à Bruxelles et en province / Robert Demoulin. Presses universitaires de Liège, 1934. 280 p. [En ligne]. URL : <http://books.openedition.org/pulg/1205>

Duby G. Histoire de la France des origines à nos jours. Paris: Larousse, 1999. 1258 p.

Lockwood H. Constitutional History of France. Chicago, 1889. 424 p.

Miquel P. Histoire de la France de Vercingétorix à Charles de Gaulle / Pierre Miquel. Paris : Librairie Arthème Fayard, 1976. 632 p.

Roberts J. W. France. A Reference Guide from the Renaissance to the Present. New York: Facts on File, 2004. 714 p.

Методичні рекомендації:

Розгляд **першого питання** розпочніть із аналізу Ордонансів Карла X від 27 липня 1830 р. (*Документ 1*). Детально висвітліть Революцію Трьох славетних днів (*Документи 2–4*) за схемою:

1. Причини.
2. Керівники й основна соціальна база.
3. Перебіг подій.
4. Поміркуйте, чому в 1830 р. у Франції не було встановлено республіканський лад?

Зверніть увагу на постать нового короля Луї-Філіпа Орлеанського. Ким він доводився Бурбонам? Що сталося із Карлом X? Що стало основою ідеології нового короля, яким було його ставлення до попередніх правителів (Бурбонів, Наполеона Бонапарта)? Чим відрізнялася Конституційна хартія 1830 р. від основного закону Реставрації (*Документ 5*)? Висвітліть ліберальні перетворення, які відбувалися у Франції в період Липневої монархії (виборча реформа 1831 р., освітній закон 1833 р., релігійна й економічна політика, свобода слова). Розгляньте повстання Ліонських ткачів 1831–1834 рр. у контексті економічного лібералізму, а не марксизму (*Документ 6*). Які зміни відбувалися у промисловому розвитку Франції періоду Липневої монархії?

Охарактеризуйте зовнішню політику Луї-Філіпа. Як нового короля сприйняли на зовнішньополітичній арені? Поміркуйте, чому період Липневої монархії у французькій історіографії вважають часом відновлення колоніальної експансії?

Розпочинаючи доповідь із **другого питання**, коротко пригадайте перипетії із бельгійськими землями у період Французької революції та Наполеонівських воєн (незалежні Сполучені Бельгійські провінції, включення до складу Франції у 1795 р.). Які наслідки для бельгійського населення і земель мало перебування у складі революційної, а згодом наполеонівської Франції? Прокоментуйте рішення Віденського конгресу щодо бельгійських земель. Чому, на Вашу думку, не було відновлено бельгійську державність?

Розгляньте, яким було становище бельгійських земель у складі Королівства Нідерландів. Виокреміть основні причини невдоволення бельгійців. Проаналізуйте політичні процеси у бельгійських

землях у 20-х рр. XIX ст. (формування політичних партій, суть ліберально-католицького консенсусу 1828 р.). Які зрушення відбувалися в економічному житті?

Поміркуйте, які фактори (внутрішні чи зовнішні) стали визначальними для початку революції 1830 р., аргументуйте свою позицію. Охарактеризуйте визначальні події Бельгійської революції 1830 р.:

1. Брюссельське повстання.
2. Делегація до Вільгельма I.
3. Проголошення незалежності Бельгії.
4. Прийняття Конституції (*Документ 7*).

Якою була міжнародна реакція на події у бельгійських землях? Які рішення прийняла Лондонська конференція? Опишіть перипетії довкола Великого герцогства Люксембург. Коли Королівство Нідерландів визнало незалежність Бельгійського королівства? Хто претендував на бельгійський престол? Дайте характеристику постаті першого бельгійського короля Леопольда Саксен-Кобурзького.

У **третьому питанні** передусім окресліть суспільно-політичну ситуацію у першій третині XIX ст. Коротко охарактеризуйте інші суспільно-політичні рухи:

1. Аболіціоністський.
2. За скасування хлібних законів і свободу торгівлі.
3. За виборчу реформу.

Чартистський рух (*Документи 8–12*) можна аналізувати за схемою:

1. Причини появи.
2. Керівники й основна соціальна база.
3. Течії у чартизмі.
4. Шість основних вимог чартистів (*Документ 13*).
5. Методи діяльності. Суть петиційних кампаній.
6. Основні етапи чартистського руху.
7. Результати.

Поміркуйте, чому у Великій Британії у 1830-х рр., на відміну від Франції, Бельгії і частини італійських держав, не відбулося революції?

Витяги з джерел

Документ 1

Історикиня Матильда Гаден про Ордонанси Карла X

В умовах зростання громадського невдоволення Поліньяк вирішив звернутися до країни і провів кампанію по всій Франції під гаслом “Нехай один прапор об’єднає нас! Це твій Король просить тебе, це батько кличе тебе.” Опозиціонери також вели агітацію та перемогли: 274 мандати з 450, або 60 % голосів. Король, не беручи до уваги це голосування, вирішує “врятувати” націю від цих “відхилень”, подолавши конституційні перешкоди. 25 липня 1830 року він проголосував за чотири ордонанси Сен-Клу “необхідні для безпеки держави” відповідно до статті 14 Конституційної хартії.

Перший ордонанс ввів цензуру преси, другий розпустив нову палату, третій реформував вибори, надаючи право голосу лише певній категорії населення Франції, нарешті останній визначив дату нових виборів. Ордонанси, що суперечили принципу конституційного правління, викликали гнів народу, зокрема парижан, які 27 липня 1830 року вийшли на вулиці.

Джерело: *La révolution de 1830 expliquée en 5 minutes*. URL: https://associationheritages.com/2020/02/02/_trashed-3/

Документ 2

Відозва Муніципальної комісії міста Париж до мешканців столиці від 30 липня 1830 р.

Мешканці Парижу! Карл X перестав панувати у Франції. Не зміг він запам’ятати походження своєї влади та поводив себе як ворог нашої Батьківщини, не був здатний зрозуміти її свободи. Врешті вирішив втопити Францію в крові, але лише завдяки Вашій відважності покладено край його злочинам. Кількох днів вистачило для скинення його згубного уряду, який перешкоджав реалізації прав і свобод Французів. [...]

Хай живе Франція! Хай живуть парижани! Хай живе свобода!

Джерело: *Wiek XIX w źródłach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 95.

Документ 3

Едикт про зречення Карла X від 2 серпня 1830 р.

Мій кузене³, – через безчинства, які вчинив мій народ, мушу вирушити у вигнання. Тому прийняв рішення зректися корони на користь мого онука герцога Бордоського. Як Наміснику Королівства, Вам належить оголосити про вступ на престол Генріха V. Вам належить урядування на час неповноліття нового Короля. Я ж відмовляюся від регентських і управлінських функцій, аби запобігти ще більшому злу. Доручаю генералу де Фуассак-Латуру передати Вам цього листа. [...]

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 96.*

Документ 4

*З листа Луї-Філіпа Орлеанського до російського імператора
Ніколая I, серпень 1830 р.*

Мій Брате! У цьому листі хочу описати про мій вступ на французький престол і ту катастрофу, якій я всіма силами хотів запобігти. Вже тривалий час я переживав через те, що король Карл і його уряди не хотіли розуміти очікувань народу. Однак, я не міг передбачити тих дивних подій, і був переконаний, що його уряд при певній поміркованості правитиме ще тривалий час. Але 8 серпня 1829 р. мене занепокоїв новий склад уряду: я бачив, як його зневажає населення. [...]

Титул Королівського Намісника нічого не вирішував, треба було діяти швидко, аби запобігти поширенню Революції, у тому числі й у Європі. [...] Коли Карл X правив у Франції, я був його найвідданішим підданим, і лише у крайній момент я зрозумів, що мушу піддатися волі народу – прийняти корону, яку мені піднесли. [...]

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 96–98.*

³ Карл X звертається до свого кузена Луї-Філіпа Орлеанського та просить його стати регентом при його внукові графу Бордоському.

Документ 5

Конституційна хартія від 14 серпня 1830 р.

ЛУЇ-ФІЛІП, ФРАНЦУЗЬКИЙ КОРОЛЬ, усім присутнім і майбутнім, ВІТАННЯ.

МИ НАКАЗУВАЛИ І НАКАЗУЄМО, щоби Конституційна хартія 1814 року зі змінами, внесеними обома палатами 7 серпня та прийнятими нами 9 серпня, була знову опублікована в таких умовах:

Французьке цивільне право.

Стаття 1. Французи рівні перед законом, незалежно від їх титулів і звань.

Стаття 2. Вони пропорційно своїм статкам, роблять внески у державні витрати.

Стаття 3. Усі вони мають однакове право на цивільну та військову службу.

Стаття 4. Їхня особиста свобода також гарантується, ніхто не може бути притягнутий до відповідальності чи заарештований інакше як у випадках, передбачених законом, і у формі, яку він визначає.

Стаття 5. Кожен вільно сповідує свою релігію та користується для свого культу однаковим захистом.

Стаття 6. Служителі католицької релігії, яку сповідує більшість французів, а також представники інших християнських віросповідань, отримують платню з державної скарбниці.

Стаття 7. Французи мають право висловлювати та публікувати свої думки, дотримуючись законів. Цензуру неможливо відновити ніколи.

Стаття 8. Будь-яка власність є недоторканною.

Стаття 9. Держава може вимагати пожертвувати майном з міркувань законодавчо встановленого суспільного інтересу, але з попередньою компенсацією.

Стаття 10. Заборонено переслідування за будь-які вчинки, здійснені до Реставрації. Таке ж забуття наказано судам і громадянам.

Стаття 11. Військова повинність скасовується. Порядок прийняття на службу в армію і флот визначається законом.

Форми правління Короля.

Стаття 12. Особа Короля є недоторканною і священною. Відповідальними є міністри. Лише Королю належить виконавча влада.

Стаття 13. Король є верховним главою держави; він командує військами на суші та на морі, оголошує війну, укладає мирні, союзні та торгові договори, призначає на всі державні посади та видає правила та розпорядження, необхідні для виконання законів, ніколи не маючи можливості призупинити дії самих законів або відмовитися від їх виконання. Проте ніякі іноземні війська не можуть бути прийняті на державну службу інакше, як на підставі закону.

Стаття 14. Законодавча влада здійснюється колегіально Королем, Палатою перів і Палатою депутатів.

Стаття 15. Законодавча ініціатива належить Королю, Палаті перів і Палаті депутатів. Але будь-який податковий закон спочатку має прийняти Палата депутатів.

Стаття 16. Будь-який закон має бути обговорений і проголосований вільно більшістю кожної з двох палат.

Стаття 17. Якщо пропозиція закону була відхилена однією з трьох структур, вона не може бути представлена на тій же сесії.

Стаття 18. Король одноосібно санкціонує та проголошує закони.

Стаття 19. Цивільний список встановлюється на весь час правління першими законодавчими зборами, зібраним після вступу на престол Короля.

Про Палату перів.

Стаття 20. Палата перів є невід'ємною частиною законодавчої влади.

Стаття 21. Вона скликається Королем одночасно з Палатою депутатів. Їхні сесії розпочинаються та закінчуються одночасно.

Стаття 22. Будь-яке зібрання Палати перів, яке може бути проведено поза часом сесії Палати депутатів, є незаконним і недійсним, за винятком єдиного випадку, коли воно скликається як суд, і тоді воно може виконувати лише судові функції.

Стаття 23. Призначення перів Франції належить Королю. Їх кількість необмежена: він може іменувати їх пожиттєво або спадково.

Стаття 24. До Палати перів вступають у віці двадцяти п'яти років, а дорадчий голос отримують лише у віці тридцяти років.

Стаття 25. Палату перів очолює канцлер Франції, а за його відсутності – пер, призначений Королем.

Стаття 26. Принци крові є перами за правом народження: вони сидять відразу після канцлера.

Стаття 27. Засідання Палати перів є відкритими, як і Палати депутатів.

Стаття 28. Палата перів бере до відома злочини державної зради та посягання на державну безпеку, які визначаються законом.

Стаття 29. Пер може бути заарештований лише владою палати та суджений нею.

Про палату депутатів.

Стаття 30. Палата депутатів складається з депутатів, обраних виборчими колегіями, організація яких визначається законами.

Стаття 31. Депутати обираються на п'ять років.

Стаття 32. Депутат не може бути прийнятий до складу палати, якщо він не досяг тридцяти років і не відповідає іншим умовам, визначеним законом.

Стаття 33. Якщо все-таки в департаменті не було п'ятдесяти осіб зазначеного віку, які відповідають майновому цензу, їх число буде доповнено тими, хто найбільше обкладається податком нижче ставки цього цензу, і останні можуть бути обрані одночасно з першим.

Стаття 34. Ніхто не є виборцем, якщо він не досяг двадцяти п'яти років і не відповідає іншим вимогам, визначеним законом.

Стаття 35. Голови колегій виборців призначаються виборцями.

Стаття 36. Не менше половини заступників обирається з числа виборних, які мають місце проживання у департаменті.

Стаття 37. Голова Палати депутатів обирається нею на відкритті кожної сесії.

Стаття 38. Засідання палати є відкритими, але для утворення таємного комітету достатньо вимоги п'яти членів.

Стаття 39. Палата ділиться на кабінети для обговорення проєктів, представлених їй Королем.

Стаття 40. Ніякий податок не може бути встановлений або стягнутий, якщо на це не було згоди обох палат і санкції Короля.

Стаття 41. Земельний податок встановлюється лише на один рік. Непряме оподаткування може тривати кілька років.

Стаття 42. Король скликає дві палати кожного року: він відтерміновує їх і може розпустити Палату депутатів; але, в цьому випадку, він повинен скликати нову протягом трьох місяців.

Стаття 43. Жодні обмеження не можуть бути застосовані до члена палати під час сесії та протягом шести тижнів до неї чи після.

Стаття 44. Під час сесії жоден член палати не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності чи заарештований у кримінальних справах, за винятком випадків, коли палата дала дозвіл на його переслідування.

Стаття 45. Будь-яке клопотання до однієї чи іншої палати може бути зроблено і представлено лише в письмовій формі.

Про міністрів.

Стаття 46. Міністри можуть бути членами Палати перів або Палати депутатів. Вони також мають доступ до двох палат і мають бути вислухані, коли вимагають цього.

Стаття 47. Палата депутатів має право звинувачувати міністрів і віддавати їх Палаті перів, яка єдина має право їх судити.

Про судову владу.

Стаття 48. Усе судочинство походить від Короля; ним керують від його імені судді, яких він призначає.

Стаття 49. Судді, призначені Королем, незмінні.

Стаття 50. Існуючі звичайні суди і трибунали зберігаються.

Стаття 51. Діючий інститут господарських суддів зберігається.

Стаття 52. Зберігається також і мировий суд. Незважаючи на те, що мирові судді призначаються Королем, вони не є незмінними.

Стаття 53. Ніхто не може бути позбавлений належного судочинства.

Стаття 54. Тому не можна створювати комісії та надзвичайні суди.

Стаття 55. Дебати будуть публічними у кримінальних справах, якщо тільки ця публічність не є небезпечною для порядку та моралі.

Стаття 56. Інститут присяжних зберігається.

Стаття 57. Покарання у вигляді конфіскації майна скасовується і поновленню не підлягає.

Стаття 58. Король має право помилування і пом'якшення вироків.

Стаття 59. Цивільний кодекс і чинні закони, які не суперечать цій Хартії, залишаються в силі.

Особливі права, гарантовані державою.

Стаття 60. За військовослужбовцями дійсної служби, офіцерами та солдатами у відставці, вдовами, офіцерами та солдатами у відставці зберігаються звання, відзнаки та пенсії.

Стаття 61. Державний борг гарантується. Будь-які зобов'язання, взяті державою перед кредиторами, є непорушними.

Стаття 62. Старе дворянство відновлює свої титули, нове зберігає свої. Король нобілізує за бажанням; але він дарує їм лише чини та почесні, без жодного звільнення від податків і обов'язків громадян.

Стаття 63. Зберігається орден Почесного легіону.

Стаття 64. Колонії управляються особливими законами.

Стаття 65. Король і його наступники при вступі на престол присягають у присутності зібраних палат сумлінно дотримуватися Конституційної хартії.

Стаття 66. Ця Хартія та всі права, які вона закріплює, покладаються на патріотизм і мужність Національної гвардії та всіх громадян Франції.

Стаття 67. Франція відновлює свої кольори. Надалі іншу кокарду, крім триколірної, носити не будуть.

Особливі положення.

Стаття 68. Усі призначення, зроблені під час правління короля Карла X, оголошуються недійсними.

Стаття 23 Хартія буде повторно розглядатися на сесії 183 року.

Стаття 69. В найкоротший термін окремими законами буде врегульовано:

- 1). Застосування суду щодо правопорушень у пресі та політичних правопорушень;
- 2). Відповідальність міністрів та інших представників влади;
- 3). Переобрання депутатів, призначених на оплачувані державні посади;
- 4). Річне голосування контингенту армії;
- 5). Реорганізація національної гвардії з втручанням національної гвардії у вибір своїх офіцерів;

6). Положення, які законним чином забезпечують статус офіцерів усіх сухопутних і морських чинів;

7). Відомчі та муніципальні установи, засновані на виборній системі;

8). Громадське навчання та свобода навчання;

9). Скасування подвійного голосування та встановлення виборчих умов і умов обрання.

Стаття 70. Усі закони та розпорядження, якщо вони суперечать положенням, прийнятим для реформування Хартії, відтепер скасовуються та залишаються недійсними.

Джерело: *Charte constitutionnelle du 14 août 1830*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/charte-constitutionnelle-du-14-aout-1830>

Документ 6

*Відозва мерії Ліону до мешканців міста, 24 листопада 1831 р.
Ліонці!*

Обставини, в яких ми перебуваємо, призвели до припинення робіт. Здоровий глузд населення гарантує хороші результати відновлення порядку: поміж нас панує лад, і переважає бажання відчинити майстерні. Фабриканти, керівники майстерень та робітники, хай кожен із вас довіриться владі, хай забуде про минуле; невдовзі місто повернеться до гармонійного розвитку й активної діяльності.

Тому я закликаю всіх мешканців відкрити їх майстерні та магазини, і повернутися до виконання звичних обов'язків.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 147.

Документ 7

Конституція Бельгії від 7 лютого 1831 р.

Розділ II. Бельгійці та їхні права.

Стаття 6. Бельгійці рівні перед законом; лише вони мають право на цивільну та військову службу.

Стаття 7. Індивідуальна свобода гарантується. Кожен може бути притягнутий до кримінальної відповідальності лише у випадках, передбачених законом, і в установленій ним формі.

Стаття 9. Покарання може бути встановлено або застосовано лише на підставі закону.

Стаття 11. Людина може бути позбавлена свого майна лише з міркувань суспільної користі, у випадках і в порядку, встановлених законом, і за умови попереднього справедливого відшкодування.

Стаття 14. Гарантується свобода віросповідання, публічного відправлення культу, а також свобода висловлювати свою думку з будь-якого питання.

Стаття 21. Кожен має право звертатися до органів державної влади із зверненнями, підписаними однією або кількома особами. Право звертатися з петиціями від колективного імені мають тільки створені органи влади.

Стаття 22. Таємниця листування непорушна. Закон визначає, які агенти несуть відповідальність за порушення таємниці листів, довірених пошті.

Розділ III. Влада.

Стаття 25. Вся влада походить від нації. Вона здійснюється в порядку, встановленому Конституцією.

Стаття 26 Законодавчу владу здійснюють колективно Король, Палата представників і Сенат.

Стаття 27 Ініціатива належить кожній із трьох гілок законодавчої влади. Тим не менш, будь-який закон, що стосується прибутків або витрат має спочатку проголосувати Палата представників.

Стаття 29 Виконавча влада належить Королю, як це регулюється Конституцією.

Стаття 30. Судова влада здійснюється судами і трибуналами. Накази та вироки виконуються іменем Короля.

Стаття 31. Виключно комунальні або провінційні інтереси регулюються громадськими або провінційними радами, відповідно до принципів, встановлених Конституцією.

Про палати.

Стаття 32. Члени двох палат представляють націю, а не лише провінцію, яка їх призначила чи обрала.

Стаття 33. Засідання палат є відкритими. Але кожна палата формує таємний комітет на прохання свого очільника або десяти членів.

Потім він вирішує абсолютною більшістю, чи слід продовжити засідання з того ж питання.

Стаття 35. Ніхто не може бути членом обох палат одночасно.

Стаття 36. Член кожної палати, призначений урядом на оплачувану посаду, на яку він погоджується, негайно припиняє засідання і повертається до своїх обов'язків тільки в силу нових виборів.

Стаття 38. Усі рішення приймаються абсолютною більшістю голосів, за винятком тих, які будуть встановлені регламентом палат щодо виборів і висунення кандидатур.

Стаття 39. Голосування здійснюється вголос; по всіх законах завжди голосується поіменно і вголос. Вибори та висунення кандидатів відбуваються шляхом таємного голосування.

Стаття 44. Жоден член жодної з палат не може бути притягнутий до відповідальності чи розслідування у зв'язку з думками та голосуванням, висловленими ним під час виконання своїх функцій.

Палата представників.

Стаття 47. Палата представників складається з депутатів, обраних безпосередньо громадянами, які сплачують податок, визначений виборчим законом, який не може перевищувати 100 флоринів прямого податку і не бути нижчим 20 флоринів.

Стаття 51. Члени Палати представників обираються на чотири роки. Вони оновлюються наполовину кожні два роки відповідно до порядку ряду, визначеного виборчим законом. У разі розпуску палата повністю оновлюється.

Стаття 52. Кожен член Палати представників отримує щомісячну грошову винагороду у розмірі двохсот флоринів на час сесії. Жодної компенсації не отримують ті, хто проживає в місті, де проходить сесія.

Сенат.

Стаття 53. Члени Сенату обираються на основі чисельності населення кожної провінції громадянами, які обирають членів Палати представників.

Стаття 54. Сенат складається з числа членів, що дорівнює половині депутатів іншої палати.

Стаття 55. Сенатори обираються на вісім років; вони оновлюються наполовину кожні чотири роки, відповідно до порядку, визна-

ченого виборчим законом. У разі розпуску Сенат оновлюється в повному складі.

Стаття 57. Сенатори не отримують жодної зарплати чи надбавки.

Стаття 59. Будь-які збори Сенату, які будуть проводитися поза часом сесії Палати представників, є недійсними.

Король.

Стаття 60. Конституційні повноваження Короля є спадковими через пряме, природне та законне походження Його Величності Леопольда Саксен-Кобурзького від чоловіка до чоловіка, за наказом первородства, і з постійним виключенням жінок і їх нащадків.

Стаття 61. За відсутності нащадків чоловічої статі в Його Величності Леопольда він може призначити свого наступника за згодою палат, виданою в порядку, передбаченому наступною статтею. Якщо призначення не було зроблено вищезазначеним способом, трон буде вакантним.

Стаття 62. Король не може бути главою іншої держави одночасно без згоди обох палат.

Стаття 63. Особа Короля недоторкана; відповідальні його міністри.

Стаття 64. Жоден акт Короля не може мати жодної сили, якщо він не підписаний міністром, який цим несе відповідальність за нього.

Стаття 65. Король призначає і звільняє своїх міністрів.

Стаття 67. Він видає постанови та декрети, необхідні для виконання законів, ніколи не маючи можливості ні призупинити самих законів, ні відмовитися від їх виконання.

Стаття 69. Король санкціонує та оприлюднює закони.

Стаття 70. Палати збираються щороку у другий вівторок листопада, якщо вони не були скликані раніше Королем.

Стаття 73. Король має право відтермінувати або пом'якшити вироки, винесені суддями, крім постанов щодо міністрів.

Стаття 78. Король не має жодних повноважень, окрім тих, які формально надаються йому Конституцією та спеціальними законами, прийнятими в силу самої Конституції.

Стаття 79. З моменту смерті Короля і до принесення присяги його наступником на престолі або регентом конституційні повно-

важення Короля здійснюються від імені бельгійського народу міністрами, які збираються на раді.

Стаття 80. Король стає повнолітнім у вісімнадцять років. Він вступає у володіння тронем лише після того, як урочисто складе перед об'єднаними палатами таку присягу: “Я присягаю дотримуватися Конституції та законів бельгійського народу, підтримувати національну незалежність і цілісність території.”

Стаття 84. Під час регентства не можна вносити зміни до Конституції.

Міністри.

Стаття 86. Ніхто не може бути міністром, якщо він не є бельгійцем за походженням або не отримав належної натуралізації.

Стаття 87. Жоден член королівської родини не може бути міністром.

Стаття 89. Усний або письмовий наказ Короля не може звільнити міністра від відповідальності.

Судова влада.

Стаття 96. Судове засідання є відкритим, якщо така публічність не загрожує громадському порядку чи моралі; і в цьому випадку суд оголошує це вироком.

Стаття 97. Будь-який вирок є аргументованим. Він проголошується у відкритому судовому засіданні.

Стаття 98. Суд присяжних засновується в усіх кримінальних справах, а також у справах про політичні злочини та правопорушення у пресі.

Стаття 99. Мирові судді та судді призначаються безпосередньо Королем.

Стаття 100. Судді призначаються довічно. Жоден суддя не може бути позбавлений посади або відсторонений інакше як за рішенням суду. Переведення судді може відбутися лише шляхом нового призначення та за його згодою.

Стаття 102. Посадові оклади суддів встановлюються законом.

Джерело: *Constitution du 7 février 1831*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/be1831.htm>

Документ 8

Перша національна петиція від 14 червня 1839 р.

Високоповажним громадам Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії, зібраним до парламенту, петиція нижче підписаних їх страждених співвітчизників.

Ми, ваші прохачі, живемо в країні, торговці якої відрізняються підприємливістю, фабриканти якої дуже майстерні, а працювитість робітників відома світу. Країна наша прекрасна, ґрунт її родючий, клімат здоровий; вона удосталь забезпечена матеріалами для торгівлі та промисловості; в ній є багато зручних гаваней; за легкістю внутрішнього сполучення вона перевершує всі інші країни.

Протягом 23 років ми насолоджуємось глибоким миром.

Все ж, незважаючи на всі ці сприятливі для народного благополуччя умови, незважаючи на все прагнення і вміння вигідно використовувати їх, ми обтяжені стражданнями і в суспільному, і в приватному житті.

Ми знемагаємо під тягарем податків, яких все ж таки виявляється не достатньо для потреб наших правителів; наші промисловці тремтять на краю банкрутства; наші робітники вмирають з голоду; капітал не дає прибутку, а праця не винагороджується; будинок ремісника спустошений, зате комора лихваря повна; робітний будинок переповнений, а фабрика знелюднена.

Ми дивилися навсібіч, ми старанно шукали причини проблеми, такої тяжкої і такої тривалої.

Ми не можемо знайти жодної з них ні в природі, ні в провидінні. Небо було милостиве до народу, але божевілля наших правителів перетворило в ніщо доброту Божу.

Енергія могутнього королівства витрачалася через владу егоїстичних і неосвічених людей, та її багатства розтрачувалися для їхнього збагачення.

Народ плекав надію, що засіб від значної частини – якщо не від усіх – своїх образ і страждань він знайде в акті про реформу 1832 року.

Його вчили дивитися на цей акт, як на мудрий засіб для досягнення гідної мети, як на механізм покращеного законодавства, коли воля мас нарешті матиме силу...

Ми з'явилися до вашої високоповажної Палати, щоб сказати вам з усією шанобливістю, що не можна дозволити, щоб такий стан речей продовжувався; що воно не може продовжуватися довше, не наражаючи на серйозну небезпеку міцність трону та мир усього королівства...

Ми виконуємо обов'язки вільних людей, ми маємо також мати права вільних людей.

Ми вимагаємо загального голосування...

Ми вимагаємо таємного голосування...

Ми вимагаємо щорічних виборів до парламенту.

Загальне виборче право лише принесе і може принести справжній і тривалий мир нації; ми твердо віримо, що воно принесе благоденство.

Нехай же погодиться ваша високоповажна Палата найсерйознішим чином розглянути цю петицію і докласти усіх старань за допомогою всіх конституційних засобів, щоб провести закон, який надав би кожному чоловікові, який досяг цивільного повноліття, що перебуває в здоровому глузді і не засудженому за злочин, право обирати членів парламенту, щоб усі майбутні вибори членів парламенту проводилися за допомогою таємного балотування; щоб тривалість парламенту, обраного таким чином, в жодному разі не перевищувала одного року; щоб був знищений будь-який майновий ценз для його членів і щоб за ними забезпечувалася належна винагорода на весь час відправлення ними парламентських обов'язків.

І ваші прохачі вічно дякуватимуть Богу.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 141–142.*

Документ 9

План організації чартистів Великої Британії. Прийнятий на зборах делегатів у Манчестері, 20 липня 1840 р.

1. Чартисти Великої Британії об'єднуються в одну організацію, яка називатиметься “Національна чартистська асоціація Великої Британії”.

2. Мета цієї асоціації – домогтися “радикальної реформи” Палати громад, тобто досягнення правильного і повного представництва всього народу Великої Британії та Ірландії.

3. Керівні принципи, які має задовольняти це представництво, полягають у наступному: кожен дорослий чоловік віком 21 року і старший, який перебуває у здоровому глузді, отримує право голосувати за парламентського кандидата; щорічні вибори, подання голосів таємне; від парламентських кандидатів не потрібно жодного майнового цензу; члени парламенту отримують платню; все королівство ділиться на рівні виборчі округи, пропорційно числу виборців.

4. Для проведення цієї реформи повинні бути застосовані лише мирні та конституційні засоби, наприклад публічні мітинги, що влаштовуються з метою обговорення несправедливості, що походять з існуючої системи, вказувати засоби проти цих проблем і приймати відповідні петиції для подання їх до парламенту.

5. Членом Національної чартистської асоціації може бути кожен, якщо він (або вона) згоден з цілями, принципами та конституцією асоціації і підпише заяву, після цього член асоціації отримує членську картку, відновлювану кожні три місяці після сплати двох пенсів...

7. За можливості члени повинні об'єднуватись у групи по 10 осіб у кожній. Групи організовують раз на тиждень або в інші встановлені терміни засідання, один із членів пропонується в керівники і затверджується виконавчим комітетом, щоб збирати тижневі членські внески в 1 пенні з особи.

8. Кожне місто ділиться на квартали та округи, що збігаються з поділом, який встановлено новим актом про муніципальну реформу. Члени міського кварталу повинні щомісяця влаштовувати збори, на яких мають виголошуватися доповіді та вирішуватись поточні справи товариства.

[...]15. Асоціацію очолює виконавчий комітет із семи осіб включно з генеральним скарбником і секретарем партії.

16–18. Члени комітетів вибираються загальним голосуванням партії і отримують за свою працю винагороду, крім роботи в самому комітеті, вони одночасно працюють як агітатори. Генеральний скарбник публікує щомісяця у партійному органі звіт про прибутки та витрати.

Документ 10

Друга національна петиція, 1842 р.

Високоповажним громадам Великої Британії та Ірландії, зібраним у парламенті.

Державна влада, яка походить від усього народу, повинна охороняти свободу народу і прагнути його щастя. Уряд відповідальний перед усім народом. Єдиною підставою, через яку будь-яка корпорація людей може видавати закони і керувати суспільством, є повноваження, отримані від народу.

...Ваша високоповажна Палата у її справжньому складі не обраена народом і від народу не залежна. Вона представляє лише частину нації та служить інтересам небагатьох, залишаючи поза увагою потреби та петиції багатьох. ...

Ваші прохачі скаржаться на те, що вони обтяжені жахливими податками для сплати відсотків за так званим національним боргом – боргом, який в даний час досягає 800 млн. ф. ст. і є лише частиною величезної суми, витраченої в жорстоких і марнотратних війнах, спрямованих на придушення свободи. ...

В Англії, Ірландії, Шотландії та Вельсі тисячі людей помирають від злиднів. І ваші прохачі, усвідомлюючи, що злидні є основною причиною всіх злочинів, з почуттям здивування, змішаного з тривогою, стежать за тим, як мало робиться для бідних, немічних і людей похилого віку.

З глибоким обуренням дивляться вони на рішення вашої високоповажної Палати зберегти в силі Закон про бідних, незважаючи на весь сумний досвід, що свідчить про неконституційність його принципів, про нехристиянський його характер, незважаючи на весь його жорстокий і вбивчий вплив на заробітну плату робітників і життя підданих всього королівства...

Ваші прохачі шкодують, що робочий час, особливо фабричних робітників, перевершує всі межі людської витривалості, а заробітна плата за працю, що здійснюється в задушливій, нездоровій обстановці майстерень, недостатня для підтримки тілесних сил робітників. Ваші прохачі звертають увагу високоповажної Палати на голодну заробітну плату землероба та відчувають обурення і жах, побачивши нікчемний заробіток тих, праця яких дає головний предмет харчування для всієї нації.

Ваші прохачі запевняють Палату, що в межах петиції неможливо перерахувати навіть десяту частину всіх тягарів, на які вони можуть справедливо скаржитися; але якби високоповажна Палата погодилася вислухати їх усно, то вони зуміли б розповісти про нестерпні несправедливості і страждання, які змусили б усіх доброзичливих і добрих людей здивуватися, яким чином народ Великої Британії та Ірландії так довго і спокійно переносив своє жалюгідне становище, що виникло в результаті його політичного безправ'я. Здійснюючи своє конституційне право, ваші прохачі вимагають, щоб високоповажна Палата взялася за усунення численних грубих і очевидних зол, на які вони скаржаться, і негайно звела до закону документ, названий “Народною хартією”.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 142–143.*

Документ II

З парламентських дискусій про робочий час робітників, 1844 р.

Пропоновано, щоби терміном “діти” окреслювали осіб 9–13 років, а не 8–13, як це було раніше. Робочий час цієї категорії осіб не може перевищувати 6 годин, бажано у першій половині дня. “Молоді люди” 13–18 років мають працювати від 5.30 до 19.00 влітку та від 6.30 до 20.00 взимку, що становить 13 годин. Пів години має припадати на відпочинок. Жінки мають працювати не більше 12 годин на день.

6-годинний робочий день дітей дасть їм час на здобуття освіти.

Містер Гіндлі зауважив, що становище робітників у Франції набагато важче. Там на мануфактурах працюють по 15 годин на добу з 30-хвилинною перервою.

Лорд Ешлі⁴ запропонував посилити охорону праці.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 143–144.*

⁴ Ентоні Ешлі-Купер (1801–1885) – британський політик-консерватор, філантроп і соціальний реформатор. Виступав за покращення умов праці промислових робітників.

Документ 12

Резолюція Національного конвенту з питань тактики від 6 квітня 1848 р.

1. У разі, якщо національна петиція не буде прийнята в Палаті громад, Конвент підготує національний меморіал Королеві про розпуск діючого парламенту та про скликання таких міністрів, які зробили б Народну хартію головним завданням кабінету.

2. Конвент постановляє скликати Національні збори з делегатів, обраних на публічних мітингах, для того щоб представити національну петицію Королеві і продовжувати свої засідання доти, поки хартія не стане законом країни.

3. Конвент закликає країну влаштувати одночасні мітинги у страсну п'ятницю 21 квітня для затвердження національної петиції та вибору делегатів до Національних зборів.

4. Національні збори зберуться у Лондоні 24 квітня.

5. Конвент продовжуватиме свої засідання до відкриття Національних зборів.

Джерело: *London convention and assembly 1848*. URL: <https://www.chartistancestors.co.uk/london-convention-assembly-1848/>

Документ 13

Шість пунктів народної хартії

Рівне представництво. Сполучене Королівство має бути поділено на 200 виборчих округів з максимально рівною кількістю жителів у кожному; кожен округ посилає до парламенту одного представника.

Загальне виборче право. Кожна особа, що представила клерку парафії, в якій проживає 6 місяців, доказ того, що їй 21 рік або більше, має право на внесення її імені до списків виборців. Час для реєстрації з 1 січня до 1 березня.

Щорічні вибори до парламенту. 24 червня кожного року повинні відбуватися загальні вибори, а якби місце в Палаті громад виявилось вакантним серед року, то воно має бути заміщене не пізніше двох тижнів після того, як воно звільнилося. Час голосування має бути час від 6 години ранку до 6 години вечора.

Скасування майнового цензу. Для кандидатів у Палату громад не повинно бути жодних майнових цензів; за поданням 200 вибор-

цями клерку парафії, в якій вони живуть, письмової заяви на користь якогось кандидата, останній офіційно визнається в цій якості. Список усіх визнаних кандидатів округу вивішується на дверях церкви кожної парафії, щоб виборці мали можливість вирішити про придатність кандидатів.

Таємне голосування. Кожен виборець повинен подавати голос у тій парафії, де він постійно проживає. У день виборів, коли кожен виборець приходить з дотриманням порядку до місця балотування, присутня посадова особа повинна дати йому балотувальну кулю, яку він опускає в ящик бажаного йому кандидата. Під кінець дня голоси мають бути підраховані належними посадовими особами та результати вивішені на дверях церкви. На наступний день клерк і два контролери збирають голоси всіх парафій округу і роблять розпорядження, щоб ім'я обраного кандидата було вивішено в кожній парафії округу.

Сесії та винагорода депутатів. Депутати займають свої місця в перший понеділок жовтня, найближчого після їх обрання, і продовжують засідати щодня (за винятком неділі), поки всі справи сесії не будуть закінчені, але у будь-якому випадку не пізніше 1 вересня наступного року. Для розгляду справ вони мають збиратися щодня (під час сесії) о 10 годині ранку та припиняти засідання о 4 годині дня. Кожному члену Палати громад має виплачуватись із державної скарбниці (по чвертях року) винагорода в 400 ф. ст. на рік.

Джерело: *The six points*. URL: <https://www.chartistancestors.co.uk/six-points/>

РЕВОЛЮЦІЇ 1848–1849 рр. (“ВЕСНА НАРОДІВ”)

Семінарське заняття № 6

1. Особливості Революції 1848 р. у Франції. Проголошення Другої республіки.
2. Революційні події в німецьких землях. Діяльність загальнонімецьких Установчих зборів у Франкфурті в 1848–1849 рр.
3. Революційні повстання в Італії у 1848–1849 рр.

Рекомендована література

Джерела:

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Бобилева С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. Дніпропетровськ, 2003. 528 с.

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Ліхнякевич І. Історія Німеччини: від початків до сьогодення: навчальний посібник. Львів, 2010. 232 с.

Срібняк І. Італія / Italia: короткий нарис історії. Навч. посібник. К. : Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака НАУКМА, 2011. 205 с.

Duby G. Histoire de la France des origines à nos jours. Paris: Larousse, 1999. 1258 p.

Lockwood H. Constitutional History of France. Chicago, 1889. 424 p.

Miquel P. Histoire de la France de Vercingétorix à Charles de Gaulle / Pierre Miquel. Paris : Librairie Arthème Fayard, 1976. 632 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Roberts J. W. France. A Reference Guide from the Renaissance to the Present. New York: Facts on File, 2004. 714 p.

Taylor B. The History of Germany from Earliest Times to the Present Day. D. Appleton and company, 1916. 496 p.

The New Cambridge Modern History. Vol. X: The Zenith of European Power 1830–70 / Edited by J. P. T. Bury. Cambridge: Cambridge University Press, 1960. P. 389–415.

Wawrykowa M. Dzieje Niemiec, 1789–1871. Warszawa, 1980. 653 s.

Методичні рекомендації:

Розгляд **першого питання** розпочніть із виокремлення факторів, які в лютому 1848 р. спричинили революційний вибух у Франції. Поміркуйте, чому французькі опозиціонери використовували таку форму “боротьби” як бенкети (*Документ 1*). Детально проаналізуйте події 22–28 лютого 1848 р. (*Документи 2–4*): чи були спроби порозуміння між Луї-Філіпом і лібералами? Якою була роль у подіях Франсуа Гізо? Поясніть, чому Луї-Філіп зрікся престолу на користь свого онука графа Паризького, які наслідки це мало у майбутньому? Опишіть склад сформованого Тимчасового уряду. Проаналізуйте основні здобутки Лютневої революції у Франції (загальне виборче право, право на роботу, безкоштовна освіта, скасування рабства в колоніях). Проаналізуйте зміни у підходах до трудового законодавства (*Документ 5*). З якою метою 26 лютого 1848 р. було утворено національні майстерні? Яке значення мало створене окреме міністерство праці? Чому попри всі нововведення Другу республіку називали “фіскальною” (*Документ 6*)?

Опишіть перші парламентські вибори на основі загального виборчого права чоловіків. Чи всі політичні партії підтримали їх проведення? Зверніть увагу, коли офіційно було проголошено про утворення Другої республіки. Відкидаючи соціалістичний популізм, поміркуйте над причинами червневого повстання у Парижі (*Документ 7*). Чи заслужено, на Вашу думку, генерала Кавеньяка називали “м’ясником червня”? Простежте політичні процеси у “найкоротшій” французькій республіці. Охарактеризуйте Конституцію від 12 листопада 1848 р. (*Документ 8*). Розгляньте президентські вибори грудня 1848 р. (кандидати і їх передвиборчі програми, методи агітації, хід голосування, результати).

Проаналізуйте зміни, які відбувалися у політичному житті Другої республіки у 1850–1851 рр. (*Документ 9*). Виокреміть фактори, які сприяли успішному прононсіаменту Луї-Наполеона Бонапарта. Наголосіть, що особиста влада майбутнього імператора Наполеона III утверджувалася поетапно. Подій після 2 грудня 1852 р. не аналізуйте.

У **другому питанні** зверніть увагу на відмінності між лютневою французькою та березневою німецькою революціями. Виокреміть основні положення Мангеймської (Баденської) петиції. Розгляньте хід революційних подій у Пруському королівстві. Яку роль у них відіграв Фрідріх Вільгельм IV? В яких обставинах Король видав Маніфест від 18 березня 1848 р.? (*Документ 10*). Охарактеризуйте політику урядів Кампауцена та Ганземана. Поміркуйте, чи можна порівнювати інтервенцію, здійснену у Рим у липні 1849 р. французьким генералом Удіно, та пруські військові дії на території данських Шлезвіга і Гольштайну в 1848–1850 рр.?

Уважно простежте роботу загальнонімецьких Установчих зборів, які відкрилися у травні 1848 р. у м. Франкфурт-на-Майні на зміну передпарламенту, що засідав із 31 березня по 3 квітня. Поясніть значення термінів “Паульскірхе”, “професорський парламент”. Які основні проблеми перешкоджали результативній роботі Франкфуртського парламенту? Якою була позиція загальнонімецького парламенту до шлезвіг-гоольштайнського питання? Проаналізуйте текст імперської Конституції від 28 березня 1849 р. (*Документ 11*). Чому вона так і не вступила в дію? Які мотиви не дозволили прусському королю погодитися на імперську корону? Якою була подальша доля Франкфуртського парламенту? (*Документ 12*).

Розгляд **третього питання** розпочніть зі з’ясування такого історичного парадоксу: історики відраховують початок “Весни народів” від лютневої революції у Франції в той час, як перші виступи відбулися ще в січні 1848 р. на Сицилії? Якою була роль Великої Британії у перших італійських заворушеннях? Порівняйте революційні рухи у Північній, Центральній і Південній Італії. Поясніть терміни “міланський сигарний бунт”, “п’ять днів Мілану”, “король Бомба”. Чи можна говорити про “парад Конституцій”? Обов’язково охарактеризуйте основні положення Альбертинського статуту від 4 березня 1848 р. (*Документ 13*), оскільки згодом цей конституційний акт буде поширено на об’єднане Італійське королівство. Зверніть

увагу, що 23 березня 1848 р. розпочалася т. зв. Перша війна за незалежність Італії 1848–1849 рр. Наскільки успішно була співпраця різних італійських армій? Виокремте основні причини поразок Карла-Альберта. Порівняйте Римську та Венеційську республіки (Документ 14). Чи мали ці державні утворення шанс на майбутнє, якби не було зовнішнього втручання?

Підсумовуючи заняття, виокреміть досягнення і прорахунки часів “Весни народів” у Франції, німецьких та італійських землях.

Витяги з джерел

Документ 1

З промови представника ліберальної опозиції Оділлона Барро, виголошеної на бенкеті 10 липня 1847 р. в Шато-Руж

Не скидаймо відповідальності за недоліки сучасної політики на цю славну [Липневу] революцію...

Будьмо відверті, не тільки уряд винен у цьому всьому? Чи не є ми власними господарями? Подивімося на себе: зло – у нас самих; зло – у політичній байдужості; зло – в наших політичних звичаях, зло – в інстинктивному і збереженому за звичкою від часів абсолютизму відчуженні від справжніх умов свободи! Франція ще може сама розпоряджатися своєю долею, і відчай, як і всякий нерозумний гнів, завдає їй шкоди. Тому я сподіваюся на остаточне встановлення суверенітету нації та надихаючись тими почуттями, які нас надихали тоді, проголошую: “Так, назад до Липневої революції!”.

Джерело: *Fonds Odilon Barrot*. URL: https://www.siv.archives-nationales.culture.gouv.fr/siv/rechercheconsultation/consultation/ir/pdfIR.action?irId=FRAN_IR_000709

Документ 2

Зречення Луї-Філіпа та відозва до парижан, 24 лютого 1848 р.

Я зрікаюся корони, яку народ поклав на мене, на користь мого онука, графа Паризького.

Хай досягне успіху в цій великій місії, яка випадає на його долю сьогодні.

Підписав Луї-Філіп.

Париж, 24 лютого 1848 р.

Прокламація до населення Парижа, 24 лютого 1848 р.

Громадяни Парижа!

Король зрікся престолу на користь графа Паризького, залишаючи герцогиню Орлеанську регенткою. Повна амністія. Розпуск палати. Звернення до країни.

Джерело: *L'acte d'abdication de Louis-Philippe*. URL: https://www.lemonde.fr/archives/article/1955/02/23/l-acte-d-abdication-de-louis-philippe_1945112_1819218.html

Документ 3

*Прокламація Тимчасового уряду до французького народу,
25 лютого 1848 р.*

Ретроградний і олігархічний уряд повалено героїзмом народу Парижа. Цей уряд утік, залишивши за собою кривавий слід, який не дозволить йому ніколи повернутись.

Кров народу текла, як у липні. Але цього разу великодушний народ не обдурять. Він завоював національний і народний уряд, що відповідає правам, успіхам та бажанню великого та благородного народу. Тимчасовий уряд, створений щойно і схвалений народом і депутатами департаментів, на засіданні 24 лютого уповноважений забезпечити і організувати в даний момент народну перемогу.

Він складається з громадян: Дюпона (з Ер), Ламартіна, Крем'є, Араго (члена Інституту), Ледрю-Роллена, Гарньє-Пажеса, Марі. Уряд має секретарями: Армана Марра, Луї Блана, Фердинанда Флокона та Альберта, робітника...

Французи! Покажіть усьому світу приклад, поданий Парижем Франції. Приготуйтеся, спираючись на порядок і віру в себе, до прийняття великих установ, які ви створили.

Тимчасовий уряд хоче республіки але затвердженої народом, якого негайно опитають про остаточну форму національного уряду, що буде встановлена верховною владою народу.

Єдність нації складається відтепер із усіх станів, що до неї входять; саме правління нації; свобода, рівність і братерство як принципи; народ як девіз і гасло – ось той демократичний уряд, який Франція зобов'язана собі забезпечити, і який наші зусилля зуміють за нею затвердити!

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 110–111.*

Документ 4
Оформлення Другої республіки

Проголошення республіки

Французька республіка!

Тимчасовий уряд республіки пропонує громадянам Парижа не вірити чуткам, які розповсюджують зловмисники. Республіка проголошена.

Члени тимчасового уряду: Дюпон, Пажес, мер Парижа, Луї Блан, секретар.

24 лютого 1848 р.

Декрет Тимчасового уряду Про національний прапор Франції

Тимчасовий уряд оголошує, що національним прапором є триколірний прапор, кольори якого будуть відновлені у порядку, прийнятому Французькою республікою. На цьому прапорі написані слова: “Французька республіка, свобода, рівність і братерство” – три слова, які висловлюють глибокий демократичний зміст, символом яких є цей прапор, кольори якого водночас виражають безперервність республіканських традицій.

Як емблема об’єднання і на знак вдячної пам’яті про останній акт революції, члени Тимчасового уряду та інші представники влади носитимуть червону кокарду, яка також буде прикріплена до державного прапора.

Члени тимчасового уряду: Дюпон, Ламартін, Араго, Гарньє-Пажес, Марі, Ледрю-Роллен, Крем’є, Луї Блан, Марра, Флокон, Альбер (робітник).

24 лютого 1848 р.

Декрет Тимчасового уряду Про створення мобільної гвардії

Тимчасовий уряд ухвалює:

Негайно завербувати в Парижі 24 батальйони мобільної національної гвардії. Вербування розпочинається сьогодні, з полудня, у дванадцяти районних меріях, де й будуть штаби батальйонів.

Національні гвардійці отримають платню 1 франк 50 сантимів на день, будуть обмундировані та озброєні за рахунок Вітчизни.

Військовому міністру доручається узгодити питання з головним командуванням національної гвардії департаменту Сени про організацію, швидке навчання та озброєння зазначених батальйонів.

Ламартін.

Ратуша, 25 лютого, 7 година ранку.

Організація Люксембурзької комісії

Французька республіка. Свобода рівність братство!

Приймаючи до уваги, що революція, здійснена народом, має бути реалізована в його інтересах; що час покласти край тривалим і незаслуженим стражданням робітників; що робітничий стан є питанням надзвичайної важливості і що республіканський уряд не має більш високого і гідного завдання; що Франції особливо слід гаряче взятися за вивчення та вирішення проблеми, що стоїть в даний час перед усіма індустріальними націями Європи; що потрібно без найменшого зволікання забезпечити народу користування законними плодами його праці, Тимчасовий уряд ухвалює:

Призначити постійну комісію під назвою “Урядова комісія з праці” з покладенням на неї точної та спеціальної місії піклуватися про становище робітників.

На доказ значення, що надається вирішенню цього завдання з боку Тимчасового уряду республіки, останній призначає одного зі своїх членів пана Луї Блана головою Урядової комісії з праці, а іншого члена пана Альбера (робітника) віце-головою.

Робітників буде залучено до комісії.

Засідання комісії відбуватимуться у Люксембурзькому палаці.

Луї Блан, Арман Марра, Гарньє-Пажес.

28 лютого 1848 р.

Джерело: *Bulletin officiel du Ministère de l'intérieur. 1848. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k55396909.texte.hl.langFR>*

Документ 5
Підходи до трудового законодавства

Законопроект Люксембурзької комісії

У законопроекті знайшли втілення ідеї Луї Блана.

Заходи, запропоновані Люксембурзькою комісією, коротко полягають у наступному:

Пункт 1. Необхідно заснувати Міністерство праці, спеціальне завдання якого полягало б у підготовці соціальної революції та поступової, мирної, безболісної ліквідації капіталістичного ладу.

Пункт 2. Міністерству праці слід доручити: 1) у вигляді випуску державної ренти скупити залізниці та шахти, 2) французький банк перетворити на державний банк, 3) заснувати державне страхування, 4) організувати великі товарні склади, які перебувають під наглядом відповідальних чиновників, куди фабриканти та виробники могли б поміщати свої товари; отримані натомість документи повинні мати силу паперових грошей; ці документи будуть, безумовно, забезпечені товаром, оціненим компетентними особами; нарешті, 5) відкрити базари, які для дрібної торгівлі повинні відігравати ту ж роль, яку товарні склади для великої.

Пункт 3. З чистого прибутку, який в даний час дають приватним підприємцям залізниці, шахти, страхування та банки і який за нової системи перейде до держави, і з державних зборів з товарних складів Міністерство праці має скласти свій особливий робітничий бюджет.

Пункт 4. З нього повинні покриватися витрати на сплату відсотків та на погашення боргових зобов'язань, що випливають зі взятих урядом у свої руки підприємств. Залишок повинен йти: 1) на субсидування робітничих товариств і 2) на сільськогосподарські колонії.

Пункт 5. Робітничі товариства, які отримують субсидію від держави і ґрунтуються на принципі братньої солідарності, повинні мати можливість накопичувати колективний капітал, що не відчується і безперервно зростає. Тільки при цій умові ліквідується велике і дрібне лихварство, капітал перестане бути засобом експлуатації, знаряддя виробництва не будуть власністю привілейованих осіб, кредит не буде предметом торгівлі і ледарство і багатство винятковим правом обраних.

Пункт 6. Робітниче товариство, що користується державною субсидією, має покласти в основу свого існування наступні принципи, за вирахуванням винагороди за працю, відсотків на капітали і всіх витрат на виробництво і матеріал, чистий прибуток розподіляється так: одна чверть йде на погашення капіталу, що належить власникам відчуженого державою володіння, з другої чверті складається фонд для допомоги робітникам похилого віку, третя – розподіляється між робітниками у вигляді додаткової винагороди, остання чверть йде на формування резервного фонду. Так організуються товариства окремих професій. Для створення між ними солідарності слід організувати товариство різних галузей виробництва.

Декрет Про скорочення робочого дня

Французька республіка. Тимчасовий уряд.

Свобода рівність братство!

За доповіддю урядової комісії з праці.

Приймаючи до уваги, що надмірно тривала фізична праця не тільки руйнує здоров'я робітника, але крім того заважає йому розвивати розумові здібності, принижує його людську гідність; що експлуатація робітників з боку так званих підрядників, які взяли роботи відрядно з торгів, є несправедливою, виснажливою і суперечить принципу братерства, Тимчасовий уряд республіки постановляє:

1. Зменшити існуючий робочий день на годину. Таким чином, в Парижі, де робочий день дорівнює одинадцяти годинам, він зводиться до десяти, а в провінції, де робочий день дорівнює дванадцяти годинам, він зводиться до одинадцяти.

2. Знищити експлуатацію робітників з боку підрядників. Робітничі асоціації, метою яких не є експлуатація одних робітників іншими, не розглядаються як підрядники.

Члени Тимчасового уряду (підписи).

Париж, 2 березня 1848

Джерело: *Louis Blanc et la Commission du Luxembourg (1848).*
URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1342693/f7.item#>

Документ 6

Декрет Про додаткове 45-відсоткове оподаткування

Тимчасовий уряд беручи до уваги, що інтереси республіки вимагають негайного асигнування великих засобів для підтримки промисловості та торгівлі; беручи до уваги, що це є не менш необхідною і такою ж не терплячою зволікання справою, як і реорганізація військових сил республіки, ухвалює:

Тимчасово і лише 1848 р. додатково стягнути 45 сантимів [з кожного франка] загальної суми оподаткування за чотирма прямими податків зазначеного року.

Дано в уряді 16 березня 1848 р.

Джерело: *Garnier-Pagès (Louis-Antoine)*. URL: <https://books.openedition.org/igpde/1247>

Документ 7

Червене повстання 1848 р.

Наказ про часткову ліквідацію національних майстерень

1. Неодружені робітники віком від 18 до 25 років запрошуються стати під прапори республіки для поповнення різних полків армії. Ті, хто відмовиться добровільно вирушити до армії, будуть негайно виключені зі списків національних майстерень.

2. Негайно буде розпочато перепис робітників Парижа. Робітники, які не зможуть документально довести, що вони перебували в Парижі до 24 травня протягом шести місяців, будуть зняті з роботи і перестануть отримувати заробітну плату і допомогу.

Списки робітників будуть виставлені в спеціальних бюро, розташованих якомога ближче до центру Парижа, де з ними зможуть ознайомитися господарі підприємств. Робітники, які відмовляються стати до роботи, будуть відразу викреслені з загальних списків національних майстерень.

Робітники, які не будуть виключені зі списку згідно з попередніми параграфами отримуватимуть відрядну, а не поденну плату. У найкоротший термін будуть організовані бригади робітників, які будуть направлені в департаменти для виконання під керівництвом інженерів шляхів сполучення великих громадських робіт.

Початок червневого повстання (3 донесень префекта поліції виконавчої комісії)

21 червня.

Вчора ввечері, о 21-й годині, коли війська покинули площу Ратуші, бунтівники, хлинувши до мосту д'Арколь, почали вигукувати обурливі гасла та кидати камінням у паризьких гвардійців і у військових. Відразу за наказом комісара поліції натовп був відтіснений до мосту Паризької богоматері.

23 червня, 11 година дня.

Колона робітників з 500 осіб, із прапором попереду, щойно пройшла сьомим районом. Вона попрямувала у бік Бастилії. Особи, які складали цю колону, казали, що вони не вирушать до Саліни, що вони краще помруть тут. Вони додавали, що вони зі зброєю в руках підуть проти Національних зборів і що їм допоможе гвардія.

12:00 дня.

На площі Ратуші є досить численні групи. Розмовляють про Саліну⁵ Кажуть, що це нездорова місцевість, що робітники повинні відмовитися, вирушити туди, і що уряд вжив цього заходу для того, щоб позбутися їх.

Колона, про яку йшлося, прямує вулицею Сент-Антуанського передмістя. Особи, які її складають, повторюють хором: “Ми не поїдемо!” Вони завдають образ Ламартіну і Марі і говорять, що багатії – злодії. Вони додають, що сьогодні о 6-й годині вечора вони повинні зустрітися на площі Пантеону.

19.15 вечора.

Колона, яка йде вулицею Сен-Жак і складається з 3 тисяч робітників з дюжиною прапорів національних майстерень, перетинає вулицю Сіте, міст Паризької богоматері та входить на вулицю Сен-Мартен із криком: “Роботи! Роботи! Хліба! Ми не поїдемо!”. Інші кричать: “Ми її отримаємо! Ми її отримаємо!”. Деякі: “Хай живе Барбес!”.

21 година.

⁵ Місцевість на півдні Франції, відома соляними промислами. Галузь потребувала сезонної робочої сили. В основному залучали італійських мігрантів. У даному випадку з'являлася перспектива одночасно вирішити дві проблеми – забезпечити соляні промисли робочими руками й очистити Париж від безробітних.

Колона приблизно з 8–10 тисяч чоловік, яка, як видно, йде з Сент-Антуанського передмістя, проходить в даний час повз Ратушу. Цей натовп, над яким видно численні прапори, прямує до Пантеону, щоби приєднатися до робітників 12-го району. Змішані крики лунають з цього зборища, в якому беруть участь і жінки. Демонстранти вимагають роботи і додають: “Ми не поїдемо! Ми її [роботу – Б. С.] отримаємо! Ми його [Альфонса де Ламартіна – Б. С.] повісимо! Хай живе Республіка!” Деякі вимагають убивств і пограбувань, кричачи: “Геть правителів! Геть національну гвардію!”. Серед цього натовпу був помічений одягнений у форму сапер, який ніс прапор, і багато солдатів мобільної гвардії, які разом з іншими вигукували: “Цьому треба покласти край!”.

Звернення, розклеєне на вулицях Сент-Антуанського передмістя

До зброї!

Ми хочемо демократичної та соціальної республіки.

Ми хочемо верховної влади народу.

Всі громадяни республіки не повинні і не можуть бажати нічого іншого!

Щоб захистити цю республіку, потрібне сприяння всіх. Численні демократи, які зрозуміли цю необхідність, уже два дні як вийшли на вулицю.

Ця свята справа налічує вже багато жертв; ми всі зважилися помститися за цих благородних мучеників.

Будьте напоготові, громадяни! Нехай жоден із нас не ухилиться від цього призову.

Захищаючи республіку, ми захищаємо власність.

Якщо сліпа завзятість залишить вас байдужими до всієї цієї пролитої крові, ми всі помremo під палаючими руїнами передмістя Сент-Антуан.

Подумайте про ваших дружин, про ваших дітей і ви прийдете до нас.

Прокламація повстанців VIII округу Парижа, червень 1848 р.

Іменем суверенного народу

Громадяни!

На лютневих барикадах люди, яким ви дали титул членів Тимчасового уряду, обіцяли нам соціальну та демократичну республіку.

Вони обіцяли, а ви, повіривши їм на слово, залишили ваші барикади.

За чотири місяці, що вони зробили?

Вони порушили своє слово і не виконали своєї обіцянки.

Ми, громадяни, що охороняють мерію VIII округу, вимагаємо: соціальної та демократичної республіки, вільної асоціації праці за сприяння держави, суду над народними представниками та міністрами, негайного арешту виконавчої комісії, ми вимагаємо відведення військ з Парижа.

Громадяни!

Пам'ятайте, що ви суверенні.

Пам'ятайте наше гасло:

Свобода, рівність та братерство.

Декрет про передачу всієї влади генералу Кавеньяку

Ст. 1. Національні збори оголошують себе засідаючими безперервно.

Ст. 2. Париж оголошено в стані облоги.

Ст. 3. Уся виконавча влада вручається генералу Кавеньяку.

Прийнято на відкритому засіданні в Парижі 24 червня 1848 р.

Наказ генерала Кавеньяка

Будь-яка особа, яка бере участь у зведенні барикад, розглядається як взята зі зброєю в руках.

Глава виконавчої влади Кавеньяк.

Подяка генералу Кавеньяку за надання послуг Вітчизні

Національні збори одноголосно ухвалили декрет такого змісту: Визнається, що генерал Кавеньяк, голова виконавчої влади, надав важливі послуги Вітчизні.

Париж, 28 червня 1848 р.

Декрет уряду про заслання в колонії заарештованих червневих бійців

Ст. 1. З метою охорони громадської безпеки особи, які утримуються нині у в'язниці і визнані учасниками повстання 23-го і наступних днів червня, підлягають засланням у французькі колонії, крім тих колоній, які розташовані на Середземному морі. Дружинам і дітям осіб, що посилаються в зазначеному порядку, дозволяється розділити долю їхніх чоловіків і батьків.

Ст. 2. Незважаючи на зняття стану облоги, слідство, порушене у військових судах, продовжуватиметься щодо тих осіб, про яких за даними слідства виявиться, що вони брали участь у повстанні як ватажки, призвідники, підбурювачі, доставляли або розподіляли гроші, зброю чи військові припаси, приймали командування чи взагалі вчинили якісь дії, що трактуються як заколот. Ті ж заходи будуть вжиті щодо арештантів і каторжників, випущених на волю, або втікачів, які брали участь у повстанні.

Ст. 3. Спеціальний режим, якому будуть піддані заслані, буде встановлено особливим декретом Національних зборів.

Ст. 4. Виконавчій владі доручається негайно розпочати здійснення цього декрету.

Прийнято на відкритому засіданні.

Париж, 28 червня 1848 р.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 110–116.*

Документ 8

Конституція Другої республіки

ІМЕНЕМ ФРАНЦУЗЬКОГО НАРОДУ НАЦІОНАЛЬНА АСАМБЛЕЯ прийняла і, відповідно до статті 6 декрету від 28 жовтня 1848 р., Голова Національної асамблеї проголошує КОНСТИТУЦІЮ такого змісту:

Преамбула

В присутності Бога та від імені французького народу Національні збори проголошують:

I. Франція утворена як республіка. Прийнявши цю остаточну форму правління, вона мала на меті вільніше йти шляхом про-

гресу та цивілізації, забезпечити справедливий розподіл тягарів і переваг суспільства, підвищити комфорт кожного шляхом поступового скорочення державних витрат і податків, привести всіх громадян, без нових хвилювань, шляхом послідовної і постійної дії установ і законів, до все вищого ступеня моральності, світла і добробуту.

II. Французька республіка є демократичною, єдиною і неподільною.

III. Вона визнає права та обов'язки, що передують і вищі за практичні закони.

IV. Її принцип – Свобода, Рівність і Братерство. В її основі лежать Сім'я, Праця, Власність, Громадський порядок.

V. Поважає чужі національності, як бажає поважати свою; не веде війни з метою завоювання і ніколи не використає свої сили проти свободи будь-якого народу.

VI. Взаємні обов'язки зобов'язують громадян перед республікою, а республіку перед громадянами.

VII. Громадяни повинні любити Батьківщину, служити Республіці, захищати її ціною свого життя, брати участь у витратах держави пропорційно своїм статкам; вони повинні забезпечувати працею засоби існування, а передбаченням ресурси для майбутнього; вони повинні сприяти загальному благополуччю, допомагаючи один одному по-братерськи, і загальному порядку, дотримуючись моральних законів і писаних законів, які керують суспільством, сім'єю та особистістю.

VIII. Республіка повинна захищати громадянина, його сім'ю, його релігію, його власність, його роботу, і зробити доступними для кожного вказівки, необхідні для всіх людей; вона повинна братерською допомогою забезпечувати існування нужденних громадян, або надаючи їм роботу в межах своїх ресурсів, або надаючи, за відсутності сім'ї, допомогу тим, хто не може працювати. З огляду на виконання всіх цих обов'язків і для гарантії всіх цих прав Національні збори, вірні традиціям великих зборів, які започаткували Французьку революцію, постановляють наступне: Конституцію республіки.

Конституція

Розділ І. Національний суверенітет.

Стаття 1. Суверенітет полягає в універсальності громадянства Франції. Воно є невідчужуваним і не має права давності.

Розділ ІІ. Права громадян, гарантовані Конституцією

Стаття 2. Ніхто не може бути заарештований або затриманий інакше як згідно з приписами закону.

Стаття 3. Помешкання будь-якої особи, яка проживає на території Франції, є недоторканим; вхід до нього не допускається, крім як у порядку та випадках, передбачених законом.

Стаття 4. Не можна створювати надзвичайні комісії та трибунали.

Стаття 5. Смертна кара скасовується в політичних справах.

Стаття 6. Рабство не може існувати на жодній французькій землі.

Стаття 7. Кожна людина вільно сповідує свою релігію і користується рівним захистом держави. Служителі культів, визнаних зараз законом, або тих, які будуть визнані в майбутньому, мають право отримувати платню від держави.

Стаття 8. Громадяни мають право об'єднуватися, збиратися мирно і без зброї, звертатися з петиціями, висловлювати свої думки через пресу чи в інший спосіб. Здійснення цих прав обмежується лише правами або свободами інших осіб та громадською безпекою. Преса ні за яких обставин не може піддаватися цензурі.

Стаття 9. Освіта безкоштовна. Свобода освіти здійснюється відповідно до умов дієздатності та моралі, визначених законами, і під наглядом держави. Цей моніторинг поширюється на всі навчальні заклади.

Стаття 10. Усі громадяни однаково допускаються до будь-якої державної служби. Усі дворянські титули, усі відмінності за походженням, станом чи кастою скасовуються.

Стаття 11. Будь-яка власність є недоторканою. Тим не менш, держава може вимагати пожертвування майном заради юридично визнаної суспільної користі за умови справедливої та попередньої компенсації.

Стаття 12. Конфіскація майна ніколи не може бути відновлена.

Стаття 13. Конституція гарантує громадянам свободу праці та промисловості. Суспільство сприяє і заохочує розвиток праці через безкоштовну початкову освіту, професійну освіту, рівність відносин між роботодавцем і робітником, фінансові та кредитні установи, сільськогосподарські установи, добровільні асоціації, а також створення державою, департаментами та комунами громадських робіт, придатних для використання непрацюючих; надає допомогу покинутим дітям, немічним і знедоленим людям похилого віку, сім'ї яких не можуть їм допомогти.

Стаття 14. Державний борг гарантується. Будь-які зобов'язання, взяті державою перед своїми кредиторами, є непорушними.

Стаття 16. Жоден податок не може встановлюватися чи стягуватися інакше, як на підставі закону.

Розділ III. Органи державної влади.

Стаття 18. Вся державна влада, якою б вона не була, походить від народу. Вона не може передаватися у спадок.

Стаття 19. Поділ влади є першою умовою вільного правління.

Стаття 20. Французький народ доручає законодавчу владу єдиним Зборам.

Стаття 21. Загальна кількість представників народу дорівнюватиме 750, включаючи сюди представників від Алжиру і французьких колоній.

Стаття 24. Виборче право пряме та загальне. Подача голосів відбувається таємно.

Стаття 25. Виборцями можуть бути незалежно від свого цензу всі французи віком від 21 року, які користуються цивільними та політичними правами.

Стаття 26. Можуть обиратися незалежно від свого місця проживання всі виборці віком від 25 років.

Стаття 43. Французький народ доручає виконавчу владу одному громадянину, якому надається титул Президента республіки.

Стаття 45. Президент республіки обирається на чотири роки і може бути переобраний лише після проміжку часу, що дорівнює чотирьом рокам...

Стаття 46. Президент обирається шляхом таємної подачі та абсолютною більшістю голосів, причому голосують безпосередньо виборці всіх департаментів Франції та Алжиру...

Стаття 50. Він має у своєму розпорядженні військову силу, але не може особисто нею командувати...

Стаття 64. Президент республіки призначає та зміщує міністрів. Він, за погодженням із міністрами, призначає і зміщує дипломатичних агентів, головнокомандувачів флоту та армії, префектів, вищих начальників національної гвардії департаменту Сени, правителів Алжиру і колоній, головних прокурорів та інших посадових осіб вищого порядку. Він призначає на пропозицію компетентного міністра, дрібніших чиновників.

Джерело: *Constitution de 1848, IIe République*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1848-ii-republique>

Документ 9

Консолідація влади Луї-Наполеона Бонапарта

Обрання Луї Бонапарта Президентом Французької республіки

Національні збори. Протокол засідання від 2 грудня 1848 р., головує громадянин Арман Марра.

Громадянин Вальдек-Руссо, доповідач комісії з перевірки правильності виборів Президента республіки. Громадяни народні представники, комісією встановлено, що голоси, подані на території республіки, розподіляються між різними кандидатами наступним чином:

Загальна кількість голосів 7 327 345.

З них отримали:

Громадянин Луї-Наполеон Бонапарт.....	5 434 226
Кавеньяк.....	1 448 107
Ледрю-Роллен.....	370 119
Розпайль.....	36 920
Ламартін.....	17 910
Шангарньє.....	4 790
Інші.....	12 600

Джерело: *L'élection présidentielle de 1848*. URL: https://www.napoleon.org/wp-content/uploads/2016/04/elections1848_bibliographie_gallica_fr.pdf

Скасування загального виборчого права Законодавчими зборами

Іменем французького народу!

Національні збори терміново ухвалили наступний закон:

Ст. 1. У найближчі 30 днів з дня публікації цього закону кожним мером комуни, спільно з двома делегатами, які постійно проживають у кантоні та зазначеними світовим суддею, буде складено список виборців.

Ст. 2. Список цей буде включати в алфавітному порядку всіх французів віком від 21 року, які мають право користуватися своїми цивільними та політичними правами, на даний час проживають в кантоні і проживали в комуні або кантоні не менше трьох років.

Ст. 3. Термін проживання виборця буде встановлений на підставі:

1) списку особистого оподаткування або списку осіб, які вносять натуральний подорожній збір.

Ст. 8. Не будуть внесені до виборчих списків і не можуть бути обраними особи, засуджені за завдання шкоди суспільній і релігійній моралі, а також засуджені за підрив принципу власності та прав сім'ї.

Ст. 9. Не можуть бути внесені до виборчих списків протягом п'яти років з моменту відбуття ними покарання особи, засуджені до місячного тюремного ув'язнення та вище за бунтарство, нанесення образ або насильство щодо представників влади, засуджені за злочини, передбачені законом про збіговиська та законом про клуби...

Дано на відкритому засіданні в Парижі 31 травня 1850 р.

Президент республіки Луї-Наполеон Бонапарт.

Міністр юстиції Е. Руер.

Джерело: *Loi du 31 mai 1850 qui modifie la loi électorale du 15 mars 1849 promulguée le 31 mai 1850*. URL: https://fr.wikisource.org/wiki/Loi_du_31_mai_1850

Звернення Луї Бонапарта до народу, 2 грудня 1851 р.

... Отже, я роблю чесне звернення до всього народу і кажу вам: якщо ви хочете зберегти цей неспокійний стан, що принижує нашу гідність, що компрометує наше майбутнє, то вибирайте іншого на моє місце, тому що я не хочу влади, безсилої робити добро, – влада, яка

накладає на мене відповідальність за дії, запобігти яким я не в силах, і яка не дозволяє мені розпоряджатися стерном у той час, коли я бачу, що корабель прямує до загибелі. Я виношу на ваше голосування наступні основні підстави Конституції, які збори розвинуť згодом:

1. Відповідальний уряд обирається на 10 років.
2. Міністри, що залежать тільки від виконавчої влади.
3. Державна рада, сформована з найдостойніших людей, що складають закони і підтримують їх під час дебатів у Законодавчому корпусі.
4. Законодавчий корпус, який обирає та втує закони, обраний загальним поданням голосів, без відкритої подачі голосу, що перекручує вибори.

5. Другі збори складені зі знаменитостей країни, – влада врівноважує їх як охорона основного договору та політичних вольностей.

Ця система, створена на початку нинішнього століття першим консулом, дала вже Франції спокій і добробут, вона затвердить їх і цього разу...

Наказ Луї Бонапарта про розпуск Національних зборів

Іменем французького народу!

Президент республіки ухвалює:

Ст. 1. Національні збори розпускаються.

Ст. 2. Загальне виборче право відновлюється. Закон 31 травня 1850 р. скасовується.

Ст. 3. Французький народ викликається між 14 та 21 грудня на первинні виборчі збори.

Ст. 4. Весь округ першої армійської дивізії оголошується на становищі облоги.

Ст. 5. Державна рада розпускається.

Ст. 6. Міністру внутрішніх справ доручається привести цю постанову до виконання.

Дано в Єлисейському палаці 2 грудня 1851 р.

Луї-Наполеон Бонапарт.

Міністр внутрішніх справ Де-Морні.

Джерело: *Affiche pour le referendum de décembre 1851*. URL: <https://histoire-image.org/etudes/coup-etat-2-decembre-1851>

Ухвала про відновлення імперії у Франції, листопад 1852 р.

Стаття 1. Імперія відновлюється. Луї-Наполеон Бонапарт стає Імператором Французів під іменем Наполеона III.

Стаття 2. Влада Імператора передається спадково нащадкам Луї-Наполеона III по чоловічій лінії у порядку старшинства.

Стаття 7. Конституція від 14 січня 1852 р. зберігає чинність у тих положеннях, які не суперечать даному сенатус-консульту.

Стаття 8. Дану пропозицію французький народ має затвердити на референдумі.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 254.*

Документ 10

Відозва Фрідріха-Вільгельма IV до берлінців, 18–19 березня 1848 р.

До моїх дорогих берлінців!

У сьогоднішньому моєму указі про скликання парламенту ви отримали запоруку доброго ставлення Вашого Короля до вас і до всієї німецької Вітчизни. Ще не замовкли захоплені вигуки, якими вітали мене незліченні вірні мені серця, як групи бунтівників долучили до цих голосів свої обурливі та грубі вимоги. Число їх зростає, коли благодумні віддаляються від них. Так як їхнє завзяте прагнення проникнути в палац давало підставу побоюватися з їхнього боку грубих витівок і образ моїх хоробрих і вірних солдатів, то залишалося тільки очистити площу за допомогою кавалерії, яка йшла кроком і тримала зброю в піхвах, причому у двох піхотинців рушниці вистрілили самі. Дякуючи Богу, ніхто при цьому не постраждав.

Натовп злих людей, здебільшого іноземців, який ховався цілий тиждень, незважаючи на розшуки, перекутив цю обставину, щоб такою брехнею сприяти реалізації своїх злих планів, і породити в палких душах моїх вірних і дорогих берлінців думку про помсту за безневинно пролиту кров, через що вони й виявилися самі винуватцями кровополиття.

Мої війська, ваші брати і земляки, взяли за зброю тільки тоді, коли вони змушені були до цього численними пострілами з Ко-

ролівської вулиці. Переможна хода військ стала неминучим наслідком цієї обставини.

Послухайте батьківського голосу Вашого Короля, мешканці мого вірного та прекрасного Берліну, і забудьте про те, що трапилося, як і я забуду, і відновиться спокійне благоденство для Пруссії, а з нею й для Німеччини...

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 114.*

Документ 11

Імперська Конституція, прийнята Франкфуртським парламентом 28 березня 1849 р.

Розділ I. Імперія.

Стаття 1

§1. Німецька імперія складається з території колишнього Німецького союзу. Встановлення статусу герцогства Шлезвіг відкладається на майбутнє.

...§3. Якщо якась німецька держава має з німецькою державою одного спільного главу держави, то він або повинен жити у своїй німецькій державі або ж повинен заснувати в ньому в конституційному порядку регентство, в яке можуть бути призначені тільки німці.

...§5. Окремі німецькі держави зберігають свою самостійність, оскільки остання не обмежується імперською конституцією; вони мають усі державні почесті та права, оскільки такі прямо не передані імперській владі.

Розділ II. Імперська влада.

Стаття 1

§6. Виключно імперська влада здійснює на міжнародній арені міжнародно-правове представництво Німеччини та окремих держав.

Імперська влада призначає імперських посланців та консулів. Вона веде дипломатичні зносини, укладає союзи та договори із за-

кордоном, так само як і договори торгіві. Вона регулює усі міжна-родно-правові заходи.

§7. Окремі німецькі уряди не мають права приймати і тримати постійних посланців. Вони також не повинні тримати окремих консулів. Консули іноземних держав отримують своє затвердження від імперської влади.

§8. Окремі німецькі уряди мають право укласти договори з іншими німецькими урядами. Їх право укласти договори з німецькими урядами обмежується предметами приватного права, місцевими зносінами та поліцією.

§9. Всі договори не суто приватно-правового змісту, що укладаються одним німецьким урядом з іншим німецьким або ненімецьким урядом, повинні бути доведені до відома, а оскільки при цьому порушені імперські інтереси, то і для затвердження імперською владою.

Стаття 2

§10. Імперській владі виключно належить право війни та миру.

Стаття 3

§11. У розпорядженні імперської влади перебувають всі збройні сили Німеччини.

§12. Імперське військо складається з усіх сил окремих німецьких держав. Численність та склад імперського війська визначається законом про військовий устрій. Держави, які мають менше 500 000 жителів, приєднуються імперською владою до більших військових одиниць, які потім стають під безпосереднє управління імперської влади або повинні бути включені в прикордонні з ними більші держави. Детальні умови такого з'єднання в обох випадках встановлюються угодою держав, що беруть участь, за посередництвом і за згодою імперської влади.

§13. Виключно імперській владі належить видання законів та організація військової справи. Окремим державам надається розробка своєї військової справи на основі імперських законів і розпоряджень імперської влади. Вони мають в своєму розпорядженні збройну силу, оскільки остання не потрібна для служби імперії.

Стаття 4

§20. Мореплавні споруди біля моря і в гирлах німецьких річок (гавані, бакени, маяки, фарватери тощо) залишаються у віданні окремих прибережних держав. Ці держави утримують їх за власні кошти.

§21. Імперська влада встановлює верховний нагляд над усіма цими установами та пристроями. Вона може примушувати відповідні держави до належного їхнього утримання, а також на імперські засоби збільшувати та розширювати їх.

§23. Усі німецькі судна та їхні вантажі стосовно цих мит повинні бути в однакових умовах. Збільшення оподаткування іноземних суден може виходити лише від імперської влади. Додаткові мита з іноземних суден надходять до імперської скарбниці.

Стаття 5

§24. Імперська влада має право видавати закони та наглядати над річками і озерами, що протікають або розмежовують кілька держав, що входять до її судноплавної області, і над гирлами річок, що впадають в неї, так само як і над експлуатацією судноплавства і сплавом по них. Імперська влада має право примушувати окремі держави належним чином підтримувати судноплавність цих водних шляхів.

§27. Річкові мита та збори за річкове судноплавство іноземних суден та за їх вантажі може запроваджувати лише імперська влада.

Стаття 6

§28. Імперська влада має право, оскільки цього вимагає захист імперії або спільні інтереси, верховного нагляду і право видавати закони.

§30. При прокладенні або дозволі на утримання залізниць окремими державами імперська влада має право розпоряджатися ними для захисту імперії та в інтересах загального сполучення.

§31. Імперській владі належить верховне спостереження і право видавати закони щодо сухопутних доріг, оскільки того вимагає захист імперії та інтереси загального сполучення.

§32. Імперська влада має право, оскільки цього вимагає захист імперії або спільні інтереси сполучення, розпоряджатися прокладати сухопутні залізниці та канали, робити річки судноплавними або розширювати їх судноплавність.

Стаття 8

§41. Імперській владі належить право видання законів і верховного спостереження над поштовою справою.

§42. Поштові договори з іноземними поштовими управліннями можуть укладатися лише імперською владою або за її згодою.

§43. Імперська влада має право, якщо вона знайде це потрібним, присвоїти імперії поштову справу на основі імперського закону, попередньо справедливо винагородивши тих, хто має на це право.

§44. Імперська влада має право проводити телеграфні лінії і користуватися вже наявними за винагороду або набувати їх у порядку відчуження.

Стаття 9

§45. Виключно імперській владі належить видання законів та верховний нагляд над монетною справою. Вона повинна запровадити єдину монетну систему для всієї Німеччини. Вона має право карбувати імперську монету.

§46. Імперська влада повинна запровадити єдину для всієї Німеччини систему мір і ваг.

§47. Імперська влада має право регулювати банківську справу та випуск паперових грошей за допомогою імперського законодавства.

Стаття 12

§53. Імперська влада зобов'язана своїм верховним наглядом охороняти гарантовані силою імперської Конституції права всіх німців.

§65. Імперська влада повинна визначити випадки, коли має застосовуватися збройна сила проти порушень громадського порядку.

§57. Імперська влада повинна встановити законні норми щодо набуття та втрати цивільних прав в імперії та в окремих державах.

Стаття 13

§65. Всі закони та розпорядження імперської влади отримують законну силу за допомогою публікації їх від імені імперії.

§66. Імперські закони стоять вище за закони окремих держав, якщо за ними точно не обумовлено їх підпорядковане значення.

Стаття 14

§67. Призначення імперських чиновників походить від імперії. Умови імперської служби встановлюються імперським законом.

Розділ III. Глава імперії.

Стаття 1

§68. Сан глави імперії передається одному з правлячих німецьких монархів.

§69. Цей сан спадковий у будинку монарха, якому він був переданий. Він переходить у спадок по чоловічій лінії по праву первородства.

§70. Глава імперії носить титул: імператор Німеччини.

Стаття 2

§73. Особа Імператора недоторкана. Імператор здійснює передачу йому владу за допомогою призначених ним відповідальних міністрів. ...

Стаття 3

§75. Імператор здійснює міжнародно-правове представництво Німецької імперії та окремих німецьких держав. Він призначає імперських посланців і консулів і веде дипломатичні зносини.

§76. Імператор оголошує війну та укладає мир.

§77. Імператор укладає союзи та договори з іноземними державами, при цьому за сприяння Райхстагу, наскільки це обумовлено в Конституції.

§79. Імператор скликає та закриває Райхстаг. Він має право розпустити народну палату.

§81. У кримінальних справах, що входять до компетенції імперського суду, Імператор має право помилювати або пом'якшити покарання.

§82. На Імператора покладається охорона імперського миру.

§83. У розпорядження Імператора надано збройні сили.

Розділ IV Райхстаг.

Стаття 1

§85. Райхстаг складається з двох палат: Палати держав і Палати народу.

Стаття 2

§86. Палата держав утворюється з представників німецьких країн.

§87. Число членів розподіляється так: Пруссія 40 членів, Австрія 38, Баварія 18, Саксонія 10, Ганновер 10, Вюртемберг 10, Баден 9, Кургессен 6, Велике герцогство Гессен 6, Гольштинія 6,

Мекленбург-Швер 3, Нассау 3, Брауншвейг 2, Ольденбург 2, Саксен-Веймар 2, Саксен-Кобург-Гота 1, Саксен-Мейнінген-Гільдбурггаузен 1, Саксен-Альтенбург 1, Мекленбург-Стреліц 1, Ангальт-Дессау-Бернбург 1, Ангальт-Кетен 1, Шварцбург-Зондербурггаузен 1, Шварцбург-Рудольфштадт 1, Гогенцоллерн-Геккінген 1, Ліхтенштейн 1, Гогенцоллерн-Зігмарінген 1, Вальдек 1, Рейс-1 старшої лінії Ліппе 1, Ліппе-Детмольд 1, Гессен-Тамбург 1, Лавенбург 1, Любек 1, Франкфурт 1, Бремен 1, Гамбург 1, – всього 192 члени. Поки німецько-австрійські землі не братимуть участі в союзній державі, наступні держави отримають збільшену кількість голосів у палаті держав: Баварія 20, Саксонія 12, Ганновер 12, Вюртемберг 12, Баден 10, Велике герцогство Гессен 8, Кургессен 7, Нассау 4, Гамбург 2.

§92. Члени Палати держав обираються на 6 років; вона кожні три роки наполовину поповнюється новими.

Стаття 3

§93. Палата народу складається з депутатів німецького народу.

§94. Члени Палати народу обираються вперше на чотири роки, а потім завжди на три роки. Вибори відбуваються згідно з приписами, які полягають в імперському виборчому законі.

Стаття 4

§95. Члени Райхстагу отримують з імперської каси рівномірні щоденні виплати та компенсацію витрат на проїзд. Подробиці визначає імперський закон.

§97. Ніхто не може бути одночасно членом обох палат.

Стаття 6

§104. Райхстаг засідає щорічно у місці перебування імперського уряду. ...

Стаття 7

§110. Кожна палата обирає свого президента, віце-президентів та секретарів.

§111. Засідання обох палат є публічними. Статут кожної палати визначає умови закритих засідань.

§112. Кожна палата перевіряє повноваження своїх членів, після чого вирішує питання про допуск їх на засідання.

§113. Вибраний депутат палати складає таку присягу: “Клянуся охороняти і правильно дотримуватися німецької імперської Конституції. Нехай Господь допоможе мені”.

Розділ V. Імперський суд.

Стаття 1

§125. Вищі державні судові функції виконуються імперським судом.

Розділ VI Основні права німецького народу

§130. Німецькому народу повинні бути гарантовані нижченаведені права. Вони повинні служити нормою для Конституцій окремих держав, і ніяка Конституція чи законодавство окремої німецької держави не можуть ні скасувати, ні обмежити їх.

Стаття 1

§131 (§1). Німецький народ складається з громадян держав, що увійшли до складу Німецької імперії.

Стаття 2

§137 (§7). Перед законом всі стани рівні. Дворянство, як стан, знищено. Усі станові привілеї знищені. Усі німці рівні перед законом. Усі титули, оскільки вони не пов'язані з державною службою, знищуються та ніколи не повинні бути відновлені. Громадянин держави не повинен приймати орденів від іноземних держав. Суспільні посади доступні для всіх. Військовий обов'язок для всіх обов'язковий; заступництво не допускається.

Стаття 3

§138 (§8). Недоторканість особистості.

Арешт особи може відбутися з судового наказу з поясненням причин арешту. Цей наказ має бути пред'явлений або в момент арешту, або через 24 години після арешту. Поліцейська влада має наступного ж дня або звільнити ув'язненого, або передати його судовій владі. Будь-який обвинувачений повинен бути звільнений після пред'явлення застави, що визначається судом, або під поруку, якщо проти цієї особи немає безперечних доказів у скоєнні тяжкого кримінального злочину.

§139 (§9). Смертна кара скасовується за тими винятками, коли вона виноситься військовим судом чи морським правом у разі змови; скасовується виставлення біля ганебного стовпа, таврування і тілесні покарання.

§140 (§10). Житло недоторкане. Обшук допускається.

Стаття 4

§143 (§13). Свобода друку в жодному разі не повинна бути об-

межена, припинена або скасована силою запобіжних заходів, таких як: цензура, дозвіл, вимога забезпечення, державний податок, обмеження друкарень або книготоргівлі, поштова заборона тощо.

§144 (§14). Повна свобода совісті та віросповідання.

§145 (§15). Ніхто не підлягає обмеженню в домашньому та суспільному культі своєї релігії. Злочини та провини, що скоюються при здійсненні цієї свободи, караються законом.

Стаття 6

§152 (§22). Справа навчання та виховання перебуває під верховним наглядом держави, та за винятком релігійного навчання, звільняється від нагляду духовенства.

§153 (§23). Свобода науки.

§154 (§24). Кожен німець, який склав встановлений іспит, може відкрити навчальні та виховні заклади, керувати ними та навчати в них. Домашнє навчання не підлягає жодним обмеженням.

§155 (§25). Для освіти німецького юнацтва повинні всюди відкриватися громадські школи в достатній кількості.

§156 (§26). Вчителі громадських шкіл користуються правами державної служби.

§157 (§27). За навчання у народних та нижчих ремісничих школах плата не стягується.

§158 (§28). Свобода вибору професії та підготовка до неї нічим не обмежується.

Стаття 12

§186. Кожна німецька держава має Конституцію з народним представництвом.

Стаття 13

§188. Народності Німеччини, які не говорять німецькою, мають право на національне самовизначення, а саме: навчання, церковні справи, внутрішнє управління і судочинство ведеться рідною мовою.

Стаття 14

§189. Кожен громадянин імперії перебуває за кордоном під охороною імперії.

Розділ VII. Гарантія Конституції.

Стаття 1

§190. Імператор, який вступає на престол, присягає імперській Конституції у присутності обох палат Райхстагу. Присяга: “Клянуся: імперію та права німецького народу захищати, імперської Конституції точно дотримуватись і сумлінно її виконувати. Хай допоможе мені Бог”.

Лише після присяги Імператор має право виконувати урядові функції.

§191. Імперські чиновники при вступі на посаду повинні присягати імперській Конституції.

Джерело: *Verfassung des Deutschen Reiches. [vom 28. März 1849].*
URL: <http://www.documentarchiv.de/nzjh/verfdr1848.htm>

Документ 12

Конституційна хартія Пруссії, 31 січня 1850 р.

Ми, Фрідріх Вільгельм, Божою милістю король Пруський, оголошуємо, що, переглянувши оприлюднену нами 5 грудня 1848 р. і визнану обома палатами Конституцію Пруського королівства, якою обумовлюється перегляд її у законодавчому порядку, ми остаточно затвердили у згоді з обома палатами цю Конституцію.

Титул II. Про права пруссів.

4. Усі прусси рівні перед законом. Станові переваги знищуються. Громадські посади доступні всім, хто може зайняти їх під умовами, зазначеними в законі.

5. Особиста свобода гарантується. Закон визначає умови і форми, у яких допустимі обмеження її, особливо особисте затримання.

6. Житло недоторкане. Втручання до нього, домашні обшуки, арешт листів і документів можуть проводитись лише у випадках та формах, визначених законом.

7. Ніхто не може бути вилучений від підсудності своїм законним суддям. Не можна засновувати виняткових судів чи надзвичайних комісій.

8. Покарання можуть накладатись лише згідно з законом.

9. Власність недоторкана. Повна або часткова експропріація

може застосовуватися тільки в інтересах суспільного блага за умови попередньої компенсації, в екстрених випадках, принаймні, за попереднім обчисленням винагороди.

12. Свобода релігії, створення релігійних товариств і домашнього та публічного відправлення релігійних церемоній недоторкані. Користування цивільними та цивільно-політичними правами не залежить від віросповідання. Проте користування релігійною свободою не повинно суперечити цивільним і цивільно-політичним обов'язкам.

27. Кожен прусс має право вільно висловлювати свої думки, усно та письмово. Цензура не може бути введена; обмеження свободи преси можливе лише законодавчим шляхом.

29. Усі прусси мають право без попереднього дозволу влади мирно та без зброї збиратися у закритих приміщеннях. Ця постанова не відноситься до зборів просто неба, які вимагають попереднього дозволу влади на підставі закону.

30. Усі прусси мають право утворювати товариства для таких цілей, які не підлягають дії кримінальних законів. Політичні союзи можуть бути піддані обмеженням і тимчасовим заборонам в законодавчому порядку.

34. Усі прусси підлягають військовому обов'язку.

36. Збройні сили можуть бути використані для придушення внутрішніх заворушень або для виконання закону лише в установленому порядку і формах і лише на вимогу цивільної влади.

Джерело: *Verfassungsurkunde für den Preußischen Staat 31. Januar 1850*. URL: <https://web.archive.org/web/20180819021633/http://www.documentarchiv.de/nzjh/verfpr1850.html>

Документ 13

Альбертинський статут, 4 березня 1848 р.

1. Римо-католицька апостольська релігія є єдиною державною релігією. Для інших нині існуючих віросповідань встановлено режим віротерпимості.

2. Держава управляється монархічним і представницьким урядом. Королівський престол спадковий за салічним законом.

3. Законодавча влада належить Королю і двом палатам: Сенату та Палаті депутатів.

4. Особа короля священна і недоторкана.

5. Виконавча влада належить лише Королю. Він є верховним главою держави; йому підпорядковані всі сухопутні та морські сили, йому належить право оголошувати війну, укладати договори про мир і про союзи, торгові та інші, повідомляючи про них палатам, якщо це не суперечить інтересам та безпеці держави...

6. Король призначає осіб на всі посади; він видає укази і правила, необхідні для виконання законів, але не припиняє їх дії.

7. Король затверджує та оприлюднює закони...

9. Король щорічно скликає обидві палати; він може призупинити їх сесії або розпустити Палату депутатів, але в цьому випадку він зобов'язаний скликати нову в чотиримісячний термін.

10. Право законодавчої ініціативи належить як Королю, так і кожній з палат...

28. Друк вільний, але закон має обмежувати зловживання його свободою...

29. Власність у всіх її видах без жодного винятку є недоторканою.

33. Сенат складається з необмеженої кількості, призначуваних Королем довічно членів не молодше сорока років...

34. Принци королівської сім'ї по праву народження є членами Сенату...

40. Депутат не може бути допущений до палати, якщо він не підданий Короля і не досяг 30-річного віку.

49. Сенатори та депутати перед початком виконання своїх обов'язків приносять присягу у вірності Королю...

50. Сенатори та депутати не мають права на винагороду за виконання своїх обов'язків.

65. Король призначає і звільняє своїх міністрів...

68. Правосуддя походить від Короля і від його імені здійснюється судьями, яких він призначає...

Джерело: *Constitution of the Kingdom of Italy*. URL: <https://archive.org/details/cu31924030513497/page/n33/mode/2up>

Документ 14
З постанов Установчих зборів та тріумвірату
Римської республіки

Від 10 лютого 1849 р.

До того як Конституція Римської республіки не буде прийнята і набуде чинності, Установчі збори керуватимуть державою за допомогою Виконавчого комітету.

Виконавчий комітет буде складено з трьох італійців, відповідальних перед Зборами.

Від 21 лютого 1849 р.

Усе церковне майно Римської держави оголошується власністю республіки.

Римська республіка належним чином винагородить служителів культу.

Від 25 лютого 1849 р.

Буде встановлений примусовий податок з прибутків багатих сімей, найзначніших капіталістів і комерсантів, різноманітних торгових і промислових товариств.

Від 25 лютого 1849 р.

Юридична опіка єпископів над університетами і над усіма освітніми установами республіки, за винятком єпископських семінарій, назавжди забороняється.

Просвітництво держави переходить у безпосереднє відання міністерства освіти.

Від 4 квітня 1849 р.

Будівля, яка колись служила інквізиції, призначається відтепер під житло сім'ям і окремим особам, які будуть туди поміщені за помірну орендну плату.

Від 27 квітня 1849 р.

Кожна сім'я, що складається принаймні із трьох осіб, отримує кількість землі, що відповідає роботі двох бугаїв, тобто 20 тис. м².

Від 4 травня 1849 р.

Особистість недоторкана. Лише уряд має право і обов'язок карати. Власність недоторкана...

Нікому не дано право проводити арешти або домашні обшуки без вказівок або присутності військового чину.

**Прокламація тріумвірату про оборону Римської республіки,
3 червня 1849 р.**

Римляни!

До ганьби нападу республіканських військ [військ Франції – Б. С] на дружню республіку генерал Удіно додав нищість зради. Він порушує письмову обіцянку, яка є в наших руках, не починати атаки до понеділка.

Встаньте, римляни! На стіни, до воріт, на барикад! Доведемо ворогу, що навіть з допомогою зради не можна перемогти Рим. Нехай все місто піднімається, натхненне однією і тією ж думкою. Нехай кожна людина бореться; нехай кожен вірить у перемогу. Нехай кожен пам'ятає своїх батьків і стане героєм. І вічний сором нехай покриє союзників Австрії.

Хай живе республіка!

Джерело: *Protocollo della Repubblica romana. Collezione degli atti, indirizzi e proteste trasmesse all'Assemblea ed al governo dopo l'invasione francese.* URL: https://archive.org/stream/bub_gb_SsolbnJdpewC/bub_gb_SsolbnJdpewC_djvu.txt

ОБ'ЄДНАННЯ ІТАЛІЇ

Семінарське заняття № 7

1. Національна політика Сардинського королівства у 1849–1859 рр.
2. *Fate presto!*: утворення Італійського королівства у 1859–1861 рр.
3. Завершення національного об'єднання у 1866–1870 рр.

Рекомендована література

Джерела:

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. Київ: Університетське видавництво Пульсари, 2005. 304 с.

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Сабадаш Ю. Гуманістичні виміри епохи Рисорджименто: політика // Гілея: науковий вісник : Збірник наукових праць. 2011. Вип. 45 (№ 3). С. 387–392.

Срібняк І. Італія / Italia: короткий нарис історії. Навч. посібник. К.: Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака НаУКМА, 2011. 205 с.

Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891. 475 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Методичні рекомендації:

Перше питання розпочніть із розгляду становища Сардинського королівства після поразки у Першій війні за незалежність. Якими були його внутрішньо-політична, соціально-економічна ситуації, позиція на міжнародній арені? Чи контрастувало становище Сардинського королівства з іншими італійськими державами? Охарактеризуйте політику глави уряду Каміло Бенсо ді Кавура (1852–1861), як представника поміркованого лібералізму (“золотої середини”). Чому, на Вашу думку, П’ємонт, який позиціонував себе центром італійського національно-визвольного руху, не підтримав у 1853 р. повстанців у Мілані, а в 1857 р. на півдні Італії? Поясніть мотивацію Віктора-Еммануїла II та К. Б. ді Кавура щодо вступу 1855 р. у Кримську війну (*Документ 1*). Які аспекти італійського питання піднімалися на Паризькому конгресі у лютому–березні 1856 р.? Чому не було прийнято конкретних рішень по Італії? Що в історіографії називають “Пломб’єрською змовою” (*Документ 2*)?

У **другому питанні** встановіть, завдяки чому Кавуру вдалося досягнути невтручання Пруського королівства у військовий конфлікт із Австрійською імперією в 1859 р. (т. зв. Друга війна за незалежність)? Простежте конкретні кроки, які свідчили про французько-сардинське зближення після зустрічі у Пломб’єрі. Які державні форму й устрій пропонував Наполеон III для майбутньої Італії? Чи можна розглядати сепаратну угоду у Віллафранку, а після неї Цюріхські угоди (*Документ 3*), як закінчення франко-сардинського консенсусу? Охарактеризуйте плебісцити, які відбувалися в італійських землях (Тоскана, Парма, Модена, Романья; Ніцца, Савойя). Якою була реакція великих держав на італійські події? Як Папа Римський Пій IX поставився до формування Італійського королівства довкола П’ємонту та Савойської династії? Чи визнала міжнародна спільнота приєднання Францією Ніцци та Савойї? Висвітліть роль Джузеппе Гарібальді у справі італійського об’єднання (*Документ 4*). Чи діяв він у південно-італійській кампанії за погодженням із Віктором-Еммануїлом II та Кавуром? Що сталося з місцевим монархом? Поясніть новий титул Віктора-Еммануїла II – “король Італії милістю Божою і волею нації”. Чому він у березні 1861 р. не змінив порядковий номер на “Віктор-Еммануїл I”, хоч уже був монархом

Італії, а не Сардинії? Вкажіть першу столицю об'єднаної Італії. Чи були спроби приєднання Риму?

У **третьому питанні** опишіть процес формування італо-пруського союзу навесні 1866 р. Розкрийте італійський внесок у перемогу Пруського королівства над Австрійською імперією (т. зв. Третя війна за незалежність) (*Документ 5*). Чому у Венеції було проведено плебісцит? Куди в 1864 р. перенесено столицю Італійського королівства? Опишіть перипетії довкола Риму (*Документ 6*). Чому до 1870 р. з Вічного міста не евакуювалися французькі війська? Окресліть умови, за яких із Риму виведений французький гарнізон. Для чого був потрібен плебісцит? (*Документ 7*) Опишіть дії Дж. Гарібальді в умовах франко-пруської війни. На чий стороні він виступив, зважаючи, що французи так довго перешкоджали приєднанню Риму? Як відреагував Пій IX на приєднання Риму до Італійського королівства та перенесення туди столиці? У чому суть “Закону про гарантії”, ухваленого урядом Ланца 13 травня 1871 р.? Чи прийняв їх римський понтифік? Доки в Італійському королівстві діяла папська заборона католикам брати участь у політичному житті країни? Коли італійська влада врешті врегулювала відносини з Папами Римськими?

Витяги з джерел

Документ 1

Сардинське королівство та Кримська війна

З усіх європейських держав найсильнішу тривогу в той період (тобто до кінця листопада 1855 р.) відчувала Австрія, яка усвідомлювала, що якщо війна відновиться навесні, то найбільше від цього безперечно постраждає вона сама. Віденський двір знав Наполеона III як нерозважливо сміливу людину та вважав його цілком здатним на хвилі піднесення розпалити революцію по той бік Альп. На початку грудня цей монарх з бурхливими проявами дружби прийняв у Парижі Віктора-Еммануїла та Кавура (не гірше зустрінутих і в Англії). “Побачимо, що ми можемо зробити для Італії”, – обнадіяв він п'ємонтського міністра. Останньому не важко було дати на це відповідь. Віденським двором опанував сильний страх.

[...]

Конгрес, як і було домовлено, відкрився, нарешті, 25 лютого 1856 р. Усі зацікавлені держави дійшли згоди про його скликання в Парижі. Це була повага до французького уряду, оскільки він відіграв ключову роль у щойно завершеній війні, і перед ним всі запобігали. Отже було цілком природно, що конгрес засідав під головуванням графа Валевського. Крім міністра іноземних справ французький імператор був представлений на конгресі бароном де Буркені. Уповноваженими інших держав були: від Австрії – граф фон Буоль та барон фон Гюбнер, від Великої Британії – лорд Кларендон і лорд Каулі; від Росії – граф Орлов і барон Бруннов; від Сардинії – граф Кавур та маркіз Вілламаріна; від Туреччини – Алі-паша та Джеміль-ефенді. [...]

[...]

Всі, за винятком Австрії, виявляли знаки уваги Сардинії, основний представник якої, скромний, усміхнений і стриманий, спостерігав, як з кожним днем зростає його значення, а отже, і престиж його країни. Кожен знав, що надії Кавура таємно заохочувалися Наполеоном III.

[...]

Після підписання цього великого трактату і доповнюючих його документів, конгрес витратив кілька днів на підготовку заходів, які мали забезпечити їх виконання. З цього моменту здавалося, що конгрес мав би закритися. Але перед закриттям на конгресі було поставлено низку серйозних питань, з яких принаймні одне було здатне викликати глибоке хвилювання у Європі.

Наполеон III з кожним днем виявляв все більше і більше доброзичливості до політики національностей, і в її ім'я він пропонував скликати новий конгрес, який докорінно змінив би територіальні кордони, установлені трактатами 1815 р. Він заохочував італійців і не приховував, що хотів би покласти край окупації Папської області. Тому Кавур був упевнений, що не викличе його невдоволення, звернувшись (27 березня) до графа Валевського з нотою. Гаряче доводячи, наскільки важка для всього півострова присутність французьких і, особливо, австрійських військ на папській території, Кавур вимагав їхнього відведення і додавав, що для запобігання новим революціям Папа повинен відповідати духу часу, надати світського характеру адміністрації у своїх володіннях, прийняти кодекс Наполеона

тощо. Якщо така реформа ще неможлива в Римі, то, на його думку, необхідно було принаймні поквартитися здійснити її в легатствах, в яких належить заснувати світський автономний уряд під простим сюзеренітетом папського престолу.

Парижський кабінет не обмежився тим, що прихильно віднісся до цієї конфіденційної пропозиції. Він приєднався до неї та вирішив винести її на розгляд конгресу. Терміново потрібно, заявляв він, якнайшвидше дати Папі можливість обійтися без своїх австрійських та французьких помічників, а для цього необхідно, щоб він посилив свій уряд належними реформами. Переходячи до огляду становища інших держав Апеннінського півострова, Валевський заявив, що в деяких з них, а саме в Королівстві Обох Сицилії, крайнощі абсолютистської реакції і свавілля з фатальною неминучістю готують нові революційні спалахи. Отже, представлені на конгресі держави повинні звернутися із “застереженням” до монархів, що зловживають. Французький міністр запевняв, що його уряду особливо бажано запобігти будь-якому вибуху демагогії. Але з італійського питання суперечки набули вкрай жвавого і майже бурхливого характеру. Сардинія та Англія енергійно підтримували в цьому контексті Францію. Пруссія і Росія не висловлювалися надто ясно, намагаючись не викликати невдоволення Франції. Але Австрія дуже різко протестувала проти цієї політики, суперечної її інтересам. Буоль і Гюбнер відмовилися загалом висловитися з питання, яке, за їхніми словами, конгрес не мав право вирішувати. Проте вони не змогли утриматися від визнання, що евакуація Папської області була в принципі бажаною. Іншими словами, конгрес не виніс із цього приводу жодних рішень.

Джерело: *Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891.*

Документ 2

З донесення К. Кавура королю Віктору-Еммануїлу II від
24 липня 1858 р.

Як тільки я був уведений до кабінету Імператора, останній прямо приступив до питання, вирішення якого було метою моєї подорожі. Він почав із запевнення, що вирішив підтримати Сардинію

всіма силами у випадку війни з Австрією, аби тільки ця війна була здійснена не з революційною метою, а з підстав, які могли б бути виправдані в очах дипломатії, і, що ще важливіше, у громадській думці Франції та Європи...

Імператор легко погодився, що австрійці мають бути вигнані з Італії, і що їм не слід залишати жодної п'яді землі з цього боку Альп ...; але якою має бути організація Італії після цього?

Після дуже довгих міркувань, про які я не повідомлятиму Вашу Величність, ми дійшли згоди, що вони можуть підлягати зміні залежно від обставин війни. Долина річки По, Романья та легатства – мають скласти королівство Верхньої Італії під владою Савойського дому. Папі залишається Рим і навколишня територія. Решта Папської держави з Тосканою утворили б Королівство центральної Італії. Територія Королівства Неаполітанського залишилася би без змін. Чотири італійські держави повинні утворити конфедерацію за зразком німецької конфедерації, і головування в цій конфедерації мав би здійснювати Папа, щоби компенсувати йому втрату кращої частини його володінь.

Врегулювавши питання майбутнього Італії, Імператор запитав, що отримає Франція, і чи поступиться їй Ваша Величність Савойєю та графством Ніцца? Я відповів, що Ваша Величність, сповідуючи принцип національності, розуміє, що Савойя має бути приєднана до Франції, тому Ви готові пожертвувати нею йому. Дуже важко відмовитися від країни, яка була колискою його династії, від народу, який стільки разів виявляв щодо його предків знаки любові та відданості. Оскільки ж справа йде про Ніццу, питання стоїть інакше, бо жителі Ніцци за своїм походженням, мовою та звичаями ближчі до П'ємонту, ніж до Імперії, і їхнє приєднання до Франції суперечило б тому самому принципу, заради урочистості якого ми маємо намір підняти зброю. Тут Імператор кілька разів погладив свої вуса і додав лише, що це для нього питання другорядні, якими ще є час зайнятися згодом.

Джерело: *Lettres inédites du comte de Cavour au commandeur Urbain Rattazzi: traduites en français et précédées d'une étude sur le Piémont depuis 1848*. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6537405v.texteImage#>

Документ 3
Цюрихські угоди

Австро-французький мирний договір, 10 листопада 1859 р.
(Уповноважені: Франції – Буркене, Австрії – Каролі та Мейзенбург).

Ст.1. Проголошення стану миру між сторонами.

Ст.4. (Його Величність імператор австрійський відмовляється на користь Його Величності імператора французів від своїх прав на Ломбардію.

Ст.5. Його Величність імператор французів оголошує про свій намір передати території, названі у попередній статті, Його Величності королю Сардинії...

Ст.18. Його Величність імператор французів та Його Величність імператор австрійський зобов'язуються сприяти всіма своїми силами створенню конфедерації італійських держав, яка буде поставлена під почесне головування Папи Римського та метою якої буде підтримання незалежності та недоторканості сконфедерованих держав, забезпечення розвитку їх моральних та матеріальних інтересів та гарантування внутрішньої та зовнішньої безпеки Італії шляхом існування федеральної армії.

Венеція, яка залишається під короною Його імператорської та королівської апостольської Величності, складе одну з держав цієї конфедерації і братиме участь як у правах, так і в обов'язках, що випливають із федеративного акту, постанови якого будуть встановлені зборами, що складаються з представників усіх італійських держав.

Ст.20. Згода сторін домогтися від Папи введення у церковних володіннях реформ, що відповідають потребам населення.

Франко-сардинський договір про уступку Ломбардії Сардинії, 10 листопада 1859 р.

(Уповноважені: Франції – Буркене та Банневіль, Сардинії – Неваш та Жокто).

Ст.1. Його Величність імператор французів передає Його Величності королю Сардинії права, набуті ним у силу статті 4 Цюрихського договору.

Ст.4. Щоб полегшити втрати Франції через останню війну, уряд Його Величності короля Сардинії зобов'язується відшкодувати

уряду Його Величності імператору французів суму в 60 мільйонів франків.

Джерело: 1859, 10 novembre, *Traité de Zurich entre l'Autriche et la France*//MoMartens, N. R. G. T. XVI. Part. 2, n° 80. P. 516–524. URL: <https://documentsdedroitinternational.fr/ressources/TdP/1859-11-10-Traitede-Zurich.pdf>

Франко-сардинський договір про поступку Франції Ніцци та Савойї, укладений у Турині 24 березня 1860 р.

(Уповноважені: Франції – Бенедетті, Сардинії – Кавур).

Ст. 1. Його Величність король Сардинії погоджується на приєднання Савойї та округу Ніцци до Франції... Між Їх Величностями умовлено, що це приєднання буде зроблено без будь-якого тиску на волю населення й уряду. Імператор французів і король Сардинії погодяться якнайшвидше про кращі способи оцінки та визначення проявів цієї волі.

Ст. 2. Також умовлено, що Його Величність король Сардинії може передати нейтралізовані частини Савойї на тих умовах, на яких він сам ними володіє, і що Його Величності імператору французів належатиме погодитися з цього приводу як з державами, представленими на Віденському конгресі, так і з Гельветичним союзом і дати їм ті гарантії, які випливають із зазначених у цій статті постанов.

Джерело: *Traité de Turin du 24 mars 1860*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1860turin.htm>

Документ 4

З мемуарів Джузеппе Гарібальді

У лютому 1859 р. мене викликав у Турин граф Кавур, чому посприям Лафаріна. П'ємонтський кабінет, який тоді вів переговори з Францією і був готовий розпочати війну з Австрією, прагнув піти назустріч інтересам італійського народу. Манін, Паллавічіно та інші видатні діячі Італії намагалися зблизити нашу демократію з Савойською династією, щоб домогтися за допомогою більшої частини національних сил того об'єднання Італії, про яке багато століть мріяли кращі уми країни.

Всемогутній тоді граф Кавур викликав мене до столиці, гадаючи, що мій престиж у народі ще досить великий. Зрозуміло, що я вітав його ідею воювати зі споконвічним ворогом Італії. Щоправда, я не надто довіряв його союзникам, але що було робити, доводилося миритися...

З урядовців я бачив у Турині лише Кавура. Думка про спільну війну з П'ємонтом проти Австрії не була новою для мене. Я звик підкоряти будь-які свої принципи меті об'єднання Італії, хоч би яким шляхом це не відбувалося. Це була та ж програма, якої ми дотримувалися, їдучи з Монтевідео до Італії. І коли прекрасне рішення Маніна і Паллавічіно об'єднати Італію, нашу вітчизну, під егідою Віктора Еммануїла було повідомлено на Капреру⁶, воно відповідало моему політичному кредо...

Я можу з гордістю сказати: я був і залишаюся республіканцем, але в той же час я ніколи не вважав, що народовладдя – єдино можлива система, яку слід силою нав'язати більшості нації. У вільній країні, де доблесна більшість народу добровільно висловлюється за республіку, там, зрозуміло, республіка є найкращою формою правління. Якщо мені доведеться знову подати свій голос за цю систему, як це було в Римі в 1849 р., я, зрозуміло, це зроблю; я намагатимуся, щоб більшість нації приєдналася до моєї думки. Але оскільки в справжніх умовах, принаймні нині (1859), республіка неможлива – як через корупцію, що панує в суспільстві, так і внаслідок солідарності, що пов'язує сучасні монархії, – то раз випала можливість об'єднати півострів шляхом поєднання інтересів династичних сил із національними, я беззастережно до цього приєднався...

...Я покинув Капреру і вирушив до Генуї. У будинку моїх друзів Оджіє і Колтеллетті велися розмови про Сицилію і наші справи. Потім у Вілла Спінола, в будинку Августо Веккі, почалися приготування до експедиції. Біксіо був, звичайно, головною дійовою особою у майбутній кампанії. Його мужність, енергія, досвід у морській справі, а особливо зв'язки в його рідному місті Генуї дуже нам допомогли... Було вирішено, що, коли сицилійці борються, тре-

⁶ Острів поблизу Сардинії, на якому з 1849 р. перебував Джузеппе Гарібальді.

ба поспішити до них на допомогу, незалежно від того, чи є шанси на успіх чи ні. Проте тривожні чутки мало не погубили прекрасний задум. Телеграма з Мальти, надіслана другу, що заслуговує на довіру, сповіщала, що все втрачено, що на острові сховалися віцелілі сицилійські революціонери.

Майже повністю припинилася підготовка до експедиції. Повинен, однак, визнати, що це анітрохи не похитнуло нашої довіри до... сицилійців, які під керівництвом хороброго Біксіо все ж таки вирішили ризикнути. Тим часом уряд Кавура чинив нам усілякі перешкоди, обплатив нас сіткою інтриг, які переслідували нашу експедицію до останнього моменту. Поплічники Кавура не могли сказати: “Ми не бажаємо експедиції до Сицилії”. Громадська думка нашого народу затаврувала б їх, і дуга популярність, набута ними на гроші нації, підкупом людей і газет, ймовірно, постраждала б. Тому я міг щось зробити для братів, що б’ються, не боячись, що ці панове мене заарештують. Адже я спирався на співчуття народу, сильно схвилюваного мужньою рішучістю хоробрих остров’ян... Лафаріна, посланий Кавуром для спостереження, мабуть, не вірив у успіх цієї справи і переконував мене, нібито на основі свого знання сицилійців, бо він народився в Сицилії, що як би там не було, але раз повстанці втратили Палермо, значить, втрачено все...

У Мілані було п’ятнадцять тисяч гарних рушниць; більше того, кошти, якими можна було розпоряджатися. Фонд “Мільйон рушниць” очолювали Безана та Фінці, на яких також можна було покластися. Викликаний мною Безана приїхав у Геную з грошима, залишивши в Мілані наказ переслати нам зброю, боєприпаси та інше спорядження, що там знаходиться. У той же час Біксіо вів переговори з адміністрацією пароплавного товариства Рубаттіно, в особі Фоше, про пароплави для доставки нас до Сицилії. Справа налагоджувалась: завдяки енергії Фоше, Біксіо та героїзму італійського юнацтва, що стікалося до нас, ми могли б через кілька днів відплисти. Але раптом несподівана перешкода не лише затримала, а й ледь не занапастила всю нашу справу. Послані мною за зброєю в Мілан зустріли біля арсеналу королівських карабінерів, які заборонили взяти хоча б одну рушницю! Таке розпорядження дав Кавур. Ця перешкода, звичайно, засмутила і розчарувала нас, але все ж таки не могла змусити відмовитися від нашого наміру. І оскільки зброї у

нас тепер не було, ми спробували купити її в іншому місці. Не сумніваюся, що це нам вдалося б. Тоді Лафаріна запропонував тисячу рушниць та 8000 лір, які я прийняв, забувши про минуле. Корислива щедрість високопосадовців! Вийшло так, що ми були позбавлені гарної зброї, що залишилася в Мілані, і нам довелося користуватися поганою зброєю Лафаріни.

Мої товариші... можуть розповісти, з якою жалюгідною зброєю нам довелося битися в цій славній битві проти бурбоністів, озброєних чудовими карабінами! Все це затягувало наш від'їзд. Тому ми були змушені розпустити по домівках багатьох волонтерів, які через брак транспортних засобів були тепер не потрібні, а також через страх викликати зайві підозри у поліції. Однак твердий намір зробити хоча б щось і небажання залишити в біді наших братів сицилійців ми поборолі всі перешкоди. Ми скликали волонтерів, підготовлених для експедиції, які негайно з'явилися, особливо ломбардці. Генуезці теж були наготові. Зброя, боєприпаси, провіант і наша невелика поклажа були завантажені на борт маленьких шлюпок.

Два пароплави – “Ломбардія” та “П'ємонт”... були зафрахтовані; в ніч з п'ятого на шосте травня ці судна залишили порт Генуї, щоб забрати людей, які очікували – частина в Ла Фоче, частина у Вілла Спінола. Неминучі труднощі в таких кампаніях зустріли й ми. Повантажитися на борт двох пароплавів у гавані Генуї, знятися з якоря у доках, опанувати команду, змусивши її допомагати “піратам”, взяти на буксир “П'ємонту” “Ломбардію” – пароплав, який ще не був готовий, – і все зробити при чудовому світлі місяця – це легше, мабуть, описати, ніж виконати. Для цього потрібно багато холоднокровності, здібностей та везіння.

...На світанку всі були на борту. Веселе пожвавлення при думці про майбутні небезпеки, ризик і свідомість, що вони служать святій справі вітчизни, світилися на обличчях “Тисячі”. Майже всі вони були альпійські стрільці, ті самі, яких кілька місяців тому Кавур залишив у глибині Ломбардії – в тилу австрійків, відмовившись послати їм за наказом Короля підкріплення, ті самі альпійські стрільці, яких Туринський уряд приймав немов зачумлених, коли вони, на жаль, зверталися до нього за допомогою...

Які прекрасні були мої юні ветерани, бійці за свободу Італії! Гордий їхньою довірою до мене, я відчував, що здатний взятися за будь-яку справу.

Перша прокламація Гарібальді в Сицилії, травень 1860 р.

Сицилійці! Я привів до вас жменю сміливців, які вціліли від ломбардських битв. Ми почули геройський клич сицилійців – і ми серед вас. Ми бажаємо лише одного: визволення Вітчизни. Будемо однастайні, і справа виявиться неважкою. До зброї! Хто не візьметься за неї, той або боягуз, або зрадник! Нестача зброї нехай нікому не вибачається. У руках хоробрих всяка зброя добра... Міські ради займуться долею жінок, дітей та старих. Отже, до зброї! Нехай Сицилія знову покаже світові, як доблесний об'єднаний народ звільняє країну від гнобителів.

Джерело: *Mémoires de Garibaldi : précédés d'un Discours sur Garibaldi par Victor Hugo et d'une introduction par George Sand. Partie 3.* URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k42210004/f206.item.r=M%C3%A9moires%20de%20Giuseppe%20Garibaldi>

Документ 5

*Австро-італійський мирний договір, укладений у Відні
3 жовтня 1866 р.*

(Уповноважені: Австрії – Вімпфен, Італії – Менабреа).

Зважаючи на те, що Його Величність імператор австрійський та Його Величність король Італії вирішили встановити між їхніми державами щирий та міцний мир, що Його Величність імператор австрійський поступився Його Величності імператору французів Ломбардо-Венеційським королівством і що Його Величність імператор французів заявив про готовність визнати приєднання зазначеного королівства до володінь Його Величності короля Італії, за умови згоди належним чином опитаного населення...

Ст. 1. Проголошення миру між сторонами.

Ст. 3. Його Величність імператор австрійський погоджується на приєднання Ломбардо-Венеційського королівства до Італійського королівства.

Мт. 4. Кордон уступленої території визначається існуючими адміністративними кордонами Ломбардо-Венеційського королівства.

Ст. 19. Високі договірні сторони зобов'язуються взаємно надавати найбільші митні полегшення мешканцям прикордонної смуги обох країн для експлуатації їхньої власності та для заняття їх ремеслами.

Джерело: 1866, 3 octobre, *Traité de Vienne entre l'Autriche et l'Italie* // *MoMartens*, N. R. G. T. XVIII. n° 105. P. 405–413. URL: <https://documentsdedroitinternational.fr/ressources/TdP/1866-10-03-TraitedeVienne.pdf>

Документ 6

*Джузеппе Гарібальді про битву під Монтаною,
3 листопада 1867 р.*

Близько першої пополудні розпочалася битва, а близько третьої ми здобували позицію за позицією, неприятель відділяв нас від Монтани лише на кілометр. Але саме в той час, наші війська зайняли вигідні позиції та відкрили вогонь по ворогу. До четвертої години ми домінували на полі бою. Але фатальна деморалізація, ще раз це підкреслю, почала розкладати наші ряди. Ходили чутки, що поміж нас затесалися французи, які у відповідний момент завдадуть нам удару в спину. Не було часу виявити джерела цих небезпечних чуток.

[...]

Наступного дня зі мною залишилися лише жменька сміливих відчайдухів. Папісти, які до того тікали, тепер гордо крокували поруч із французами. Ми понесли значні втрати вбитими та пораненими.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 265–266.

Документ 7

*Тронна промова Віктора-Еммануїла II,
виголошена в Римі 27 листопада 1817 р.*

Справа, якій ми присвятили наше життя, завершена. Після довгої боротьби Італія цілковито незалежна, Рим повернуто. Єднання нагадує про наші обов'язки. Радість, яку відчуваємо, не дасть про них забути. Ми віднайшли через оборону прав нашого народу своє

місце у світі. Сьогодні, коли народне об'єднання завершене, розпочинаємо новий етап у житті Італії, залишаємося вірними нашим засадам. Відроджені через свободу, шукатимемо у ній майбутньої згоди. Проголошуємо відокремлення Церкви та Держави. Оскільки церковна влада незалежна, ми переконані, що Рим, столиця Італії, залишиться надалі спокійним і шанованим місцем перебування Папи.

[...]

Радіємо, що наше населення вже повертається до звичної праці. Розвиток економіки сприятиме політичному відродженню.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 329.*

ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Семінарське заняття № 8

1. Боротьба Пруського королівства за гегемонію в німецьких землях. Північонімецький союз.
2. Утворення Німецької імперії та зміни у співвідношенні сил у світовій політиці.
3. Конституція від 4 травня 1871 р.

Рекомендована література

Джерела:

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Бобилєва С. Й. Історія Німеччини з давніх часів до 1945 р. Дніпропетровськ, 2003. 528 с.

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Ліхнякевич І. Історія Німеччини: від початків до сьогодення: навчальний посібник. Львів, 2010. 232 с.

Срібняк І. Італія / Italia: короткий нарис історії. Навч. посібник. К. : Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Прицака НАУКМА, 2011. 205 с.

Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891. 475 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Taylor B. The History of Germany from Earliest Times to the Present Day. D. Appleton and company, 1916. 496 p.

The New Cambridge Modern History. Vol. X: The Zenith of European Power 1830–70 / Edited by J. P. T. Bury. Cambridge: Cambridge University Press, 1960. P. 389–415.

Wawrykowa M. Dzieje Niemiec, 1789–1871. Warszawa, 1980. 653 s.

Методичні рекомендації:

При розгляді **першого питання** пригадайте, коли та за яких обставин було утворено Митний союз (*Документ 1*). Яка держава домінувала в цьому об'єднанні? Наскільки результативним, на Вашу думку, був Митний союз? У контексті цього семінару не доцільно розглядати спроби утворення Німецької імперії, здійснені у 1848–1849 рр., оскільки це вже було здійснено на одному з попередніх занять. Лише роз'ясніть відмінності між “великонімецьким” і “малонімецьким” проєктами об'єднання. Прихильниками яких сценаріїв виступали Австрійська імперія та Пруське королівство? Кількома словами згадайте про спроби політичних союзів між німецькими державами (“Унія трьох королів ” 1849 р., “Союз чотирьох королівств” 1850 р.).

Зверніть увагу на зміни у керівництві Пруським королівством (1861 р. смерть нерішучого Фрідріха-Вільгельма IV, зішестя на престол Вільгельма I та призначення міністром-президентом Отто фон Бісмарка). Які наслідки мали ці зміни для зовнішньої політики Пруського королівства? Особливу увагу приділіть постаті Отто фон Бісмарка, з'ясуйте за яких обставин він сформував уряд (*Документ 2*). Скільки років Бісмарк правив Пруссією без прийняття бюджету?

Поміркуйте, чи можна розглядати прусько-австрійську інтервенцію у Шлезвіг, Гольштайн і Лавенберг, як пробу сил пруської армії. Пригадайте, які держави за Лондонським договором 1852 р. виступали гарантами прав Крістіана IX на данський престол. Як виправдовували агресори інтервенцію у Шлезвіг, який ніколи не входив до складу Німецького союзу? (*Документ 3*). У чому суть Гаштейнської конвенції від серпня 1865 р.? (*Документ 4*).

З якою метою у 1865 р. відбулася зустріч О. фон Бісмарка із Наполеоном III у Біарріці? Що стало формальним приводом до початку австро-пруської війни 1866 р.? Зауважте, що в історіографії є дві назви на позначення однієї битви, яка стала вирішальною в цьому збройному конфлікті (Кьонігретц і Садова, 3 липня 1866 р.). Вкажіть наслідки цього військового конфлікту (*Документ 5*). Якою була міжнародна реакція на ліквідацію Німецького союзу й утворення Північнонімецького союзу? Чи стала Австрійська імперія членом нового утворення? Охарактеризуйте політичне становище і структуру Північнонімецького союзу, хто був його офіційним главою? Коли в Північнонімецькому союзі введено загальне виборче право?

У **другому питанні** з'ясуйте, за яких обставин погіршувалися французько-пруські стосунки (*Документ 6*). Висвітліть суть конфлікту за Велике герцогство Люксембург у 1867 р. Яка сторона виграла у цьому дипломатичному протистоянні? Зверніть увагу на скандал, пов'язаний із ймовірністю заміщення вакантного іспанського престолу Леопольдом Гогенцоллерном. Опишіть суть французьких претензій. Охарактеризуйте суть Емської депеші (*Документ 7*). Аргументуйте: війни не хотіли чи не могли запобігти?

Чому Франція програла у протистоянні із Пруським королівством? Що таке Седанська катастрофа? (*Документ 8*) Зверніть увагу, що саме із франко-пруської війни 1870–1871 рр. розпочалася серія почергових взаємних образ (*Документ 9*). Чому, на Вашу думку, про утворення Німецької імперії 18 січня 1871 р. було проголошено саме у Версалі? (*Документ 10*). Поясніть, як вплинула поява нової великої об'єднаної Німецької імперії у центрі Європи на зміну у розстановці сил на світовій арені.

Третє питання повністю присвятіть аналізу тексту Імперської Конституції (*Документ 11*). З'ясуйте, хто розробляв цей нормативно-правовий акт, окресліть систему влади новоутвореної Німецької імперії. Які ліберальні права гарантувала німецькому населенню нова Конституція? Доки зберігав чинність цей основний закон?

Витяги з джерел

Документ 1

Договір про Митний союз, 1834 р.

Його Величність король Пруссії, Його Високість кронпринц і співрегент гессенський і Його королівська Високість великий герцог гессенський, з одного боку, і Його Величність король баварський і Його Величність король вюртемберзький – з іншого, в невпинних турботах про розвиток свободи їхніх держав, а через них одночасно у всій Німеччині починають переговори з приводу подальшого розвитку наявних у них відповідних договорів.

§ 1. Існуючі між названими державами митні об'єднання утворюють на майбутній час єдиний спільний союз, що встановлює загальну митну і торгову систему і охоплює всі названі держави.

§ 2. У цей спільний союз включаються всі ті держави, які ще раніше у всій галузі або в частині її приєдналися до митної та торгові системи однієї з держав; при цьому беруться до уваги ті особливі спеціальні відносини, які є у них із тими країнами, з якими вони уклали договір про приєднання.

§ 4. У володіннях Договірних Держав повинні бути погоджені закони про ввізні, вивізні та прохідні мита з модифікаціями, що не завдають шкоди загальній меті, але виявилися необхідними через своєрідність загального законодавства кожної Договірної Держави або наявних місцевих.

§ 6. Після укладення цього договору між державами, що домовляються, вводиться свобода торгівлі і зносин, а одночасно і спільність у стягненні мит, що буде визначено в подальших параграфах.

Джерело: *Le traité du Zollverein 22 mars 1833*. URL: <https://clionautes.org/traite-du-zollverein-22-mars-1833.html>

Документ 2

З виступу Отто фон Бісмарка в бюджетній комісії Пруського ландтагу, 30 вересня 1862 р.

...Німеччина зважає не так на лібералізм Пруссії, як на її могутність; нехай Баварія, Вюртемберг, Баден ідуть на поступки лібералізму, ніхто, однак, не відведе їм ролі, яку відіграє Пруссія. Кордони Пруссії за Віденськими договорами не сприяють здоровому

державному життю; не промовами і постановами більшості вирішуються великі питання сучасності – це було великою помилкою 1848 і 1849 рр., – а залізом і кров'ю ...

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 259.*

Документ 3

*Мирний договір, укладений у Відні 30 жовтня 1864 р.
між Австрією та Пруссією з одного боку, та Данією з іншого*
(Уповноважені: Австрії – Рехберг та Бреннер, Пруссії – Вертер та Балан, Данії – Квааде та Кауфман).

Ст. I. Проголошення миру та дружби між сторонами.

Ст. III. Його Величність король данський відмовляється від своїх прав на герцогства Шлезвіг-Гольштайн і Лавенберг на користь Їх Величностей короля прусського та імператора австрійського, зобов'язуючись визнати ті розпорядження, які названі Величності приймуть щодо цих герцогств.

Ст. VIII. Високі договірні Сторони визначили частину публічного державного боргу данської монархії, яка буде переведена на герцогства, сумою 29 мільйонів талерів данською монетою.

Ст. IX. Гарантія Пруссією та Австрією боргу герцогств та порядок виплати його Данії.

Ст. XII. Уряди Пруссії та Австрії отримають від герцогств компенсації витрат на війни.

Ст. XVIII. Звільнення від військової служби в данській армії уродженців цих територій та право їх повернутися на батьківщину. Те ж і для данських цивільних чиновників.

Ст. XIX. Право уродженців уступлених територій, які бажають залишитися данськими підданими, переселитися в Данію. Право уродженців уступлених територій, що проживають у Данії, переселитися на території, що переходять Пруссії й Австрії.

Ст. XXII. Евакуацію Ютландії союзними військами буде здійснено не пізніше, ніж через три тижні після обміну ратифікаційними грамотами цього договору...

Ст. XXIII. Амністія.

Джерело: *1864, 30 octobre, Traité de Vienne entre l'Autriche, la Prusse d'une part, et le Danemark d'autre part // MoMartens, N. R. G.*

Документ 4

Гаштейнська конвенція, 14 серпня 1865 р.

(Уповноважені: Пруссії – Бісмарк, Австрії – Бломе)

1. Відповідно до 3-ї статті Віденського мирного договору від 30 жовтня 1864 р., здійснення влади щодо герцогства Шлезвіг перейде до Його Величності короля Пруссії, щодо герцогства Гольштайн на Його Величність імператора Австрії.

2. Високі договірні сторони висловлюють намір створити німецький флот і з цією метою визначають Кіль союзною гаванню. До виконання союзницьких угод військові судна обох держав користуватимуться цією гаванню, а Пруссія зберігає за собою право командувати в цій гавані і мати там свою поліцію.

3. На весь час дії розділу, зумовленого в § 1 цієї угоди, королівський прусський уряд зберігає два військові шляхи через Гольштайн: від Любека до Кіля, інший – від Гамбурга до Рендсбурга...

5. У розпорядженні королівського прусського уряду для зв'язку з Кілем і Рендсбургом буде телеграфна лінія, і Пруссія матиме право здійснювати поштовий зв'язок за допомогою власного вагона і власних службовців... через герцогство Гольштайн.

6. Високі договірні сторони дотримуються єдиної точки зору щодо вступу герцогств до Митного союзу.

7. Пруссія отримує право прокласти через територію Гольштайну канал між Північним та Балтійським морями.

9. Його Величність імператор австрійський передає свої права, набуті за Віденським мирним договором на герцогство Лавенберг, Його Величності прусському королю, за що королівський прусський уряд зобов'язується сплатити імператорському австрійському уряду суму 2 500 тис. данських талерів...

10. Його Величності король прусський та імператор австрійський повинні приступити до передбаченого цією угодою поділу спільного управління (герцогствами) якнайшвидше після ратифікації цієї угоди і закінчити її до 15 вересня.

Джерело: Dokumente zur deutschen Verfassungsgeschichte. Verlag Kohlhammer, Stuttgart 1961. S. 182.

Документ 5

Празький мир, 23 серпня 1866 р.

Ст. IV. Його Величність імператор австрійський визнає припинення Німецького союзу у тій формі, у якій він існував досі, і дає свою згоду на нову організацію Німеччини без участі Австрійської імперії. Його Величність обіцяє визнати тісніше федеративне об'єднання, яке буде утворено Його Величністю королем Пруссії на північ від лінії Майна, і заявляє про свою згоду на те, що німецькі держави, розташовані на південь від цієї лінії, утворять союз, державний зв'язок якого з Північнонімецьким союзом становитиме предмет пізнішої угоди обох сторін і який матиме самостійне міжнародне існування.

Ст. V. Його Величність імператор австрійський передає Його Величності королю пруському всі права, які визнані за ним Віденським миром 30 жовтня 1864 р. на герцогства Шлезвіг і Гольштайн, за умови, що населення північних округів Шлезвіга буде знову возз'єднано з Данією, якщо воно виявить на це бажання шляхом вільно проведеного голосування.

Ст. XI. Його Величність імператор австрійський зобов'язується виплатити Його Величності королю пруському сорок мільйонів пруських талерів, щоби покрити частину витрат, яких зазнала Пруссія внаслідок війни.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 264–265.*

Документ 6

Прусько-французькі аттитюди

Отто фон Бісмарк про невідворотність війни Пруссії проти Франції

Я був впевнений, що на шляху до нашого подальшого національного розвитку як інтенсивного, так і екстенсивного – по той бік Майна, неминуче доведеться вести війну з Францією і що в нашій зовнішній та внутрішній політиці ми за жодних умов не повинні забувати про цю можливість. Луї-Наполеон не тільки не бачив жодної небезпеки для Франції у деякому розширенні Пруссії у північній Німеччині, але навіть вважав це засобом проти об'єднання та націо-

нального розвитку Німеччини. Він думав, що її непруські складові будуть тоді сильніше відчувати потребу у захисті Франції. У нього були пов'язані з Рейнським союзом ремінісценції, і він прагнув перешкодити розвитку у напрямку єдиної Німеччини... Я був переконаний, що єдина Німеччина – лише питання часу, і що Північнонімецький союз тільки перший етап на шляху до його вирішення, але що водночас не слід занадто рано погіршувати стосунки з Францією... Я не сумнівався, що німецько-французьку війну доведеться вести до того, як здійсниться побудова єдиної Німеччини. Відтермінувати цю війну до того моменту, коли наша армія зміцніє... ця думка володіла мною на той час.

Наполеон III про готовність Франції до війни (з виступу 1869 р.)

Військова міць Франції досягла необхідного розвитку... її військові ресурси на високому рівні, що відповідає її світовому призначенню... Чисельність військ, що знаходяться під рушницею, не поступається їх чисельності за попередніх режимів... При цьому наше озброєння вдосконалено, наші арсенали та склади повні, наші резерви навчені: мобільна гвардія організується, наш флот переоснащено, наші фортеці знаходяться в хорошому стані.

Джерело: *Archives diplomatiques: recueil de diplomatie et d'histoire*. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4411672.r=discours%20de%20Napol%C3%A9on%20III?rk=944210;4>

Документ 7

Емська депеша (з Мемуарів О. фон Бісмарка)

Вирішивши вийти у відставку, всупереч закидам Роона, я запросив його і Мольтке 13-го пообідати зі мною втрьох і виклав їм за столом мої погляди та наміри... Під час нашої розмови мені повідомили, що розбирається шифрована депеша з Емса, за підписом таємного радника Абекена.

Я поставив Мольтке низку запитань щодо ступеня його впевненості у стані наших озброєнь, а відповідно щодо часу, якого вони ще вимагатимуть при раптовій військовій небезпеці. Він відповів, що негайний початок війни для нас загалом вигідніший, аніж її відтя-

гування. Я скористався повідомленим мені Абекеном повноваженням Короля оприлюднити зміст його телеграми і в присутності обох моїх гостей, викресливши дещо з телеграми, але не додавши і не змінивши жодного слова, надав їй наступну редакцію.

Оригінальна версія:

Його Величність король мені пише: “Граф Бенедетті впіймав мене на прогулянці, вимагаючи – під кінець дуже наполегливо, щоб я уповноважив його негайно телеграфувати, що я зобов’язуюсь на всі часи ніколи не давати згоди, щоби Гогенцоллерни відновили свою кандидатуру. Я відмовив йому – під кінець дещо суворо, тому що не слід і неможливо брати на себе подібні зобов’язання на вічні часи. Я йому, природно, сказав, що ще нічого не отримав, і, оскільки він через Париж і Мадрид був обізнаний раніше за мене, то він може переконатися, що мій уряд знову не має жодного стосунку до справи”. Після цього Його величність отримав листа від князя (князя Антона). Тому що Його Величність говорив графу Бенедетті, що він чекає звісток від князя, він, у зв’язку з вищезазначеними вимогами, за поданням графа Бейленбурга та мого, вирішив більше не приймати графа Бенедетті, а лише повідомити його через ад’ютанта, що Його Величність зараз отримав від князя підтвердження тієї звістки, яку Бенедетті отримав з Парижа, і що йому нічого більше повідомити посла. Його Величність надає нам можливість вирішити, чи не слід негайно повідомити наших представників (за кордоном) та пресу про нову вимогу Бенедетті і про наше відхилення її”.

Скорочений варіант:

“Після того, як імператорський уряд Франції отримав від королівського уряду Іспанії офіційне повідомлення про відмову принца Гогенцоллерна, французький посол ще пред’явив в Емсі Його Величності королю вимогу, щоби він уповноважив його телеграфувати у Париж, що Його Величність король зобов’язується на всі часи ніколи не давати згоди, щоб Гогенцоллерни поновили свою кандидатуру. Тоді Його Величність вирішив не приймати вдруге французького посла і повідомив через чергового ад’ютанта, що Його Величності нічого більше повідомити послу”.

Зовсім інше враження, яке викликав скорочений текст Емської депеші порівняно з оригіналом, залежало не від радикальніших виразів, а лише від форми, яка надавала цьому повідомленню вигляд чогось остаточного, тоді як редакція Абекена здалася б лише фрагментом ще не завершених переговорів, які мають бути продовжені в Берліні.

Коли я прочитав моїм гостям телеграму у скороченій редакції, Мольтке зауважив: “Так звучить зовсім інакше; раніше вона звучала сигналом до відступу, тепер – фанфарою, що відповідає на виклик”. Я пояснив: “Якщо на виконання найвищого наказу, я зараз повідомлю цей текст, в якому нічого не змінено і не додано ..., тобто до півночі він буде відомий в Парижі і не тільки своїм змістом, але і способом його розповсюдження матиме для галльського бика ефект червоної ганчірки. Битися ми повинні, якщо не хочемо взяти на себе роль переможеного без бою. Але успіх залежить багато в чому від того враження, які викличе в нас та в інших походження війни; важливо, щоб ми були тими, на кого напали, і галльська зарозумілість і образливість допоможуть нам у цьому...”.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 268–269.*

Документ 8

Седанська катастрофа

(зі спогадів генерала Лебрена, командира 12-ї французької армії)

Резервні батареї 12-го корпусу намагалися відповісти на вогонь німецьких батарей. Але, на жаль, жоден снаряд не досяг мети. Дистанція, на яку стріляли їх 120-мм гармати, була невелика. Їх снаряди або заривалися в землю, або вибухали в повітрі на відстані, удвічі чи втричі ближчій, ніж та, яку вони мали перетнути, щоб принести користь.

1 вересня, з 8 години ранку, війська, приведені з Меца принцом Фрідріхом-Карлом, з'єдналися з військами кронпринца Саксонського, і ці об'єднані сили вже стискали французьку армію у великій улоговині... Як могла наша армія вирватися з цієї пастки, щоб відійти до Мезьєра, коли для цього довелося б пройти через лінії розташування 200–220 тисяч німців, підтримуваних 400–450 гарматами?

Таким було загальне становище французької армії, як раптом ми побачили, що з висоти Гаренського лісу сходить лавина, маса людей, коней та артилерійських возів, у повному безладді перекидаючись у глибину описуваної мною улоговини. З цієї улоговини люди, немов божевільні, прямують до фортечних ровів Седана, щоби спробувати проникнути в фортецю. Вся ця маса людей, що звалилася таким чином на тили 12-го корпусу, становила досить значну частину 7-го корпусу, який, відкинутий ворогом зі своїх позицій, намагався знайти прикриття позаду цих позицій...

До кінця битви 75–80 тисяч уцілілих із загальної кількості до 130 тисяч осіб, що налічувала спочатку Шалонська армія, були замкнені в страшний тісноті в Седанській фортеці, частина з них, яка зберегла належний порядок, залишилася на укріпленнях, інша частина являла собою безладний натовп, що розташувався всередині міста. Що робило картину особливо похмурою для офіцерів, які спостерігали цей натовп, так це те, що наші нещасні солдати, потребуючи всього, вривалися в будинки: вони не слухали наказів своїх командирів і втратили будь-яку дисципліну... Кілька негідників кричали про зраду, звинувачуючи своїх генералів у тому, що вони дали себе розбити, бо продали Францію пруссам.

Джерело: *Général Lebrun. Souvenirs militaires, 1866–1870. Préliminaires de la guerre. Missions en Belgique et à Vienne.* URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k930790t?rk=21459;2>

Документ 9

Прелімінарний мирний договір між Францією та Німеччиною, підписаний у Версалі 26 лютого 1871 р.

Ст. 1. Франція відмовляється на користь Німецької імперії від усіх своїх прав і титулів на території, розташованій на схід від нижченаведеного кордону. Німецька імперія назавжди отримує повний суверенітет та власність над цими територіями. Міжнародній комісії, складеній з представників високих договірних сторін, буде доручено негайно провести нову лінію кордону, відповідно до зазначених умов.

Ст. 2. Франція виплатить Його Величності імператору Німецькому суму в п'ять мільярдів франків. Сплата щонайменше одного

мільярда франків буде здійснена протягом 1871 р., а решти боргу – протягом трьох років, рахуючи від ратифікації договору.

Ст. 3. Евакуація з французьких територій, які займають німецькі війська, почнеться після ратифікації цього договору Національними зборами, що засідають у Бордо. Зараз же після цієї ратифікації німецькі війська покинуть міські межі Парижа, так само як і форти, розташовані на лівому березі Сени, у найкоротший термін, встановлений угодою між військовою владою обох країн вони повністю евакуюють департаменти до лівого берега Сени. Водночас французькі війська відступлять за Луару, якої вони не повинні переходити, доки не буде підписано остаточний мирний договір. З цієї постанови виключається паризький гарнізон, чисельність якого не повинна перевищувати сорока тисяч чоловік, і гарнізони, необхідні для безпеки укріплених пунктів. Евакуація німецьких військ із департаментів, розташованих між правим берегом Сени та східним кордоном, буде здійснюватися поступово після ратифікації остаточного миру та виплати першого півмільярда обумовленої ст. 2 контрибуції, починаючи з департаментів, найближчих до Парижа, і продовжуючись у міру виплати внесків контрибуції; після виплати першого півмільярда цю евакуацію буде здійснено з департаментів, розташованих на правому березі. Після сплати двох мільярдів німецька окупація охоплюватиме лише сім східних департаментів, а також фортецю Бельфор з її територією, які будуть запорукою сплати трьох мільярдів, що залишилися, і де чисельність німецьких військ не перевищуватиме п'ятдесяти тисяч. Його Величність імператор схильний замінити територіальну гарантію, що полягає у частковій окупації французької території, фінансовою гарантією, якщо така буде запропонована французьким урядом на умовах, визнаних Його Величністю імператором та королем задовільними для інтересів Німеччини. Три мільярди, сплата яких буде відтермінована, приноситьиме п'ять відсотків з моменту ратифікації цієї угоди.

Ст. 4. Німецькі війська утримуються від реквізицій грошима чи натурою в окупованих департаментах. Але утримання німецьких військ, які залишаться у Франції, відбуватиметься за рахунок французького уряду у розмірах, обумовлених угодою з німецьким військовим інтендантством.

Ст. 5. Інтереси жителів територій, від яких відмовляється Франція, у тому, що стосується їхньої торгівлі та громадянських прав, будуть врегульовані якомога сприятливіше, коли будуть прийняті умови остаточного миру.

Ст. 8. З укладенням та ратифікацією остаточного мирного договору управління департаментами, які ще повинні бути зайняті німецькими військами, передадуть французькій владі. Але останні повинні будуть узгоджуватися з розпорядженнями, які командувачі німецьких військ визнають необхідним видавати на користь безпеки, утримання та розміщення військ. В окупованих департаментах стягнення податків після ратифікації цього договору здійснюватиметься на користь французького уряду та через його чиновників.

Ст. 9. Цей договір, зрозуміло, не може дати німецькій військовій владі жодних прав на частину територій зараз ними не зайняті.

Ст.10. Ці умови будуть негайно подані на ратифікацію Його Величності імператору німецькому та французьким Національним зборам, що засідають у Бордо.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 274–275.*

Документ 10

Маніфест Вільгельма I про прийняття імператорської корони від 18 січня 1871 р.

Ми, Вільгельм, Божою милістю король Пруссії, зважаючи на однастайність зверненого до Нас заклику німецьких правителів і вільних міст взяти на себе імператорську гідність, що 60 років тому втратила силу; беручи до уваги факт створення Німецької імперії; беручи до уваги, що її створення передбачалося і Конституцією Альянсу, цим оголошуємо, що Ми вирішили, виконуючи свій обов'язок перед об'єднаною німецькою батьківщиною, прислухатися до цього заклику німецьких правителів і вільних міст і прийняти німецький імператорський титул.

Відповідно до цього Ми і Наші спадкоємці пруської корони відтепер будемо носити титул Імператора у всіх справах і зносинах Німецької імперії і, сподіваючись на Бога, надіємося, що німецьку націю очікує благодатне майбутнє в душі давньої величі нашого отця.

Ми приймаємо імператорський титул у свідомості свого обов'язку зі справді німецькою вірністю захищати права імперії та її членів, оберігати мир і незалежність Німеччини, спираючись на об'єднані сили її народу. Ми приймаємо цей титул, сподіваючись, що відтепер німецький народ у нагороду за свою важку і мужню боротьбу зможе користуватися тривалим миром у межах, які забезпечать нашої батьківщині, яка впродовж століть була позбавлена безпеки, захист від нової агресії з боку Франції.

Нехай допоможе Нам і Нашим спадкоємцям по імператорській короні Бог, щоби велич Німецької імперії спочивала не на переможних завоюваннях, а на благах і діяннях, що приносяться миром, на основі національного процвітання, свободи та доброчесності.

Дано у головній квартирі у Версалі, 18 січня 1871 року.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 273–274.*

Документ 11

Конституція Німецької імперії від 4 травня 1871 р.

Його Величність король Пруський, від імені Північнонімецького союзу, Його Величність король Баварський, Його Величність король Вюртемберзький, Його королівська Високість великий герцог Баденський і Його королівська Високість великий герцог Гессенський, що очолює також ті частини герцогств по Рейну на південь від Майна, укладаємо вічний союз для захисту союзної території та права, а також для забезпечення добробуту німецького народу. Цей союз іменуватиметься Німецькою імперією...

I. Союзна територія.

Ст. 1. Союзна територія складається з держав: Прусії з Лавенбергом, Баварії, Саксонії, Вюртемберга, Бадена, Гессена, Мекленбург-Шверіна, Саксен-Веймара, Мекленбург-Стреліця, Ольденбурга, Брауншвейга, Саксен-Мейн Саксен-Кобург-Готи, Ангальта, Шварцбург-Рудольфштадта, Шварцбург-Зондерсгаузена, Вальдека, Рейсу старшої лінії, Рейсу молодшої лінії, Шаумбург-Ліппе, Ліппе, Любеку, Бремена та Гамбурга.

II. Імперське законодавство.

Ст. 2. На союзній території імперія користується правом законодавства... імперські закони мають перевагу перед законами місцевими...

Ст. 4. Нагляду з боку імперії та її законодавству підлягають такі сфери:

1. Визначення, що стосуються свободи переселення, відносин до місця народження і до місця проживання, права громадянства, паспортів, поліції, іноземців, а також ремесла та страхування... крім того визначення про колонізацію і про переселення в іноземні, нєнімецькі землі.

2. Законодавство митне та торгове і встановлення податків, необхідних для потреб імперії.

3. Визначення системи мір і ваг, грошова система, і навіть основні положення про випуск паперових грошей, гарантованих рухомими чи нерухомими цінностями.

4. Загальні визначення про банки.

5. Патенти на винаходи.

6. Охорона авторських прав.

7. Організація загального захисту німецької торгівлі за кордоном, німецького мореплавання... та розподіл загального консульського представництва, встановленого за рахунок уряду.

8. Залізничі та шляхи сполучення, водні та сухопутні, встановлені на користь захисту країни та загального обороту...

10. Пошта та телеграф...

13. Загальне законодавство про цивільне право, кримінальне право та судочинство.

14. Армія та військовий флот в імперії.

16. Визначення про пресу та право спілкування (союзів).

Ст. 5. Імперське законодавство здійснюється Союзною радою і Райхстагом. Згода більшості у тих чи інших зборах необхідна. Якщо в Союзній раді відбудеться поділ думок щодо законодавчих проєктів, що відносяться до армії, флоту ... голос президента є вирішальним.

III. Союзна рада.

Ст. 6. Союзна рада складається з представників Союзу, голоси між якими розподіляються таким чином, що Пруссія разом із ко-

лишніми голосами Ганновера, Кургессена, Гольштайна, Нассау та Франкфурта має 17 голосів, Баварія – 6, Саксонія – 4, Вюртемберг – 4, Баден – 3, Гессен – 3, Мекленбург – Шверін – 2, Брауншвейг – 21...

Кожен член Союзу може призначити до союзної ради стільки представників, скільки він має голосів, проте всі представники однієї держави можуть голосувати тільки разом...

Ст. 7. Союзна рада має такі повноваження:

1) Спрямовує свої пропозиції Райхстагу і затверджує прийняті останнім рішення.

2) Приймає постанови про загальні заходи, необхідні для здійснення прийнятих законів, якщо ці постанови не суперечать імперським законам.

3) Вказує на недоліки, що мають місце при виконанні законів або названих вище постанов.

4) Кожен член союзу має право вносити пропозиції та доповідати про них, а президент зобов'язаний ставити їх на обговорення.

Рішення приймаються простою більшістю голосів, крім рішень, визначених у статтях 5, 37 і 78... При рівності голосів голос президента є вирішальним.

При вирішенні питання, яке відповідно до положень цієї Конституції не стосується імперії в цілому, враховуються голоси лише тих членів спілки, яких це питання стосується.

IV. Президентство

Ст. 11. Президентство в союзі належить королю пруському, який носить титул німецького Імператора. Імператор є представником імперії у міжнародних відносинах; від імені імперії оголошує війну і укладає мир, входить у союзи та інші договори з іноземними державами, акредитує та приймає послів. Для оголошення війни від імені імперії потрібна згода союзної ради, крім випадку нападу на союзну територію.

Ст. 12. Імператор скликає, відкриває, відтерміновує та закриває Союзну раду та Райхстаг.

Ст. 13. Скликання Союзної ради проводиться щорічно; Союзна рада для підготовчих робіт може бути скликана і без Райхстагу, але останній не може бути скликаний без Союзної ради.

Ст. 14. Скликання Союзної ради має бути здійснено, як тільки цього вимагатиме третина її членів.

Ст. 15. Головування в Союзній раді та керівництво її справами належать імперському канцлеру, який призначається Імператором. Імперський канцлер може письмово передати свої основні повноваження іншому члену Союзної ради.

Ст. 16. Пропозиції після прийняття за ними рішень Союзною радою надсилаються від імені Імператора до Райхстагу, куди їх вносять на розгляд члени Союзної ради або їх уповноважені.

Ст. 17. Імператору належить вироблення та публікація імперських законів та нагляд за виконанням останніх. Постанови і розпорядження Імператора видаються від імені імперії і потребують для законної сили підпису імперського канцлера, який цим бере на себе відповідальність.

Ст. 18. Імператор призначає посадових осіб імперії, змушує їх присягати імперії і дає у разі потреби розпорядження про їхнє звільнення. Чиновнику окремої союзної держави, призначеному на імперську посаду, належать в імперії ті ж права, які випливають з його службового становища в його державі, якщо тільки до неї вступу на посаду імперський закон не виніс іншої постанови.

Ст. 19. Якщо держави, що є членами союзу, не виконують відповідних Конституції союзних обов'язків, вони можуть бути примушені до того за допомогою розправи. Ця розправа визначається Союзною радою і виконується Імператором.

V. Райхстаг.

Ст. 20. Райхстаг формується через загальні та прямі вибори з таємною подачею голосів.

Ст. 21. Державні чиновники не повинні звільнитися зі служби, щоб стати депутатами Райхстагу. Однак якщо депутат Райхстагу проходить на державну службу в імперії або в одній з союзних держав або отримує нову посаду, пов'язану з підвищенням чину або платні, то він втрачає свій мандат в Райхстазі і може знову набути його лише за допомогою вторинних виборів.

Ст. 22. Дебати в Райхстазі відбуваються публічно.

Ст. 23. Райхстаг має право пропонувати закони в межах імперської компетенції та спрямовані до нього петиції передавати Союзній раді та імперському канцлеру.

Ст. 24. Законодавчий період Райхстагу триває три роки. Для розпуску Райхстагу протягом цього періоду необхідне рішення Союзної ради та згода Імператора.

Ст. 25. У разі розпуску Райхстагу вибори мають бути проведені протягом 60 днів, а новий Райхстаг має бути скликаний у межах 90 днів після розпуску попереднього.

Ст. 27. Райхстаг перевіряє та затверджує повноваження своїх членів. Він встановлює порядок роботи та дисциплінарні норми для депутатів, обирає свого голову, віце-голову та секретаря.

Ст. 28. Райхстаг приймає рішення абсолютною більшістю голосів.

Ст. 29. Члени Райхстагу є представниками всього народу і не пов'язані жодними дорученнями та інструкціями.

Ст. 30. Жоден член Райхстагу не може бути притягнутий до судової або дисциплінарної відповідальності або піддатися іншому переслідуванню поза Райхстагом за своє голосування або за свої висловлювання, пов'язані з виконанням депутатських обов'язків.

Ст. 32. Члени Райхстагу не отримують зарплати або винагороди.

VI. Мита та торгівля.

Ст. 33. Німеччина утворює митну та торгову територію з єдиним спільним митним кордоном...

Ст. 35. Імперії належить виняткове право всього законодавства про митниці, оподаткування всієї виробленої в межах союзу солі і тютюну, горілки і пива, цукру і сиропу, вироблених з буряків або іншої культури, що вирощується в Німеччині...

У Баварії, Вюртемберзі та Бадені непряме оподаткування горілки та пива залишається компетенцією земельного законодавства. Однак союзні уряди спрямують свої зусилля до досягнення одностайності у питаннях оподаткування цих предметів...

IX. Морська справа та флот.

Ст. 53. Військовий флот імперії є єдиним і перебуває під верховним командуванням Імператора. Питання організації та складу флоту перебувають у віданні Імператора, який призначає офіцерів та членів морського відомства і якому вони, як і особовий склад флоту підпорядковуються.

XI. Військова справа імперії.

Ст. 57. Кожен німець підлягає військовому обов'язку і не може замінити себе будь-ким для відправлення цього обов'язку.

Ст. 59. Кожен німець, здатний носити зброю, належить протягом 7 років, за загальним правилом від 20 до 28 років від народження, до складу армії. Три перші роки він перебуває під прапором, а чотири інших – у резерві. Наступні чотири роки він належить до місцевого ополчення.

Ст. 61. Після оприлюднення цієї Конституції у всій імперії негайно має бути введено загальне прусське військове законодавство.

Ст. 63. Загальна військова сила країни становить єдину армію, котра у військовий і мирний час підпорядкована Імператору. Імператор має право і зобов'язаний піклуватися про те, щоби всі військові частини німецької армії були повністю укомплектовані і підготовані. Для цього Імператор може періодично проводити інспектування, щоб виявити стан окремих контингентів і усунути виявлені недоліки. Імператор визначає місцеперебування особового складу військ, порядок членування та розподілу контингентів.

Ст. 64. Всі німецькі збройні сили зобов'язані беззаперечно виконувати накази Імператора. Цей обов'язок передбачається військовою присягою. Командири окремих контингентів, і навіть командири військових з'єднань, які включають більше континенту, призначаються Імператором. Призначені ним офіцери приносять йому військову присягу.

Ст. 65. Право зводити укріплення на території імперії належить Імператору, який, згідно з положеннями розділу XII, розпоряджається необхідними для цього спеціальними засобами.

Ст. 66. Там, де це не передбачено особливими угодами, союзні правителі та сенати самі призначають офіцерів своїх контингентів, з урахуванням обмежень, що містяться в статті 64. Вони є командувачами військових частин, розташованими на їх території...

Ст. 68. Імператор має право оголосити військовий стан на більшості території союзу у разі загрози громадській безпеці.

XII. Імперські фінанси.

Ст. 69. Усі прибутки та витрати імперії включаються щорічно до кошторису імперського державного бюджету. Останній вста-

новлюється законодавчим шляхом перед початком кожного року на зазначених нижче підставах.

Ст. 70. Загальні витрати покриваються насамперед із митних прибутків, загальноімперських податків, прибутків від залізниць, пошти, телеграфу тощо. Якщо ці прибутки не покривають витрат, то останні мають бути покриті внесками окремих держав, відповідно до чисельності їх населення; розмір суми цих внесків до бюджету вказується імперським канцлером. Якщо ці внески виявляться вищими за необхідні витрати, то надлишки наприкінці року повертаються союзним державам, тоді як надлишки від звичайних імперських прибутків залишаються у розпорядженні імперії.

Ст. 71. Загальноімперські витрати затверджуються, як правило, на один рік, але вони можуть в особливих випадках затверджуватись і на триваліший час.

XIII. Врегулювання спірних питань.

Ст. 74. Будь-яка дія, спрямована проти існування, цілісності, безпеки Німецької імперії та її установ, що ображає Союзню раду, Райхстаг або їх членів, владу чи посадових осіб імперії, які перебувають при виконанні службових обов'язків, завдана усно, письмово, друковано, підлягає переслідуванню та покаранню окремими союзними державами, відповідно до законів, що діють у них в даний час або тих, які будуть прийняті надалі; таким же чином підлягає переслідуванню всяка дія, спрямована проти окремих союзних держав, їх Конституцій, палат і станових представників, влади та посадових осіб...

Ст. 75. ...Засновується Вища імперська рада з місцезнаходженням у вільному місті Любеку...

XIV. Загальні положення.

Ст. 78. Зміна Конституції відбувається законодавчим шляхом...

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 321–326.*

ГРОМАДЯНСЬКА (СЕЦЕСІЙНА) ВІЙНА 1861–1865 рр. у США

Семінарські заняття № 9–10

1. Основні передумови та причини Громадянської війни.
2. Переломні моменти протистояння та наслідки Громадянської війни.
3. Законодавство та політична боротьба у США в період Реконструкції.

Рекомендована література

Джерела:

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Words that Made American History. Colonial Times to the 1870's / Edit. By Richard N. Current, John A. Garraty. Boston-Toronto: Little, Brown and Company, 1965. P. 529–606.

Література:

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Тіндалл Дж. Історія Америки /Дж. Б. Тіндалл, Е. Д. Шай [пер. з англ. Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур]. Львів : Літопис, 2010. 904 с.

American History. Volume 1 : Pre-Colonial through Reconstruction / Ed. Robert James Maddox. – Guilford : The Dunkish Publishing Group, 1995. 246 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Zaremba P. Historia Stanów Zjednoczonych. Warszawa, 1992. 399 s.

Методичні рекомендації:

У перші роки незалежності, коли північні штати домагалися негайного звільнення рабів, і більшість з них це зробили, чимало політичних діячів, у т. ч. Дж. Вашингтон, сподівалися, що рабство зникне саме по собі. Декрет 1787 р. заборонив поширювати рабство на північно-західні території. Однак, після 1790 р. з'явилися нові економічні чинники (які саме?), що зробили рабство прибутковим, відповідно, ця проблема не вирішилася, а лише “відклалася” на майбутнє.

У першому питанні зверніть увагу на відмінності у соціальному й економічному розвитку Півночі та Півдня США. Оскільки питання передумов Громадянської війни 1861–1865 рр. невіддільне від питання рабства, окресліть основні етапи законодавчого протистояння між вільними та рабовласницькими штатами (Перший Міссурійський компроміс 1820 р. (*Документ 1*), питання Техасу 1845 р., Другий Міссурійський компроміс (*Документ 2*) і Акт про рабів-втікачів 1850 р. (*Документ 3*), Білль про Канзас-Небраску 1854 р. (*Документ 4*)).

Якою була громадська думка Півночі та Півдня щодо рабовласництва? Коли та за яких умов виникла Республіканська партія, що стало політичною платформою новоутвореної політичної сили (*Документ 5*)? Які позиції відстоювала Демократична партія (*Документ 6*)? Як відреагували південні штати на перемогу на президентських виборах 1860 р. представника Республіканської партії А. Лінкольна? Проаналізуйте основні положення його промов 1858 р. “Розділений дім” (*Документ 7*), та інавгураційної (*Документ 8*).

У другому питанні визначте, якими ресурсами на початок війни володіли дві сторони конфлікту. Як розпочалася сецесія? (*Документ 9*). Вкажіть джерела фінансування повсталих штатів. Проаналізуйте Конституцію Конфедерації, коротко охарактеризуйте структуру влади цього утворення (*Документ 10*). Зверніть увагу на постаті генерала Р. Лі й В. Гранта. Зверніть увагу, що для перемоги у війні новообраному А. Лінкольну треба було сформулювати ідею, яка б об'єднала північні штати, нею став принцип єдності нації, а лише після цього – боротьба за ліквідацію рабства. Які “дивіденди” США приніс Хомстед акт (*Документ 11*)? Чому з 1 січня 1863 р. рабство

оголошувалося скасованим лише у повсталих штатах (*Документ 12*)? Коли рабство було скасовано на території цілої держави (*Документ 13*)? Охарактеризуйте роль темношкірих солдатів у цій війні.

Виокреміть і охарактеризуйте переломні моменти протистояння (битва за форт Самтер у квітні 1861 р., захоплення Нового Орлеану у квітні 1862 р., битва при Геттизберзі у липні 1863 р. (*Документ 14*), взяття Атланти 2 вересня 1864 р., квітень 1865 р. капітуляція Річмонда).

Якою була міжнародна реакція на Громадянську війну у США? У контексті цього питання можна принагідно згадати про “Мексиканську авантюру” Максиміліана Габсбурга. У чому суть скандалу із британським пароплавом “Трент”, що розгорівся у листопаді 1861 р.? Яка велика держава, на Вашу думку, найпослідовніше підтримувала США? Чи було визнано Конфедерацію на міжнародній арені (*Документ 15*)?

Дайте оцінку демографічним, економічним і політичним наслідкам Громадянської війни. Чому цей конфлікт вважають переломним моментом в історії США?

Розгляд **третього питання** розпочніть із короткої характеристики планів А. Лінкольна на Відбудову Півдня, що перешкодило їх реалізації? Якими були перші кроки щодо бунтівних штатів нового Президента Ендрю Джонсона (1865–1869)? Чи було порозуміння між Президентом і парламентарями? Як ставилися “південці” до ініціатив федерального уряду? Прокоментуйте слова генерала Шерідана, який командує федеральними військами на Півдні, заявив, перебуваючи у Техасі: “якби я мав у власності Техас і пекло, то Техас здав би в оренду, а сам вважав би за краще жити у пеклі”. Детально охарактеризуйте три основні закони Реконструкції (Акт про відбудову через військове урядування від 2 березня 1867 р.; Акт про командування армією від 23 березня 1867 р.; Акт про перебування на посаді від 19 липня 1867 р.) (*Документ 16*). Кого називали “торбарями” та “капосниками”?

Окресліть умови, в яких федеральний уряд здійснював спроби урівняти у правах біле та темношкіре населення. Чи можна вважати Акт про громадянські права від березня 1866 р. відповіддю на “Чорні кодекси” (*Документ 17*) та діяльність Ку Клукс Клану? Визначте суть Чотирнадцятої (*Документ 18*) та П’ятнадцятої (*Доку-*

мент 19) поправок до Конституції США. Чи відрізнялася політика Президента Вільяма Гранта (1869–1877) від підходів його попередника? Зверніть увагу, що ще в період Реконструкції Півдня баптистські церкви стають осередками громадського та культурного життя темношкірого населення (станом на 1890 р. у США було близько 1,9 млн баптистів-афроамериканців).

За яких умов у 1877 р. завершилася Реконструкція Півдня, які її основні здобутки та невдачі?

“Гармати завойовують, але не навертають”: поміркуйте, наскільки відповідав цей вислів реаліям Півдня останньої третини XIX ст.

Витяги з джерел

Документ 1

Перший Міссурійський компроміс, 6 березня 1820 р.

Цим документом Сенат і Палата представників Конгресу Сполучених Штатів Америки визнають право жителів території Міссурі, межі якої визначені нижче, прийняти власну Конституцію і створити уряд, прийняти таку назву для штату, яку вони вважатимуть за потрібне. Після створення штату він буде прийнятий в Союз рівноправним із колишніми штатами у всіх питаннях...

РОЗДІЛ 2. Цим встановлюється, що територія згаданого штату лежить у наступних межах [...] Згаданий штат повинен ратифікувати встановлені кордони. Визначено, що згаданий штат повинен мати юрисдикцію на річці Міссісіпі, і будь-якій іншій річці, що межує зі згаданим штатом, рівно настільки, наскільки згадані річки формують загальний кордон згаданого штату, рівнозначно будь-якому іншому штату або штатам, існуючим у майбутньому, межі яких проходять по перерахованих річках. Річка Міссісіпі, і всі судноплавні річки та канали, назавжди повинні залишатися спільними безкоштовними судноплавними шляхами і мешканці згаданого штату, подібно до інших громадян Сполучених Штатів, звільняються від будь-яких податків, або мит, встановлених цим штатом за користування річками та каналами.

РОЗДІЛ 3. Цим встановлюється, що всім вільним білим громадянам чоловічої статі, які досягли віку двадцяти одного року, і

проживають на згаданій території, як і всім іншим громадянам, що мають право обирати представників до законодавчого органу даного штату, за три місяці до дня виборів має бути надано право бути обраними, і визнано їх право обирати представників у такій кількості для окремих округів. [...] Вибори перелічених представників повинні пройти наступного травня першого понеділка і два наступні дні, і скрізь, у всіх перелічених округах, повинні відповідати інструкціям, визначеним законодавством штату для виборів представників до законодавчого органу штату. [...]

РОЗДІЛ 4. Цим встановлюється, що члени законодавчого органу, обрані належним чином, уповноважені розпочати роботу в приміщенні уряду зазначеної території у другий понеділок червня; і згаданий орган повинен мати такі владні повноваження над будь-якою частиною згаданої території, які вважатиме підходящими для виконання своїх обов'язків. На початку своєї роботи законодавці більшістю голосів повинні вирішити питання про доцільність для жителів, які проживають на території, межі якої визначено вище, написання Конституції та формування уряду. У разі визнання доцільності, має бути видана постанова про обрання представників, які займаються створенням структури уряду та написанням Конституції; зазначені представники повинні бути обрані в спеціально визначених пропорціях до чисельності населення, і повинні зустрітися в місці та часі, зазначеному в постанові, і повинні виробити для населення, що проживає на згаданій території, Конституцію і створити уряд. Визначено, що Конституція має бути республіканською та не суперечити Конституції Сполучених Штатів, і що законодавчий орган не може втручатися у питання, пов'язані із землями, що у власності Сполучених Штатів, і скасовувати постанови Конгресу, які можуть бути видані для встановлення права власності на землю чесних покупців. Земельні податки штату не повинні поширюватися на землі, які перебувають у власності Сполучених Штатів. Податки для непостійних жителів штату, в жодному разі, не можуть бути вищими, ніж для постійних.

РОЗДІЛ 5. Цим встановлюється, що поки не буде проведено наступний загальний перепис населення, згаданий штат повинен мати право на одного депутата в Палаті представників Сполучених Штатів.

РОЗДІЛ 6. Цим встановлюється, що такі питання мають бути запропоновані законодавчому органу згаданої території Міссурі, коли він буде сформований, для схвалення чи відхилення; у разі схвалення Сполучені Штати зобов'язані визнати це рішення:

Перше. У кожному поселенні один наділ площею шістнадцять квадратних миль, а у разі продажу чи іншого відчуження цих наділів, то – рівнозначні їм, мають бути передані владі штатів для організації шкіл.

Друге. Соляні джерела, числом не більше дванадцяти, і ділянки навколо них площею шість квадратних миль повинні бути передані в управління згаданому штату. Джерела визначає законодавчий орган штату в строк до першого січня 1825 року; певні джерела можуть бути використані відповідно до постанов, ухвалених законодавчим органом. Зазначено, що соляні джерела, право власності, на які закріплене за приватною особою або приватними особами, не можуть бути передані до зазначеного штату відповідно до цього розділу. Додатково зазначено, що без згоди Конгресу США законодавчий орган території ніколи не зможе продати джерела, або передати їх в оренду терміном на понад десять років.

Третє. П'ять відсотків з прибутку від продажу землі, що лежить у межах, встановлених вище, і продаж якої була санкціонована Конгресом у термін після першого січня наступного року, повинні бути використані на будівництво громадських доріг та каналів. Три п'ятих частини цієї суми повинні надійти в розпорядження законодавчого органу штату, і витрачені на будівництво доріг і каналів усередині штату, дві п'ятих – у розпорядження Конгресу США і витрачені на будівництво шляхів сполучення, що ведуть на територію штату.

Четверте. Ділянка площею чотири квадратних милі землі має бути надана згаданому штату для будівництва будівлі уряду, вибір місця здійснює законодавчий орган штату, воно має бути максимальної доступності у час, місті та окрузі, які оберуть законодавці на будь-якій громадській землі Сполучених Штатів. Доведено, що вибір місця повинен бути зроблений до початку розпродажу громадських земель Сполучених Штатів.

П'яте. Ділянка в тридцять шість квадратних миль або ціле поселення, які оберє Президент Сполучених Штатів, разом з іншими дільницями, перш за все призначеними для цього, повинні бути за-

кріплені для створення університетського містечка і це рішення має схвалити законодавчий орган. У разі, якщо відповідними постановами будуть схвалені п'ять умов, перелічені в даному розділі, землі, обрані для цього після першого січня звільняються від усіляких податків терміном на п'ять років, починаючи від дня продажу. Далі визнається, що всі земельні придбання, надані за військову службу під час останньої війни, і які будуть зроблені пізніше, на весь час поки вони перебувають у володінні одержувача земельного патенту, або його спадкоємців, звільняються від податків терміном трьох років із моменту отримання патенту на земельну ділянку.

РОЗДІЛ 7. Цим встановлюється, що у разі написання Конституції та формування уряду штату згаданої території Міссурі, то зазначені законодавчі збори зобов'язані якнайшвидше подати до Конгресу оригінал та завірнену копію Конституції чи структури уряду.

РОЗДІЛ 8. Цим встановлюється, що на території, переданій Францією Сполученим Штатам під назвою Луїзіана, яка знаходиться на північ від тридцяти шостого градуса тридцяти хвилин північної широти, і не включена в межі штату, розглянутого цим актом, назавжди забороняються рабство і підневільна праця, крім випадків покарання за злочин, про що зацікавлені сторони належним чином сповіщаються. Визначено, що завжди, коли на цю територію проникає людина, яка уникає законно визнаних у будь-якому штаті та території Сполучених Штатів підневільної праці або служби, ця людина має бути законним чином затримана і передана людині, яка вимагає від нього вищезгаданої роботи чи служби.

Джерело: *Missouri Compromise (1820)*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/missouri-compromise>

Документ 2

Другий Міссурійський компроміс, 1850 р.

...2. Встановлено, що оскільки рабство не існує за законом і, мабуть, не повинно бути введено на будь-якій території, придбаній Сполученими Штатами від республіки Мексики, не доцільно для Конгресу забезпечувати законом введення або знищення його в будь-якій частині вказаної території; і що відповідні територіальні уряди повинні бути засновані Конгресом у всіх зазначених те-

риторіях ... без прийняття будь-якого обмеження або умови щодо рабства.

Джерело: *Missouri Compromise (1850)*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/compromise-of-1850>

Документ 3

Акт про рабів-утікачів, 18 вересня 1850 р.

...§ 6. Якщо особа, яка зобов'язана служити або працювати в якомусь штаті або території США, втекла або втече в інший штат або територію США, то особа або особи, яким втікачі зобов'язані нести службу або роботу, можуть переслідувати і вимагати видачі втікача або отримання ордеру на його арешт від однієї із судових установ, або від судді, або від комісара.

За ордером можна зняти з роботи або служби даного втікача, або безпосередньо заарештувати його, де це може бути зроблено без судового розгляду, або схопити його і відразу подати суду, судді або комісару, який зобов'язаний розглянути та вирішити цю справу в найкоротший термін.

...§ 9. І далі... буде обов'язком чиновника, який вчинив арешт, утримувати такого втікача під вартою і переправити його до того штату, з якого він утік, і там передати вказаному позивачу чи агенту.

Джерело: *Fugitive Slave Act 1850*. URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/fugitive.asp

Документ 4

Біль про Канзас-Небраску, 30 травня 1854 р.

...Розділ 14. І нехай буде далі ухвалено... що Конституція та всі закони Сполучених Штатів, які прийнятні для місцевого населення, мають ту ж силу і ту ж дію в межах зазначеної території Небраска, як і скрізь у межах Сполучених Штатів, за винятком восьмого розділу білля про підготовку до прийняття штату Міссурі до Союзу... який, будучи несумісним з принципом невтручання конгресу в вирішення питання про рабство в окремих штатах і територіях не мають сили та дії.

Справжнє значення цього Білля полягає не в тому, щоб узаконити рабство в якомусь із штатів або територій або знищити його, а в

тому, щоб надати громадянам цих штатів і територій повну свободу створювати свої власні установи та вирішувати внутрішні питання на свій розсуд за умови, що вони відповідатимуть Конституції Сполучених Штатів...

Розділ 19. І нехай буде далі ухвалено, що на всій частині території Сполучених Штатів, укладеної в таких межах... створюється тимчасова провінція під назвою Територія Канзас, і, коли вона отримає права штату або штатів, зазначена територія або будь-яка її частина буде прийнята в Союз за наявності в ній рабства або без нього, відповідно до вимог Конституції цього штату в момент прийняття до Союзу.

Джерело: *Kansas-Nebraska Act (1854)*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/kansas-nebraska-act>

Документ 5

Програма Республіканської партії, 1860 р.

Ми, делеговані представники Республіканських виборців Сполучених Штатів, зібралися на з'їзд, і на виконання наших обов'язків перед виборцями, дійшли згоди з наступних питань:

1. Історія нації, протягом останніх чотирьох років, повністю підтвердила необхідність існування такої організації, як Республіканська партія. Причини, що викликали її створення, за своєю природою є постійними, і тепер більше, ніж будь-коли, вимагають мирного і конституційного вирішення.

2. Підтримка принципів, проголошених у Декларації Незалежності та втілених у Федеральній Конституції, про те, що "Всі люди створені рівними; вони забезпечені їх Творцем деякими невід'ємними правами; і серед них – життя, свобода і право на щастя, для забезпечення цих прав, люди створюють уряд, котрий за згодою керованих наділяється справедливими повноваженнями", є необхідним для збереження наших республіканських установ; Федеральна Конституція, права Штатів та Союз Штатів повинні бути і будуть збережені.

3. Наша нація своїм безпрецедентним чисельним збільшенням, дивовижним розвитком її матеріальних ресурсів, швидким

збільшенням її багатства, її щастям удома та повагою за кордоном зобов'язана Союзу Штатів; і ми відкидаємо будь-які можливості розколу, якими б підставами він не виправдовувався; Ми обіцяємо країні, що жоден республіканський конгресмен не покличе до розколу чи не схвалить розкол, як це роблять, зі схвалення своїх соратників, конгресмени від Демократичної партії; і ми засуджуємо розкол, яким нам загрожують у разі падіння демократичного панування, як заперечення безумовних принципів вільного уряду і підготовку до зради, дорікати за яку є обов'язком всіх обурених людей.

4. Підтримка у недоторканності прав Штатів, і особливо права кожного Штату створювати та керувати його власними внутрішніми установами виключно згідно з його власним судженням, є істотним для рівноваги сил, від якого залежать вдосконалення та витривалість нашої політичної суті; ми засуджуємо незаконне вторгнення збройних сил територію будь-якого штату чи території, незалежно від приводу, як найсерйозніший зі злочинів.

5. Існуюча демократична адміністрація виправдала наші гірші передчуття про її надмірну догідливість приватним інтересам; це чудово доведено її відчайдушними спробами прийняти ганебну Лексingtonську Конституцію, незважаючи на протести жителів Канзасу; доведено визнанням відносин між господарем і робітником, заснованих на праві власності на людину, спробами втручання через Конгрес і Федеральний Суд в особисті питання та її постійним і нескінченим зловживанням владою, довіреною їй людьми.

7. Нове твердження, про те, що Конституція дозволяє рабство в будь-яких з територій Сполучених Штатів, є небезпечною політичною ерессю, що відрізняється від справжнього значення цього документа; недавнє використання цього твердження у судовій практиці є революційним та небезпечним для миру та спокою в країні.

8. Нормальний стан людини по всій території Сполучених Штатів – це особиста свобода; наші республіканські батьки, коли скасовували рабство на всій нашій національній території, визначили, що “жодна людина, не повинна бути позбавлена життя, свободи, власності, крім як за рішенням суду”, і нашим обов'язком стає, відповідно із законодавством, щоразу, коли потрібно, відстоювати цей пункт Конституції перед усіма спробами його порушити; ми заперечуємо

чуємо право Конгресу, або територіального законодавчого органу, або будь-яких індивідуумів давати юридичне виправдання рабству на будь-якій території Сполучених Штатів.

9. Ми тавруємо відновлення африканської работоргівлі, під прикриттям нашого національного прапора, як збочення судової влади, як злочин проти людства і ганьбу для нашої країни та епохи; ми закликаємо Конгрес вжити швидких та ефективних заходів для повної та остаточної заборони цієї огидної торгівлі.

10. У недавньому вето, накладеному Федеральним Урядом на рішення законодавчих органів Канзасу та Небраски, що забороняло рабство на цих територіях, ми вбачаємо практичну ілюстрацію хваленого демократичного принципу невтручання та народного суверенітету, втіленого в акті Канзасу обману та шахрайства.

11. Канзас потрібно негайно допустити до Союзу як штат згідно з Конституцією, нещодавно написаною та схваленою його жителями, та прийнятою Палатою представників.

12. Для збільшення прибутків Федерального уряду має бути сформульована чітка політика ввізного мита, спрямована на розвиток промисловості; ми рекомендуємо таку політику національної торгівлі, яка забезпечила б гідну зарплату робітникам, самоокупність сільського господарства, адекватну винагороду виробникам за їх працю, навички та кваліфікацію, незалежність і комерційне процвітання нації.

13. Ми заперечуємо проти будь-якого продажу чи відчуження громадських земель, що належать фактичними поселенцями, і проти розгляду поселенців як об'єкта для наживи; ми вимагаємо від Конгресу прийняття повних і задовільних заходів щодо розподілу ділянок на громадських землях.

14. Республіканська партія налаштована опозиційно до будь-яких змін, спрямованих на посилення нашого Закону про натуралізацію, або будь-якого законодавства Штатів, яким надаються права нашого громадянства; всім громадянам, які придбали це право народження, чи інакше, має бути надано повний і ефективний захист як вдома, так і за кордоном.

16. Будівництво залізниці до Тихого океану виправдовується інтересами цілої країни; Федеральний уряд має надати безпосередню та ефективну допомогу для її спорудження; але перш, ніж буде

закінчено будівництво дороги, повинні бути створені маршрути все-редині країни для щоденного відправлення пошти.

Джерело: *Republican Party Platform of 1860*. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/republican-party-platform-1860>

Документ 6

Програма Демократичної партії, 1860 р.

1. Своїм рішенням ми, Союзні Демократи, які зібралися на з'їзд, одноголосно заявляємо, що ми підтверджуємо програму, прийняту Демократичною партією в Цинцинаті в 1854 році, але рекомендуємо доповнити її наступним:

2. Оскільки в Демократичній партії існують різні думки щодо характеру та ступеня повноважень територіальних законодавчих органів та щодо повноважень та обов'язків Конгресу з питань рабства в межах територій, згідно з Конституцією Сполучених Штатів, то ми вирішили, що Демократична партія з цього конституційного питання дотримуватиметься відповідного рішення Верховного Суду Сполучених Штатів.

3. Ми вирішили, що надання достатнього та повного захисту всім громадянам як вдома, так і за кордоном, як уродженим, так і натуралізованим, є обов'язком Сполучених Штатів.

4. Ми вирішили, що однією з найбільших потреб епохи з політичної, комерційної, поштової та військової точки зору, є налагодження швидкого зв'язку між Атлантичним і Тихоокеанськими штатами; і Демократична партія запевняє, що з боку Федерального уряду буде зроблено таку допомогу, яка сприятиме будівництву залізниці на тихоокеанському узбережжі в найкоротші терміни.

5. Ми вирішили, що Демократична партія підтримує придбання острова Куби в найкоротші терміни на умовах чесних для нас і справедливих для Іспанії.

6. Ми вирішили, що постанови законодавчих зборів штатів, спрямовані на порушення Закону про рабів-утікачів, є ворожими за характером, підіривними для Конституції, і революційними за їх ефектом.

7. Ми вирішили, що відповідно до програми партії, прийнятої в Цинцинаті, під час існування територіальних урядів, обмеження на

повноваження територіального законодавчого органу з питань внутрішніх відносин, накладені як Федеральною Конституцією, так і постановами Верховного Суду Сполучених Штатів, повинні дотримуватися всіма добропорядними громадянами і негайно прийматися до виконання всіма гілками влади.

Джерело: *1860 Democratic Party Platform*. URL: <https://www.presidency.ucsb.edu/documents/1860-democratic-party-platform>

Документ 7

Авраам Лінкольн, “Розділений дім”, 16 червня 1858 р.

Пане головуючий, шановні збори!

Якби ми спочатку довідалися, де ми знаходимося і куди прагнемо, то могли б вирішити, що робити і як цього досягти. Настав уже п'ятий рік, відколи ми почули обіцянки проводити політику заборони пропаганди рабства. Але у світлі цієї політики подібна пропаганда не тільки не припинилася, але постійно ставала все чутнішою. На мою думку, їй не буде покладено край доти, доки ми не визнаємо існування кризи і не подолаємо її. “Будинок, що розділювався сам у собі, не встоїть”. Так і наша держава не зможе постійно бути наполовину рабовласницькою, наполовину вільною. Я не чекаю того, що Союз буде розпущений, і не чекаю на те, що будинок впаде, але чого я дійсно чекаю так це того, що будинок припинить бути розділеним. Він стане або єдиним, або зовсім іншим. Або противники рабства припинять його подальше поширення і зроблять так, що громадська думка переконається в тому, що рабство знаходиться в процесі остаточного зникнення; або його захисники досягнуть того, що воно стане абсолютно законним у всіх штатах, як старих, так і нових, як на Півночі, так і на Півдні.

Чи є передумови для останнього варіанту розвитку?

Нехай кожен, хто в цьому сумнівається, має на увазі, що тепер у нас для того є цілком законні підстави, своєрідний механізм, гвинтиком в якому є Акт Канзас-Небраска і рішення у справі Дреда Скотта. Нехай тепер він дізнається, як були виготовлені ці гвинтики, і як майстерно вони були зроблені; з самого початку простежить історію їх створення і побачить свідчення змови їх творців.

Коли настав новий 1854 рік, у більшості штатів рабство було

заборонено відповідно до Конституцій штатів, а на більшості національної території – відповідно до заборони Конгресу. Але через чотири дні розпочалася боротьба, яка закінчилася анулюванням того, що було заборонено Конгресом. Таким чином, вся національна територія була відкрита для рабства, а ми отримали першу відправну точку.

Але Конгрес лише ухвалює закони. Для того, щоб закріпити отриманий результат і сподіватися на більше, потрібно було домогтися від людей схвалення, реального чи формального. І ось для цього був залучений відомий аргумент “поселенського суверенітету”, що інакше називається “священним правом самоврядування”. Цей аргумент, який є єдиною законною підставою будь-якого уряду, був настільки викривлений, що став зводитися лише до наступного висловлювання: “Якщо одна людина захоче поневолити іншу, то нікому третьому не буде дозволено заперечити”. Ось як це виражено в акті Канзас-Небраска:

Справжнім наміром і призначенням цього акту є не узаконення чи заборона рабства на територіях і штатах, а лише закріплення повного та вільного права їх мешканців формувати та керувати внутрішніми установами так, як вони вважають потрібним, спираючись виключно на Конституцію Сполучених Штатів. При прийнятті цього акту лунали крики на захист “поселенського суверенітету” та “священного права самоврядування”. “Дозвольте нам”, – попросили члени опозиції, – “виправити законопроект так, щоб явно заявити право жителів території забороняти рабство”. Прихильники рабства провалили цю поправку.

Поки акт Канзас-Небраска обговорювався у Конгресі, було прийнято судове рішення щодо свободи негра, власник якого з власної волі спочатку переїхав у вільний штат, а потім перебрався на територію, закриту для рабства рішенням Конгресу. Раб тривалий час проживав на цих територіях, і рішенням окружного суду Міссури йому дарували свободу. Акт Канзас-Небраска і судові рішення з’явилися одночасно у травні 1854 року. Ім’я негра було Дред Скотт, і тепер воно стало назвою того судового рішення. Перед тими президентськими виборами судові рішення потрапило до Верховного Суду, але його розгляд було відкладено до закінчення виборів. Незадовго до виборів, сенатор Трумбол, виступаючи в Сенаті, запитав

у головного захисника акту Канзас-Небраска, чи жителі території можуть конституційно заборонити рабство. У відповідь почув: “Задайте це питання Верховному Суду”.

Відбулися вибори. Переміг пан Б'юканан, і рішення Суду стало очевидним. Ось друга відправна точка. Але підтримка нового президента була не абсолютна, лише 400 000 голосів. Діючий президент у своєму останньому щорічному посланні Конгресу, настільки виразно, наскільки можливо, схвалив народний вибір. Верховний Суд зібрався знову, і тут його рішенням стала заява про необхідність перегляду справи.

Вже відбулася президентська інавгурація, а рішення не було. У своїй інавгураційній промові новообраний президент палко закликав людей дотримуватися майбутнього рішення, незалежно від того, яким воно буде. За кілька днів ми отримали рішення.

Ймовірний автор акту Канзас-Небраска за першої ж можливості виступає з повною підтримкою рішення у справі Дреда Скотта та різким засудженням опозиції йому. Новий президент також користується історією з листом Сілмана, щоб закликати до підтримки і дотримання цього рішення, і висловити своє здивування тим, що деякі вважають цікавим існування різних поглядів!

Між президентом і автором акту Канзас-Небраска виникла велика суперечка з простого питання – чи справедливо була прийнята народом Канзасу Лекомптонська Конституція; в цій суперечці останній оголосив, що все, чого він домагається – право народу на чесне голосування, і його не хвилює питання, чи буде рабство там законодавчо збережено, чи заборонено.

Мені не зрозумілі його заяви про байдужість до долі рабства, адже це питання входить до визначення політики, яку він навіяв громадській думці, той принцип, який він, за його власними твердженнями, вистраждав і готовий битися за нього до кінця. Він може чіплятись за цей принцип. Якщо він відчувається його творцем, то нехай він його і захищає. Цей принцип – небагато, що залишилося від його оригіналу акту Канзас-Небраска.

У рішенні з питання Дреда Скотта “поселенський суверенітет” був використаний як тимчасове підґрунтя, його використовували як руду на заводі, викидаючи геть, коли вилучили все корисне; він допоміг виграти вибори, і був розвіяний за вітром.

Його використовували у боротьбі з республіканцями, що захищали Лекомптонську Конституцію, в якій не було ні слова про акт Канзас-Небраска. Головним у цій боротьбі був захист права людей написати свою власну Конституцію – право, яке республіканці ніколи не заперечували.

Деякі пункти рішення у справі Дреда Скотта, у сприянні з “політикою байдужості” сенатора Дугласа, становлять ті ж гвинтики в механізмі розширення рабства. Це третя відправна точка. Ось ці гвинтики:

По-перше, ніякий темношкірий раб, імпортований з Африки, і жоден його нащадок ніколи не може стати громадянином будь-якого штату, як це розуміється в Конституції Сполучених Штатів. Це зроблено, щоб вивести негра, у всіх можливих випадках, з-під дії Конституції Сполучених Штатів, яка оголошує, що “громадяни кожного штату матимуть право на всі привілеї та особисту недоторканність громадян в інших штатах”.

По-друге, ні положення Конституції Сполучених Штатів, ні Конгрес, ні територіальний законодавчий орган не можуть заборонити рабство на будь-якій території Сполучених Штатів. Це зроблено, щоб приватні рабовласники могли привозити рабів на територію, без небезпеки втратити цю свою власність, і таким чином збільшити можливість збереження цієї установи в недоторканності.

По-третє, суди Сполучених Штатів не вирішуватимуть питання про свободу негра, який проживав із власником у вільному штаті. Вирішення цього питання передано судам рабовласницьких штатів, які можуть повернути негра його господарю. Це рішення не набирає чинності негайно, але тільки якщо на те є згода господаря і схвалення народу, виражене голосуванням. З цього можна зробити логічний висновок, що у вільному штаті Іллінойс, господар Дреда Скотта на цілком законних підставах міг зробити з ним те, що він зробив. Так само, в цьому, або будь-якому іншому вільному штаті, можуть вчинити й інші власники, хоч з одним, хоч із 1000 рабів.

На додаток до цих гвинтиків існує акт Канзас-Небраска, або те, що від нього залишилося, що робить громадську думку, (принаймні, північну), байдужою до питання про існування рабства. Цим актом показано, де ми знаходимося і куди ми рухаємося.

Приділимо ще трохи уваги останньому документу, і відновимо в голові ту низку історичних фактів, про які я говорив. Деякі моменти тепер не здаватимуться такими незрозумілими та таємничими, якими вони були на початку. Заявлено, що люди повинні залишатися “абсолютно вільними” і “підвладними лише Конституції”. Тоді не було зрозуміло, як це стосується Конституції. Тепер досить ясно, що це був підготовлений ґрунт для рішення у справі Дреда Скотта, яке потім може обернутися заявою, що найкраща свобода для людей – це не мати ніякої свободи взагалі.

Чому було провалено поправку, яка закріплювала право народу? Тепер досить очевидно, що її прийняття зіпсувало б ґрунт для рішення у справі Дреда Скотта. Чому було підтримано рішення Суду? Чому особиста думка сенатора не була висловлена до закінчення президентських виборів? Зрозуміло, що якби він виступив раніше, було б зіпсовано аргумент про “досконалу свободу”, на якому було побудовано президентську кампанію. Чому президент, що йде, схвалив результати виборів? Все це нагадує ситуацію, коли вершник, перш ніж сісти на коня, пестить його тому, що боїться, що він його скине. Чим можна пояснити настільки поспішне схвалення президентом та іншими судового рішення?

Ми не можемо точно стверджувати, що всі ці дії – результат попередньої домовленості. Але коли ми бачимо багато різних дощок, які, як ми знаємо, були розпиляні з дерев різних порід, виготовлені в різних місцях і різними робітниками – у нашому випадку Стівеном, Франкліном, Роджером та Джеймсом, – і ось, коли ми бачимо, що з цих дощок виходять рівні стіни, дошки ідеально підходять один до одного, дотримані всі розміри і пропорції, коли кожна дошка встає на своє місце без будь-якої підготовки, або ці дошки взаємозамінні, – то нам важко повірити, що Стівен, Франклін, Роджер і Джеймс не розуміли один одного з самого початку, і не працювали за загальним планом ще до того, як був забитий перший цвях.

Джерело: “*A House Divided*”: *Speech at Springfield, Illinois June 16, 1858*. URL: <https://quod.lib.umich.edu/l/lincoln/lincoln2/1:508?rgn=div1;view=fulltext>

Документ 8

Інавгураційна промова Авраама Лінкольна, 4 березня 1861 р.

Співвітчизники – громадяни Сполучених Штатів!

Відповідно до традиції настільки ж давньої, як сама форма правління, я постаю перед вами, щоб звернутися до вас з короткою промовою і принести у вашій присутності присягу “перед вступом на посаду”, як того вимагає від Президента Конституція Сполучених Штатів.

Сьогодні я не вважаю для себе необхідним обговорювати ті проблеми управління, які не викликають особливого занепокоєння або хвилювання. Судячи з усього, серед жителів південних штатів існують побоювання, що з приходом республіканської адміністрації їхня власність, мирне життя і особиста безпека можуть опинитися під загрозою. Однак для подібних побоювань не було і немає ніяких розумних підстав. Насправді завжди були і є найпереконливіші докази, що свідчать про протилежне, і їх легко перевірити. Їх можна знайти практично у всіх опублікованих промовах того, хто зараз виступає перед вами. Наведу лише одне висловлювання, що міститься в одному з моїх виступів, де я заявляю, що у мене немає жодних намірів прямо чи опосередковано втручатися у функціонування інституту рабства в тих штатах, де воно існує. Я вважаю, що не маю законних прав робити це, і я не схильний робити це.

Ті, хто висунув мою кандидатуру і обрав мене на цю посаду, вчинили так з повною свідомістю того, що я зробив дану і багато інших подібних їй заяв і жодного разу не зрікся їх; навіть більше, ці люди запропонували мені включити в політичну платформу, причому як закон для себе і для мене, ясну і виразну резолюцію, яку я зараз зачитаю:

“Вирішили, що збереження непорушності прав штатів і особливо права кожного штату встановлювати порядки у своїх внутрішніх інститутах і керувати ними виключно за своїм власним розумінням є суттєво важливим для тієї рівноваги сил, від якої залежать досконалість та довговічність нашої політичної структури; і засуджуємо незаконне вторгнення збройних сил на землю будь-якого штату чи території, під яким би приводом воно не робилося, як один із найтяжчих злочинів”.

Я знову повторюю ці переконання, і, роблячи це, я лише привертаю особливу увагу громадськості до найпереконливішого з усіх можливих у цій справі доказів того, що власність, мир і безпека будь-якого регіону жодним чином не будуть наражатися на небезпеку з боку адміністрації, що приступає до своїх обов'язків. Я хочу також додати, що будь-який захист, який можна надати відповідно до Конституції та законів, буде надано всім штатам, коли він буде законно затребуваний, з будь-якого приводу та з однаковою готовністю незалежно від того, ким він запитується.

Багато суперечок виникає щодо видачі утікачів або рабів. Стаття, яку я зараз зачитаю, записана в Конституції так само зрозуміло, як і будь-яка інша:

“Жодна особа, яка зобов'язана до служби або роботи в якомусь із штатів згідно з його законами і втекла до іншого штату, не може на підставі законів або постанов останнього звільнитися від цієї служби або роботи і має бути видана на вимогу сторони, яка має право на таку службу чи роботу”.

Навряд чи можна сумніватися в тому, що автори цього положення створювали його для повернення назад тих, кого ми називаємо рабами-втікачами; Проте намір законодавця – закон. Всі члени Конгресу клянуться дотримуватися Конституції у всіх її частинах, у тому числі і цього положення, як і всякого іншого. Таким чином, пропозиція, що раб, чий випадок підпадає під дію цієї статті, буде виданий, отримує одностайне схвалення, сформульоване у вигляді клятви. Тепер, якби законодавці доклали належних зусиль, хіба вони не змогли виробити і прийняти закон, за допомогою якого можна було б надійно зберігати цю одностайну клятву?

Є певні розбіжності у думках щодо того, хто повинен забезпечувати дотримання цієї статті – федеральна влада або влада штату, але ці розбіжності, звичайно ж, не такі істотні. Якщо раб повинен бути виданий, то для нього чи когось ще навряд чи буде важливо, яка влада зробить це. Але в будь-якому випадку слід вдовольнитись тим, що твоя клятва залишиться невиконаною через несуттєві розбіжності з приводу того, як її треба дотримуватися?

І знову, хіба не слід до будь-якого закону з цього питання внести всі відомі в цивілізованій і гуманній юриспруденції гарантії свободи, щоб вільна людина ні в якому разі не була видана як раб? І хіба

не варто одночасно з цим забезпечити законом проведення в життя тієї статті Конституції, яка гарантує, що “громадянам кожного штату надаються всі привілеї та пільги громадян інших штатів”?

Сьогодні я роблю офіційну клятву без уявних застережень і без наміру тлумачити Конституцію чи закони.

Сімдесят два роки минуло з дня першої інавгурації Президента, що відбулася за нашою Конституцією. Вони діяли всупереч численним небезпекам і, як правило, з великим успіхом. І все-таки при всій масштабності прецеденту зараз я приступаю на короткий чотирирічний конституційний термін до виконання того ж завдання у вкрай важкій і незвичайній ситуації. Розкол федерального Союзу, що виступав досі тільки як загроза, тепер постає як жакхлива спроба здійснити його.

Я вважаю, що з погляду універсального права та Конституції союз цих штатів вічний. Вічність, навіть якщо вона не виражена прямо, мається на увазі в Основному законі всіх державних форм правління. Можна з упевненістю стверджувати, що ніяка система правління як така ніколи не мала у своєму Основному законі положення про припинення власного існування. Продовжуйте виконувати всі чітко виражені положення нашої національної Конституції, і Союз залишатиметься завжди, бо його неможливо знищити інакше, як вдавшись до дії, не передбаченої в самому цьому документі.

І знову, якщо Сполучені Штати є не системою правління у власному розумінні слова, а асоціацією штатів, заснованої просто на договорі, чи може вона, як договір, бути мирно розірвана меншою кількістю сторін, ніж було при її створенні? Одна сторона учасника договору може порушити його, тобто розірвати, але хіба не потрібно згоди всіх, щоб законно скасувати його дію?

Виходячи із цих загальних принципів, ми приходимо до твердження, що з юридичної точки зору Союз вічний, і це підтверджується історією самого Союзу. Союз набагато старший за Конституцію. Його фактичне існування почалося з підписання статей Асоціації в 1774 році. Він зміцнів і продовжував розвиватися з ухваленням Декларації незалежності 1776 року. Подальше зміцнення Союзу, відданість якому всі тодішні тринадцять штатів наочно підтвердили, давши слово вірності і обіцявши, що він буде вічним, було відображено в Статтях Конфедерації в 1777 році. І, нарешті,

в 1786 році однією з цілей розробки та впровадження Конституції було завдання “утворити досконаліший Союз”.

Але якщо руйнація Союзу одним або тільки частиною штатів стане можливою за законом, то тоді Союз буде менш досконалий, ніж до прийняття Конституції, оскільки втрачається життєво важливий елемент вічності.

Звідси випливає, що жоден зі штатів не має права суто з власної ініціативи вийти з Союзу, що прийняті з цією метою рішення та постанови не мають юридичної сили та акти насильства, скоєні в межах будь-якого штату (або штатів), спрямований ні проти уряду Сполучених Штатів, набувають у залежності від обставин повстанський або революційний характер.

Тому, виходячи з Конституції та права, я вважаю, що Союз непорушний, і я буду в межах моїх можливостей, як того прямо і недвозначно вимагає від мене Конституція, дбати про те, щоб закони Союзу сумлінно дотримувалися в усіх штатах. Я гадаю, що вчинити подібним чином просто мій обов’язок, і я виконуватиму його, наскільки дозволять обставини, поки мій законний господар, американський народ, не відмовить мені в необхідних засобах або якимось чином не накаже мені інше. Я сподіваюся, що це буде розцінено не як загроза, а лише як оголошений намір Союзу захищати та охороняти себе конституційними засобами.

При проведенні цієї політики немає жодної потреби в кровопролитті чи насильстві, і їх не буде, якщо їх не нав’яжуть загальнонаціональним органам влади. Довірені мені повноваження будуть використані для того, щоб контролювати, займати власність і території, що належать уряду, і володіти ними, а також збирати мита та податки, але виходити за рамки того, що може бути необхідним для виконання цих завдань, неприпустимо, також як і використовувати силу проти народу або в його середовищі, будь-де. Якщо в будь-якому внутрішньому районі країни ворожість до Сполучених Штатів буде настільки велика і повсюдна, що не дозволить компетентним місцевим громадянам виконувати свої обов’язки на федеральних посадах, то в цьому випадку для вирішення проблеми не будуть робитися будь-які спроби нав’язати людям неприйнятних їм осіб. Навіть якщо в уряді виявиться юридично бездоганне право застосувати силу, щоб забезпечити виконання згаданих обов’язків, спроба

добитися цього може стати настільки небезпечною і до того ж майже нездійсненною, що, гадаю, краще на якийсь час утриматися від створення таких посад.

Пошта, якщо її не відкидають, як і раніше, доставлятиметься у всіх частинах Союзу. Усюди, наскільки це можливо, люди повинні відчувати себе в безпеці, яка найбільш сприятлива, щоб спокійно мислити і розмірковувати. Вказаний курс буде послідовно проводитися в життя, якщо поточні події та досвід не доведуть доречність внесення до нього коректив чи змін, і щоразу за потреби я оптимально використовуватиму свої повноваження, узгоджуючи з реально існуючими обставинами, маючи на увазі і сподіваючись, що цим буде досягнуто мирне врегулювання проблем, що хвилюють націю, і будуть відновлені братні симпатії та відносини.

Я не стану ні стверджувати, ні заперечувати, що в нас де-не-де є люди, які так чи інакше хочуть знищити Союз і раді будь-якому приводу, щоб зробити це. Але якщо вони існують, мені немає необхідності звертатися до них. Однак, чи можу я не говорити з тими, хто дійсно любить Союз?

Перш ніж приступити до такого серйозного питання, як руйнування нашого державного устрою з усіма його вигодами, пам'ятними подіями та надіями, чи не слід уточнити, чому ми це робимо. Чи візьмете ви на себе ризик скоєння такої жадливої помилки, якщо неминучі біди, до яких ви наближаєтеся, значніші, ніж усі реальні біди, від яких ви тікаєте?

Всі публічно заявляють про своє задоволення Союзом за умови дотримання в ньому всіх конституційних прав. Чи правда тоді, що комусь відмовлено у якомусь чітко записаному у Конституції праві? Думаю, що ні. На щастя, людський розум влаштований так, що жодна зі сторін не наважиться на це. Згадайте, якщо зможете, хоча б один випадок, коли чітко записане положення Конституції було відкинуто. Якби більшість просто через свою чисельну перевагу позбавила меншість будь-якого ясно записаного конституційного права, це могло б з моральної точки зору виправдати революцію, за тієї умови, звичайно, що таке право мало б життєво важливе значення. Але у нашому випадку це не так. Усі життєво важливі права меншин і індивідів настільки явно забезпечені твердженнями і запереченнями, гарантіями і заборонами, що містяться в Конституції, що щодо

них ніколи не виникає суперечок. Але в жодному Основному законі неможливо сформулювати положення, застосоване до будь-якого конкретного випадку, який може виникнути в практиці управління. Ніякий провидець не може передбачити всі питання майбутнього, і ніякий документ розумного обсягу не може містити правильні відповіді на всі можливі питання. Хто має видавати рабів-утікачів — влада федерального центру чи штату? У Конституції не йдеться щодо цього нічого певного. Чи може Конгрес заборонити рабство на територіях? У Конституції не йдеться щодо цього нічого певного. Чи може Конгрес захищати рабство на територіях? У Конституції не йдеться щодо цього нічого певного.

Навколо таких питань виникають усі наші конституційні міфи, і ми поділяємося щодо них на більшість і меншість. Якщо меншість не буде погоджуватися, то більшість має погодитися або ж уряд повинен піти у відставку. Іншої альтернативи немає, бо, залишаючись при владі, уряд солідаризується з однією чи іншою стороною. Якщо меншість у такому разі відколеться від більшості, швидше ніж погодиться з нею, вона створить прецедент, який, у свою чергу, розколе і загубить його, оскільки всяка меншість, що виникає в його власному середовищі, буде відколюватися від нього щоразу, коли більшість відмовиться бути контрольованою меншістю. Чому, наприклад, через два чи три роки будь-яка частина нової конфедерації не може довільно відколотися знову так само, як частини існуючого Союзу мають намір вийти з його складу?

Всі, хто зараз живить почуття роз'єднання, виховуються точно в такому ж дусі.

Чи існує серед штатів, які збираються створити новий союз, така досконала тотожність інтересів, яка породжуватиме лише гармонію і не допустить нового розколу?

Зрозуміло, що центральна ідея прихильників розколу — це, по суті, анархія. Єдиним істинним сувереном вільного народу є більшість, яка утримується в певних рамках за допомогою конституційних стримувань та обмежень і завжди легко та виважено змінюється разом із змінами думок та почуттів народу.

Кожен, хто відкидає це, неминуче скочується до анархії чи деспотизму. Одностайність неможлива. Правління меншості, як перманентний устрій, абсолютно неприпустиме, так що, якщо від-

хилити принцип більшості, нічого, не залишається, крім анархії або деспотизму в тій чи іншій формі.

Я не забуваю про займану деякими позицію, згідно з якою конституційні питання повинні вирішуватися Верховним Судом, і я жодним чином не заперечую, що винесені ним рішення повинні в будь-якому випадку бути обов'язковими для сторін, як щодо судової справи, так і щодо предмета цієї справи, і що всім іншим органам влади варто ставитися до них надзвичайно шанобливо та враховувати у всіх аналогічних випадках. Звичайно, не виключено, що таке рішення з якоїсь конкретної справи може виявитися помилковим, проте через те, що згубні наслідки, що випливають звідси, обмежені цим окремим випадком, а рішення може бути анульоване, так і не ставши прецедентом для інших справ, у нього є всі шанси виявитися меншим злом, ніж ті біди, які б породила інша практика.

Водночас чесний громадянин повинен визнати, що якщо політику уряду з життєво важливих питань, що торкаються всього народу, треба остаточно закріпити рішеннями Верховного Суду, то як тільки ці рішення будуть прийняті у звичайному судовому позові між сторонами з особистими позовами, народ перестане бути своїм власним правителем, оскільки в цих межах він практично передасть свою виконавчу владу в руки цього видатного трибуналу, і в цьому судженні немає жодних нападів на суд чи суддів. Вирішувати справи, що подаються до суду, належним чином – їхній обов'язок, від виконання якого вони не можуть ухилитися; і не їхня провина, якщо хтось прагне використати їхні рішення з політичною метою.

Одна частина нашої країни вважає, що рабство – справедливе і його слід поширювати, тоді як інша вважає, що це зло і його не слід поширювати. Фактично, це єдина суперечність. Статті акту про рабів-втікачів і закон, спрямовані на припинення зарубіжної работоргівлі, дотримуються, мабуть, так само сумлінно, як і будь-який інший закон у суспільстві, де моральні підвалини людей такі, що вони помилково підтримують сам закон. Основна частина народу дотримується безпристрасного правового зобов'язання в обох випадках, але деякі порушують і те, й інше. Подібне положення, на мій погляд, неможливо виправити повністю, і в обох випадках після розпаду частин може стати ще гірше, ніж раніше. Зарубіжна работоргівля, до теперішнього часу ліквідована не зовсім, була б у кін-

цевому рахунку відновлена без будь-яких обмежень в одній частині, тоді як раби, що видаються сьогодні лише в окремих випадках, не видавалися б іншою частиною загалом.

Реально кажучи, ми не можемо поділитися. Ми не можемо відгородити частини нашої країни одна від одної або побудувати між ними непереборну стіну. Чоловік і дружина можуть розлучитися і вийти за межі сфери спілкування один з одним і досяжності один одного, але різні частини нашої країни не можуть зробити це. Вони не можуть не залишатися віч-на-віч, і зносини між ними, дружні або ворожі, повинні продовжуватися. Чи можливо тоді після поділу зробити ці зносини вигіднішими або задовільнішими, ніж до цього? Хіба чужинцям простіше укладати договори, ніж друзям виробляти закони? Хіба легше дотримуватися договорів між чужинцями, ніж закони серед друзів? Припустимо, ви вступаєте у війну, але ви не можете воювати вічно, і тоді, після того як обидві сторони зазнали численних втрат і жодна з них не досягла успіху, ви припиняєте військові дії, і перед вами знову постає все те ж старе питання: на яких умовах будувати взаємовідносини.

Ця країна з усіма її установами належить тим людям, які її населяють. Щоразу, коли їх починає дратувати існуючий уряд, вони можуть використовувати своє конституційне право внести поправки в його діяльність або своє революційне право розігнати або повалити його. Я не можу не звернути уваги на той факт, що багато гідних і патріотично налаштованих громадян дуже хочуть, щоб до національної Конституції були внесені поправки. Не даючи жодних рекомендацій щодо поправок, я в той же час вважаю важливим сказати, що повністю визнаю законні повноваження людей у всій сукупності даної проблематики, які вони можуть здійснити будь-яким способом, вказаним у цьому документі.

І в цих обставинах мені слід не протидіяти, а сприяти тому, щоб люди могли користуватися справедливо наданою їм можливістю впливати на перебіг подій у цій справі. Наважусь додати, що я б надав перевагу погоджувального методу, оскільки в цьому випадку поправки можуть виходити безпосередньо від самого народу, на відміну від того, коли йому дозволяється лише приймати або відкидати чужі пропозиції, які не вироблялися спеціально для вирішення цього питання і які можуть не відповідати його бажанню схвалити чи

відкинути їх. Наскільки мені відомо, через Конгрес пройшла запропонована до Конституції поправка – яку, проте, я ще не бачив – що має на меті не допускати жодного втручання федерального уряду в діяльність внутрішніх інститутів штатів, включаючи інститут осіб, що перебувають на офіційній службі. Щоб уникнути неправильного тлумачення того, що я сказав, я відступаю від свого наміру не говорити про конкретні поправки лише для того, щоб сказати, що у застосуванні цього положення до конституційного закону, що мається на увазі, я не заперечую проти надання йому недвозначного та незворотного характеру.

Президент США отримує всі свої повноваження від народу, і в жодному з них йому не доручалося ставити умови роз'єднання штатів. Народ сам може зробити це, якщо, звичайно, прийде до такого рішення. Але Президент як такий до цього не має жодного стосунку. Його обов'язок – керувати існуючою системою управління в тому вигляді, в якому вона дісталася йому, і передати її не ослабленою своєму наступнику.

Чому б нам не зберігати терплячу віру в кінцеву справедливість народного рішення? Чи є у світі найкраща чи хоча б рівна цій надія? В умовах нинішніх розбіжностей, яка зі сторін не вірить у свою правоту? Якщо Всемогутній Правитель Народів з Його вічною істиною і справедливістю буде на вашому боці на Півночі або на вашому боці на Півдні, ця істина і ця справедливість, звичайно, переможуть завдяки рішенням цього великого суду американського народу.

У рамках системи управління, при якій ми живемо, цей народ, виявляючи мудрість, надав своїм державним чиновникам надто малі повноваження для здійснення подібного і так само мудро передбачив повернення цього небагатьох у свої власні руки через дуже короткі інтервали. І поки народ буде зберігати свою гідність і пильність, ніяка адміністрація, при всіх її вадах або дурості, не зможе завдати дуже серйозної шкоди системі правління за короткий чотирирічний термін.

Мої співвітчизники, кожен і всі разом, спокійно і ґрунтовно обміркуйте всі сторони цієї проблеми. Ми не втратимо нічого цінного, якщо не поспішатимемо. Якщо є мета, що спонукає когось із вас до необачних дій, до того, щоб у гарячці поспіхом зробити вчинок, на який ви ніколи не пішли б навмисно, то ця мета залишиться не-

виконаною, якщо ви не будете поспішати, але доброї мети не може перешкодити неквапливе обдумування. При всій вашій незадоволеності нинішнім становищем у вас все ще є стара, але, як і раніше, сильна Конституція, а з чутливого питання – закони, створені вами в її рамках; до того ж у нової адміністрації не буде повноважень, та й бажання негайно міняти якийсь із них. Навіть якщо припустити, що ви з вашою незадоволеністю стоїте в цій суперечці на правій стороні, все одно для поспішних дій немає жодної поважної причини. Інтелект, патріотизм, християнство і тверда довіра до Нього, хто ніколи не залишав цю благословенну землю, як і раніше спроможний якнайкраще залагодити всі існуючі у нас сьогодні труднощі.

У ваших руках мої незадоволені співвітчизники, а не моїх – найважливіша проблема громадянської війни. Уряд не збирається нападати на вас. Ви не отримаєте конфлікту, якщо не нападете першими. Ви не пов'язані жодною зареєстрованою на небесах клятвою знищити існуючу систему правління, тоді як я буду пов'язаний найурочистішою клятвою підтримувати, охороняти і захищати її.

Я не хочу так завершувати свою промову. Ми не вороги, а друзі. Ми не маємо бути ворогами. Хоча пристрасті, можливо, й послабили зв'язки нашої прихильності, вони не повинні розривати їх. Таємні струни пам'яті, що простяглися від кожного поля битви і могили патріота до кожного живого серця і домашнього вогнища через всю нашу широку країну, все ж таки звучать єдиним хором Союзу, коли до них знову доторкнуться найкращі ангели нашого єства, і це неодмінно станеться.

Джерело: *First Inaugural Address of Abraham Lincoln. Monday, March 4, 1861. URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/lincoln1.asp*

Документ 9

Ордонанс Південної Кароліни про сецесію від 20 грудня 1860 р.

Акт розірвання Союзу між штатом Південна Кароліна та іншими штатами, поєднаними т. зв. Конституцією Сполучених Штатів Америки.

Ми, люди штату Південна Кароліна, що зібралися на Конвент, декларуємо та вимагаємо, щоби прийнятий нами акт від 23 травня

1788 року Божого про ратифікацію Конституції Сполучених Штатів Америки, а також інші акти та поправки, були скасовані, а існуючий союз між Південною Кароліною та іншими штатами, що іменується Сполученими Штатами Америки, вважався розірваним.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 258.*

Документ 10

Конституція Конфедерації Південних штатів, 11 березня 1861 р.

Ми, народ Конфедеративних Штатів, кожен з яких діє суверенно і незалежно, з метою створити постійний федеральний уряд, встановити правосуддя, гарантувати внутрішній спокій, і закріпити блага свободи за нами і нащадками нашими, закликаючи милість і заступництво Всемогутнього Бога, встановлюємо цю Конституцію для Конфедеративних Штатів Америки.

СТАТТЯ І.

Розділ 1(1). Усі законодавчі повноваження належать Конгресу Конфедеративних Штатів, який складається з Сенату та Палати представників.

Розділ 2(1). Палата представників формується з делегатів, що вибираються раз на два роки народом кількох штатів, виборці в кожному штаті повинні бути громадянами Конфедеративних Штатів і повинні відповідати вимогам, що висуваються до виборців найчисленнішої частини законодавчих зборів даного штату; але жодна людина, яка народилася за кордоном, не є громадянином Конфедеративних Штатів, не може брати участь у виборах посадових осіб, чи то цивільних чи політичних, на рівні штату чи на федеральному рівні.

(2). Представником може стати тільки людина, яка досягла 25 років і є громадянином Конфедеративних Штатів, і проживає на момент обрання на території того штату, від якого обирається.

(3). Представники та прямі податки розподіляються між декількома Штатами, які входять до цієї Конфедерації, пропорційно до чисельності їхнього населення, яка визначатиметься виходячи з суми загальної кількості вільних громадян, за винятком індіанців, які не оподатковуються, і 3/5 всіх рабів. Перепис населення має бути

проведений протягом трьох років після першої сесії Конгресу Конфедеративних Штатів, згодом – кожні десять років у порядку, який буде визначений законом. Число представників не повинно перевищувати одного на кожні 50 тисяч, за умови, що кожен штат повинен мати хоча б одного представника. До того, як буде проведено перепис, штат Південна Кароліна має право обирати 6 представників, Джорджія – 10, Алабама – 9, Флорида – 2, Міссісіпі – 7, Луїзіана – 6, Техас – 6.

(4). Якщо місце представника від якогось штату виявиться вакантним, виконавча влада цього штату повинна дати розпорядження про проведення виборів нового представника.

(5). Палата представників обирає Спікера та інших посадових осіб; Палата представників має виключне право імпідменту, за винятком тих випадків, коли судова або інша федеральна посадова особа, яка проживає та діє тільки на території певного штату, може бути відправлена у відставку двома третинами голосів обох гілок законодавчої влади цього штату.

Розділ 3(1). У Сенат Конфедеративних штатів входить по 2 сенатори від кожного штату, що обираються на 6 років законодавчими зборами штату на плановому засіданні, що безпосередньо передус початку терміну повноважень. Кожен сенатор має один голос.

(2). Безпосередньо після перших виборів сенатори повинні розділитися на три групи. Місця сенаторів першої групи звільняються після закінчення другого року, другої групи – після закінчення четвертого року, третьої групи — після закінчення шостого року так, щоб одна третина сенаторів переобиралася кожні два роки. Якщо вільні місця в Сенаті утворюються через відхід когось у відставку або з іншої причини під час перерви в роботі законодавчого органу одного зі штатів, представник виконавчої влади даного штату може зробити тимчасове призначення до наступного засідання законодавчих зборів, де і буде обраний новий сенатор на місце, що звільнилося.

(3). Сенатором може стати тільки людина, яка досягла 30 років, є громадянином Конфедеративних Штатів, і проживає на момент обрання на території штату, від якого обирається.

(4). Віце-президент Конфедеративних Штатів є президентом Сенату, але не має права голосу, за винятком випадків, коли голоси

інших сенаторів поділяються порівну.

(2). Конгрес збирається не рідше одного разу на рік, а його сесії починаються першого понеділка грудня, якщо законом не буде встановлено інший день.

(3). Кожна палата веде журнал своїх засідань і періодично публікує його, за винятком тих розділів, які, на її думку, мають секретний характер; відомості про голоси “за” і “проти”, подані членами кожної палати з того чи іншого питання, за бажанням однієї п’ятої присутніх вносяться до журналу.

(4). Під час сесії Конгресу жодна з палат не може без згоди іншої палати відтермінувати свої засідання більш, ніж на три дні, або призначити їх не в тому місці, в якому повинні засідати обидві палати.

Розділ 6(1). Сенатори та представники отримують за свою службу винагороду, встановлену законом і виплачувану Казначейством Конфедеративних Штатів. У всіх випадках, крім зради, тяжкого кримінального злочину та порушення громадського порядку, вони не можуть бути піддані арешту під час їх присутності на сесії відповідної палати, а також на шляху їхнього прямування до палати та повернення з неї. За свої промови та висловлювання в палатах вони не можуть притягатися до відповідальності в жодному іншому місці.

(2). Жоден сенатор або представник не може бути призначений протягом часу, на який його обрано, на будь-яку цивільну посаду на службі Конфедеративних Штатів, якщо ця служба була створена або пов’язана з нею платня була збільшена в названий період, і жодна особа, яка обіймає якусь посаду на службі Конфедеративних Штатів, не може бути членом тієї чи іншої палати, поки перебуває на посаді. Але Конгрес може законним способом надати керівним посадовим особам кожного з виконавчих департаментів місце в залі засідань будь-якої з палат з правом обговорення заходів, що мають стосунок до їх департаменту.

Розділ 8.

Конгрес має право:

(1). Встановлювати та стягувати податки, мита, подати та акцизні збори для отримання прибутків, необхідних, щоб сплачувати борги та забезпечувати спільну оборону й утримувати уряд Конфе-

деративних Штатів, але жодні винагороди не можуть виплачуватись Казначейством, а також жодні мита чи податки на імпортовані товари не можуть бути введені з метою підтримки та стимулювання будь-якої з галузей економіки, а всі мита, податки й акцизні збори повинні бути однакові на всій території Конфедеративних Штатів.

(2). Брати кредити від імені Конфедеративних Штатів.

(3). Регулювати торгівлю з іноземними державами, між окремими штатами та індіанськими племенами. Але ні ця, ні будь-яка інша стаття цієї Конституції ніколи не повинна тлумачитися в тому сенсі, що Конгрес може виділяти гроші на внутрішні поліпшення з метою розвитку торгівлі, за винятком витрат на освітлення, буйки та маяки, та інші наземні допоміжні засоби для навігації, а також реконструкцію портів, розчищення фарватерів рік; у всіх цих випадках мита для відшкодування витрат на покращення навігації стягуватимуться з торгового флоту.

(4). Встановлювати однакові закони про натуралізацію і єдині закони про банкрутство на всій території Конфедеративних Штатів.

(5). Карбувати монету, регулювати її цінність та цінність іноземної монети, встановлювати одиниці мір і ваг.

(6). Встановлювати покарання за підробку державних цінних паперів та монети Конфедеративних Штатів, що перебуває в обігу.

(7). Засновувати поштові служби та поштові шляхи.

(8). Заохочувати розвиток наук і ремесел, забезпечуючи на певний термін авторам та винахідникам виключне право на їх витвори та відкриття.

(9). Засновувати підлеглі Верховному суду судові органи.

(10). Розпізнавати та карати морський розбій, тяжкі злочини, скоєні у відкритому морі та інші порушення міжнародного права.

(...)

(12). Набирати та утримувати армії; однак жодні грошові асигнування з цією метою не повинні здійснюватися більш ніж на дворічний термін.

(13). Створювати та утримувати флот.

(14). Видавати правила з управління та організації сухопутних та морських сил.

(15). Скликати міліцію для виконання законів Конфедеративних Штатів, придушення повстань та відбиття нападів.

(16). Вживати заходів щодо організації, озброєння та навчання міліції та з управління тією її частиною, яка використовується на службі Конфедеративних Штатів, зберігаючи за штатами право на призначення офіцерів та навчання міліції відповідно до статутних правил, затверджених Конгресом.

(17). Користуватися у всіх випадках виключною законодавчою владою в наданому в одному або кількох штатах окрузі (що не перевищує десяти квадратних миль), який зі схвалення Конгресу стане місцем перебування уряду Конфедеративних Штатів, а також здійснювати подібну владу на всіх територіях, придбаних за згодою Законодавчих зборів штату, для будівництва фортів, складів, арсеналів, доків та інших необхідних споруд.

(18). Видавати всі закони, які будуть необхідні для здійснення як вищезгаданих прав, так і всіх інших прав, якими ця Конституція наділяє Уряд Конфедеративних Штатів, його департаменти або посадових осіб.

Розділ 9(1). Цим забороняється ввезення африканських негрів із будь-якої іноземної держави, крім рабовласницьких штатів чи територій Сполучених Штатів Америки.

(2). Конгрес має право заборонити також ввезення рабів зі штатів або територій, які не входять до цієї Конфедерації.

(3). Не допускається будь-яке припинення дії *Habeas corpus*⁷, якщо цього не вимагатиме громадська безпека у разі заколоту або вторгнення.

(4). Не допускається прийняття жодних законів про конфіскацію майна, законів, що мають зворотну силу, а також законів, які перешкоджають здійсненню права власності на рабів-негрів.

(11). Конфедеративні Штати не шанують жодних дворянських титулів, і жодна особа, яка займає якусь оплачувану або почесну посаду на службі Конфедеративних Штатів, не може без згоди Конгресу прийняти той чи інший дар, винагороду, посаду або титул від будь-якого короля, принца чи іноземної держави.

⁷ Правова процедура, яка вимагає, щоб арештованого було доставлено до суду або суду. Гарантує звільнення ув'язненого від незаконного тримання під вартою. Фактично, це презумпція неправомірного затримання особи, що випливає з принципу особистої недоторканності. Започаткована прийнятим 1679 р. англійським парламентом *Habeas Corpus Act*.

(14). У мирний час жоден солдат не може бути розквартирований у приватному будинку без згоди власника; у воєнний час порядок розміщення солдатів визначається законом.

(15). Право людей на безпеку їхньої особи, житла, документів та власності, гарантії проти безпідставних обшуків та арештів не повинні порушуватися. Ордери на обшук або арешт можуть виписуватися тільки за наявності достатніх підстав, під присягою, причому місце, що підлягає обшуку, і людина, яка піддається арешту, повинні бути чітко визначені.

Розділ 10(1). Жоден штат не може вступати в договори, спілки чи конфедерації; видавати каперські свідоцтва та дозволи на репресалії; карбувати монету; допускати сплату боргів чимось крім золотом та срібної монети; приймати законопроекти про конфіскацію майна, або закони, що мають зворотну силу, закони, що перешкоджають виконанню зобов'язань за договорами; а також надавати дворянські титули.

СТАТТЯ II

Розділ 1(1). Виконавча влада здійснюється Президентом Конфедеративних Штатів Америки. Він та Віце-президент перебувають на своїй посаді протягом 6 років; але Президент не може бути переобраний. Вибори Президента та Віце-президента проводяться наступним чином:

(2). Кожен штат призначає в установленому його законодавчими зборами порядку вибірників у кількості, що дорівнює загальному числу сенаторів та представників, яких штат має право надсилати до Конгресу; але не можуть призначатися вибірниками сенатори, представники та особи, які займають відповідальну або оплачувану посаду на службі Сполучених Штатів.

(3). Вибірники збираються у своїх відповідних штатах та голосують бюлетенями за Президента та Віце-президента, з яких хоча б один не повинен бути мешканцем одного з ними штату. Потім вони складають список усіх кандидатів у президенти та окремий список кандидатів у Віце-президенти, із зазначенням кількості голосів, поданих за кожного з них. Список підписується і засвідчується вибірниками, а потім пересилається в запечатаному вигляді в місцеперебування Уряду Конфедеративних Штатів на ім'я Голови Сенату. Голова Сенату у присутності Сенату і Палати представників роз-

криває всі засвідчені списки, після чого проводиться підрахунок голосів. Особа, яка отримала найбільшу кількість голосів, стає Президентом, якщо тільки це число становить більшість виборців. Якщо ж жоден кандидат не отримує необхідної більшості голосів, Палата представників шляхом голосування обирає Президента з-поміж кандидатів (не більше трьох), які набрали найбільшу кількість голосів. При цьому при обранні Президента голоси подаються по штатах і представництво кожного штату має один голос; виборчий кворум для цих цілей складають представники двох третин штатів, а для обрання необхідна більшість усіх штатів. Якщо у всіх випадках, коли право вибору переходить Палаті представників, вона не обирає Президента до 4 березня, Віце-президент виконує обов'язки Президента, як у випадках смерті або конституційної неправоздатності Президента.

(7). Не може бути обраний на посаду Президента той, хто не є громадянином Конфедеративних Штатів з народження чи не перебував у громадянстві Конфедеративних Штатів під час ухвалення цієї Конституції, або громадянин Конфедеративних Штатів, який народився в Сполучених Штатах до 20 грудня 1860 року; і не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятирічного віку і не був протягом чотирнадцяти років постійним жителем Конфедеративних Штатів станом на момент виборів.

(8). Президент у встановлені терміни отримує за свою службу винагороду, яка не може збільшуватись або зменшуватись протягом терміну, на який його було обрано; протягом цього періоду він не може отримувати будь-яку іншу грошову винагороду від Конфедеративних Штатів або від будь-якого зі штатів.

(9). Перед вступом на посаду Президент складає наступну присягу: “Я урочисто клянуся (або обіцяю), що чесно виконуватиму обов'язки Президента Конфедеративних Штатів і в міру своїх сил охороняти, захищати і підтримувати Конституцію Конфедеративних Штатів”.

Розділ 2(1). Президент є головнокомандувачем армії та флоту Конфедеративних Штатів та міліції окремих штатів, коли вона призивається на дійсну службу Конфедеративних Штатів; він може вимагати від керівника кожного виконавчого департаменту письмової думки з будь-якого питання, що стосується його компетенції; він

має право відстрочення виконання вироків, а також помилування за злочини, вчинені проти Конфедеративних Штатів, за винятком випадків винесення імпічменту.

(2). Він має право за порадою та згодою Сенату укласти міжнародні договори за умови їх схвалення двома третинами присутніх сенаторів; за порадою та згодою Сенату призначати послів та інших повноважних представників та консулів, суддів Верховного суду, а також усіх інших посадових осіб Конфедеративних Штатів, про призначення яких у цій Конституції немає інших постанов та посади яких встановлені законом; проте Конгрес може законом надати право призначення нижчих посадових осіб, яких знайде необхідним, одноосібно Президенту, судам чи главам департаментів.

(3). Глави будь-якого з виконавчих департаментів, і всі особи, які мають відношення до дипломатичної служби, можуть бути відсторонені від посади за бажанням Президента. Всі інші цивільні посадові особи, які працюють у виконавчих департаментах, можуть бути усунені з посади Президентом чи іншими інстанціями, що мають право призначення, коли вичерпається необхідність у їхній службі, або за шахрайство, невідповідність посади, погану роботу, посадові злочини або зневагу своїми обов'язками; про таке усунення з посади слід проінформувати Сенат, вказавши причини.

Розділ 3(1). Президент періодично представляє Конгресу відомості про стан Конфедерації і пропонує на його розсуд такі заходи, які визнає необхідними і корисними; в екстрених випадках він скликає обидві палати або одну з них, а у випадку розбіжностей між палатами з приводу часу відстрочки сесій сам переносить їх на такий час, який вважатиме за необхідне; він приймає послів та інших повноважних представників, забезпечує точне дотримання законів і визначає повноваження всіх посадових осіб Конфедеративних Штатів.

Розділ 4(1). Президент, Віце-президент і всі цивільні посадові особи Конфедеративних Штатів усуваються з посади шляхом імпічменту при визнанні їхньої провини у зраді, хабарництві або інших тяжких злочинах та провинах.

СТАТТЯ III

Розділ 1(1). Судова влада Конфедеративних Штатів здійснюється Верховним судом і тими нижчими судами, які будуть засновува-

тися Конгресом. Як судді Верховного суду, так і судді нижчих судів зберігають свої посади доти, доки їхня поведінка є бездоганною; у встановлені терміни вони отримують за свою службу винагороду, яка не може бути зменшена, поки вони перебувають на посаді.

Розділ 3(1). Під зрадою Конфедеративним Штатам розуміється лише порушення війни проти них, приєднання до їхніх ворогів, надання їм допомоги та послуг. Ніхто не може бути визнаний винним у зраді, якщо це не буде підтверджено показаннями двох свідків інкримінованого акту або власним визнанням обвинуваченого на відкритому судовому засіданні.

(2). Конгрес має право визначати покарання за зраду, але засудження за зраду і позбавлення прав власності не поширюється на нащадків засудженого після його смерті.

СТАТТЯ IV

Розділ 2(1). Громадяни кожного окремого штату мають право пересуватися і проживати в будь-якому штаті цієї Конфедерації, разом зі своїми рабами і власністю, і це не повинно обмежувати їх права на вищезгаданих рабів.

(2). Особа, звинувачена в якому-небудь штаті в зраді, тяжкому кримінальному злочині або іншому злочині проти законів цього штату, що ховається від правосуддя та виявлене в іншому штаті, підлягає на вимогу виконавчої влади штату, з якого вона втекла, видачі для проведення до штату, юрисдикції якого підлягає цей злочин.

(3). Жоден раб або інша особа, яка зобов'язана до служби або роботи в якомусь із штатів або територій Конфедеративних Штатів згідно з його законами і втекла або перевезена в інший штат, не може на підставі законів або постанов останнього звільнитися від цієї служби або роботи і має бути видано на вимогу сторони, якій належить цей раб, або яка має право на таку службу або роботу.

Розділ 3(1). Конгрес може приймати до Конфедерації нові штати за згодою двох третин Палати представників та двох третин Сенату, причому Сенат має голосувати за штатами. Але жоден штат не може бути утворений або заснований у межах юрисдикції іншого штату; так само не можуть без згоди законодавчих зборів зацікавлених штатів і Конгресу утворюватися нові штати шляхом злиття двох або більше штатів або їх частин.

(4). Сполучені Штати гарантують кожному штату, що є в те-

перішньому, стане в майбутньому членом Конфедерації республіканську форму правління і захист кожного з них від нападу ззовні, а на прохання законодавчих зборів або виконавчої влади – і від внутрішніх насильств.

СТАТТЯ VII

(1). Ратифікація Конвентами п'яти штатів є достатньою для ухвалення цієї Конституції тими штатами, які затвердили її у вказаному порядку.

(2). Після ратифікації цієї Конституції п'ятьма штатами у зазначеному вище порядку Конгрес, який діє згідно з Тимчасовою Конституцією, встановить час, коли будуть проведені вибори Президента та Віце-президента, коли відбудуться збори Колегії вибірників, час підрахунку голосів та інавгурації Президента. Конгрес також встановить час виборів до Конгресу відповідно до цієї Конституції та час початку його першої сесії. До скликання Конгресу, Конгрес чинний згідно з Тимчасовою Конституцією продовжить виконувати законодавчі функції, доручені йому, але з довше терміну, зазначеного у Конституції Тимчасового уряду.

Прийнята одностановно Конгресом Конфедеративних Штатів Південної Кароліни, Джорджії, Флориди, Алабами, Міссісіпі, Луїзіани і Техасу, що засідав у будівлі Конгресу в Монтгомері, Алабама, березня одинадцятого числа року тисяча вісімсот шістдесят першого.

Джерело: *Constitution of the Confederate States; March 11, 1861.*
URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/csa_csa.asp

Документ 11

Хомстед акт, 20 травня 1862 р.

Розділ I. Нехай буде ухвалено, що будь-яка людина, яка є главою сім'ї, яка прибула до країни у віці 21 року і є громадянином Сполучених Штатів або заповнила декларацію-заяву про свій намір стати такою, відповідно до законів натуралізації США і яка ніколи не піднімала зброї проти уряду США і не надавала допомоги його ворогам, отримує, починаючи з 1 січня 1863 р., право вступити у володіння однією чвертю секції або менше громадської землі, що не перебуває в чиємусь володінні, на яку вказана особа може за-

повнити вимогу на купівлю або яка до моменту заповнення вимоги підлягає продажу за ціною 1 долар 25 центів за акр і менше, не має господаря, яка повинна бути єдиною ділянкою землі і відповідно до законів про державну землю бути розмежованою.

При цьому будь-яка людина, яка володіє землею або оселилася на ній, може, згідно з цим законом, займати інші ділянки, розташовані поряд з її ділянкою так, щоб загальна площа земельної ділянки не перевищувала 160 акрів.

Розділ II. Особа, яка бажає купити землю, згідно з цим законом, повинна після подання заяви в земельне управління надати письмове свідчення під присягою про те, що він або вона є главою сім'ї, що йому або їй 21 рік або більше, що він служив у армії США або у флоті, що він ніколи не піднімав зброї проти уряду США, не надавав допомогу або підтримку його ворогам, і що така заява подається для користування землею тільки ним або нею, і що вказана купівля робиться з метою дійсного поселення на землі та обробки її, а не використання її прямо чи опосередковано для вигоди іншої особи чи осіб. Після заповнення такого документу та сплати 10 доларів, йому або їй, дозволяється вступити у володіння обумовленою кількістю землі за умови, що відповідне посвідчення видається лише після п'яти років з моменту вступу у володіння. І якщо після закінчення зазначеного терміну, або в будь-який час протягом двох наступних років, особа, яка вступила у володіння, або у разі його смерті його вдова, або у разі її смерті його спадкоємці, або, якщо вдова вступить у володіння, її спадкоємці після її смерті доведуть свідченнями двох гідних довіри осіб, що він, вона або вони жили і обробляли цю землю протягом п'яти років, що йшли за поданням вищевказаної заяви, і запевняють, що ніяка частина зазначеної землі не була відчужена і що він дотримувався вірності уряду Сполучених Штатів, тоді він, вона або вони, якщо вони до цього часу будуть перебувати в громадянстві США, матимуть право на посвідчення, як і в інших випадках, передбачених законом, і за умови, далі, що у разі смерті обох батьків, які залишили дитину або дітей молодше 21 року, право та вступний внесок йдуть на користь зазначеної дитини чи дітей та їх опікун має право у будь-який момент впродовж двох років після смерті батьків і відповідно до законів штату, в якому такі діти постійно проживають, продати згадану землю для блага зазначених

дітей, але не для інших цілей, і покупець з цією покупкою набуває звання і отримує від Сполучених Штатів право на посвідчення про сплату зборів та внесення обумовленої тут суми грошей.

Джерело: *Homestead Act (1862)*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/homestead-act>

Документ 12

Прокламація звільнення, виголошена Президентом США

22 вересня 1862 р.

На перший день січня на рік від Різдва Христового одна тисяча вісімсот шістдесят третій усі особи, які утримуються як раби на території будь-якого штату або певної частини штату, населення якого перебуває у стані заколоту проти Сполучених Штатів, відтепер і назавжди оголошуються вільними. Виконавча влада Сполучених Штатів, включаючи її військові та військово-морські органи, буде визнавати і сприяти свободі цих осіб і не буде здійснювати жодних дій, спрямованих на переслідування цих осіб або будь-кого з них у випадку здійснення ними спроби набуття справжньої свободи.

У цей день першого січня року від Різдва Христового одна тисяча вісімсот шістдесят третього і відповідно до моєї рішучості вчинити таким чином, публічно проголосив на повний термін у сто днів починаючи із зазначеного вище першого дня, порядок і назви штатів та частин штатів, населення яких є відповідно у стані заколоту проти Сполучених Штатів: Арканзас, Техас, Луїзіана (крім парафій Сент-Бернар, Палкімінес, Джефферсон, Сент-Джон, Сент-Чарльз, Сент-Джеймс, Аскеншн, Асепшн, Тереборн, Лафурше, Сент-Марі, Сент-Мартін і Орлеан, включаючи місто Новий Орлеан), Міссісіпі, Алабама, Флорида, Джорджія, Південна Кароліна, Північна Кароліна і Вірджинія (виключаючи сорок вісім округів, що сформували Західну Вірджинію, а також Берклі, Аккомас, Мортхемптон, округ міста Елізабет, Йорк, Принсес Енн, і Норфолк, включаючи міста Норфолк і Портсмут), виключені частини яких залишаються в тому стані, начебто прокламація не була випущена.

І на підставі наданих мені повноважень і в силу зазначених вище причин я наказую, і відтепер оголошую вільними всіх осіб, які утримуються як раби в зазначених штатах та їх частинах, і заявляю,

що виконавча влада Сполучених Штатів, включаючи її військові та військово-морські органи, визнаватиме свободу зазначених осіб та сприятиме їй.

І я закликаю згаданих осіб утримуватися від будь-якого насильства, не викликаного необхідністю самооборони, і рекомендую у всіх дозволених їм випадках чесно працювати, отримуючи за це прийнятну заробітну плату.

І я далі заявляю і повідомляю, що зазначені особи, які перебувають у хорошій фізичній формі, прийматимуться на військову службу Сполучених Штатів для поповнення гарнізонів фортів, військових позицій постів та інших пунктів та екіпажів військових судів усіх категорій, що належать до зазначеної вище служби.

Приймаючи це рішення, яке щиро розглядається як справедливе і передбачене Конституцією у разі військової необхідності, я закликаю до прихильності людства і великодушності Всемогутнього Господа Бога.

На підтвердження чого я приклав до цього свою руку і наказав прикласти гербову печатку Сполучених Штатів.

Вчинено в місті Вашингтон першого січня на рік тисяча вісімсот шістдесят третій від Різдва Христового та вісімдесят сьомий рік незалежності Сполучених Штатів.

Президент АВРААМ ЛІНКОЛЬН

Державний секретар ВІЛЬЯМ Г. СЬЮАРД.

Резолюція зборів штату Іллінойс у справі Прокламації Авраама Лінкольна, 7 січня 1863 р.

Ухвалили, що емансипаційна декларація президента Сполучених Штатів Америки є несправедливою як у контексті права військового, так і цивільного, і є спробою узурпації, прикритою війною. Починаючи війну, федеральна адміністрація стверджувала, що робить це для захисту авторитету Конституції, а тепер її порушує, визнаючи свободу 3 млн невольників. Результатом чого буде не лише остаточний розпад федерального Союзу, а й суспільна революція у південних штатах.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 259–260.*

Документ 13

Тринадцята поправка до Конституції США, 1865 р.

Розділ 1

Ні в Сполучених Штатах, ні в іншому місці, на яке поширюється її влада, не повинні існувати ні рабство, ні примусова праця, окрім випадків покарання за злочин, за скоєння якого винуватця засуджено.

Розділ 2

Конгрес має право видання відповідних законів для виконання цієї статті.

Джерело: *Конституція Сполучених Штатів Америки // Бернхем В. Вступ до права та правової системи США. К.: Видавництво Україна, 1999. С. 534.*

Документ 14

Виступ А. Лінкольна у Геттизберзі, 19 листопада 1863 р.

Вісімдесят сім років тому наші батьки дали життя на цьому континенті новій нації, зачатій у свободі і переконаній у твердженні, що всі люди створені рівними.

Сьогодні ми стали до бою у великій громадянській війні, яка є випробуванням для нашої країни і країн, подібних наших за народженням і принципами, і перевіркою – чи здатні ми встояти в цих випробуваннях. Ми зібралися на цьому полі бою, де точилася війна. Ми прийшли сюди, щоб освятити клаптик цього поля – останнє місце тих, хто віддав своє життя, щоб ця країна могла жити. І саме так ми віддаємо шану честі й гідності.

Але в широкому розумінні ми не можемо ані присвячувати, ані освячувати, ані возводити у святиню цю землю. Сміливці, живі і полегли, що боролися на цьому полі, вже освятили його, і наших слабких зусиль бракує, аби щось додати або применшити. Світ мало що помітить і не запам'ятає надовго слова, виголошені нами сьогодні, але світ навечно запам'ятає подвиг героїв. Це нам, живим, варто присвятити своє життя завершенню справи, розпочатої тими, хто гідно боровся на цьому полі. Це нам, живим, потрібно завершити найважливішу справу полеглих героїв, якій вони гідно служили до останнього подиху. І лише ми можемо довести, що вони померли не дарма, що цей народ під захистом Бога отримає нову відродже-

ну свободу – і цей народний уряд, створений народом і для народу, ніколи не піде в небуття.

Джерело: Гончаренко Е. П. “Іноді лише кілька слів мають надзвичайну силу”: переклад та аналіз Геттизберзької промови Авраама Лінкольна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. 2016. Вип. 24(2). С. 110–112.

Документ 15

Декларація французького уряду про нейтралітет, 19 червня 1861 р.

Його Величність імператор французів, беручи до уваги мирні відносини, які існують між Францією та Сполученими Штатами Америки, вирішив дотримуватися суворого нейтралітету щодо боротьби, що відбувається між урядом Союзу та Штатами, які хочуть утворити особливу конфедерацію. Його Величність оголошує:

1. Забороняється будь-якому військовому і каперському судну тієї чи іншої воюючої сторони входити та перебувати у наших портах або стояти на рейді понад 24 години, якщо ця стоянка не є вимушеною.

2. Забороняється будь-який продаж предметів, захоплених як здобич, у наших портах або на рейдах.

3. Забороняється всім французам брати на себе доручення однієї з двох сторін у справі озброєння військових кораблів... або сприяти будь-якими засобами при оснащенні та озброєнні військових чи каперських кораблів однієї зі сторін.

4. Забороняється всім французам, які проживають у Франції або за кордоном, вербуватися або служити в сухопутних військах або на військових або каперських кораблях тієї чи іншої воюючої сторони.

5. Французи, які проживають у Франції або за кордоном, повинні також утримуватися від будь-яких дій, що порушують закон імперії та права людини. Ці дії розглядатимуться як ворожі акти стосовно однієї зі сторін і, отже, суперечитимуть нейтралітету, якого ми вирішили дотримуватися.

Наполеон.

Джерело: *Archives diplomatiques: recueil de diplomatie et d'histoire*. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4411672.r=discours%20de%20Napol%C3%A9on%20III?rk=944210;4>

Документ 16

Перший акт Реконструкції, 2 березня 1867 р.

Оскільки в даний час у бунтівних штатах Вірджинія, Північна Кароліна, Південна Кароліна, Джорджія, Міссісіпі, Алабама, Луїзіана, Флорида, Техас, Арканзас не існує законних урядів, здатних захищати життя і власність, і оскільки необхідно, щоб мир і порядок був встановлений в зазначених штатах доти, поки законні і республіканські уряди в цих штатах не будуть створені, тому нехай буде постановлено і введено в закон.

Ст. 1. ...Що зазначені бунтівні штати повинні бути поділені на військові округи і підпорядковані військовій владі Сполучених Штатів... і для цієї мети Вірджинія складатиме перший округ, Північна та Південна Кароліни – другий округ, Джорджія, Алабама та Флорида – третій округ, Міссісіпі та Арканзас – четвертий округ, Луїзіана та Техас – п'ятий округ.

Ст. 2. ...Що має бути обов'язком Президента призначити для управління кожним зі згаданих округів посадову особу з військових чинів не нижче бригадного генерала і виділити достатні військові сили, щоб дати можливість командувачу округу виконувати свої обов'язки та встановити свою владу в межах округу, до якого його призначено.

Ст. 3. ...Що обов'язком кожної посадової особи, призначеної як зазначено вище, буде захищати всіх осіб і всі права і власність, придушувати виступи, безлад, і насильство і карати або наказувати, щоб були покарані всі порушники громадського спокою і злочинці, і з цією метою генерал-губернатор може дозволити місцевим цивільним трибуналам творити правосуддя і судити порушників, коли, на його думку, це буде необхідно. Він має право створювати військові комісії чи трибунали для цієї мети, і будь-яке втручання під виглядом захисту суверенної влади штату у дії військової влади вважатиметься недійсним.

Ст. 5. ...Коли народ якого-небудь зазначеного бунтівного штату прийме Конституцію, узгоджену з Конституцією Сполучених Штатів, вироблену Конвентом делегатів, обраних громадянами чоловічої статі зазначеного штату двадцяти одного року і старше, будь-якої раси, незалежно від кольору шкіри та колишнього становища, які проживали у вказаному штаті протягом одного року до

дня таких виборів, за винятком осіб, які позбавлені прав за участь у повстанні або за кримінальний злочин, і коли така Конституція забезпечить виборчим правом всіх осіб, які мають якості, тут встановлені, і коли така Конституція буде ратифікована більшістю осіб, які голосують з питання ратифікації... і коли така конституція буде представлена Конгресу для обговорення та схвалення і Конгрес схвалить її, і коли штат голосуванням своєї легіслатури, обраної за вказаною Конституцією, прийме поправку до Конституції Сполучених Штатів, запропоновану тридцять дев'ятим Конгресом, відому як стаття чотирнадцята, і коли зазначена стаття стане частиною Конституції Сполучених Штатів, тоді вищезгаданий штат буде оголошений таким, що має право на представництво в Конгресі, і його сенатори та представники будуть допущені прийняти присягу, запропоновану законом...

Джерело: *First Reconstruction Act March 2, 1867*. URL: <https://loveman.sdsu.edu/docs/1867FirstReconstructionAct.pdf>

Документ 17

Чорний кодекс Миссисіпі, 1865 р.

...Розділ 3. ...Вважається незаконним, якщо вільновідпущений, вільний негр чи мулат одружується з білим, і навіть якщо білий одружується з вільновідпущеним, вільним негром чи мулатом, і кожен, хто вчинить такий шлюб, вважатиметься винним у скоєнні кримінального правопорушення і за викриття у ньому буде засуджений до довічного ув'язнення. Вільновідпущеними, вільними неграми і мулатами будуть вважатися ті, в жилах яких тече чисто негрятинська кров, а також нащадки негрів до третього покоління, навіть якщо один із предків у кожному поколінні був білим.

...Розділ 7. ...Будь-яка посадова особа зобов'язана, а приватна особа має право затримати та доставити його чи її законному наймачеві кожного вільновідпущеного, вільного негра чи мулата, який залишить роботу у свого наймача до закінчення терміну служби без поважної причини.

Джерело: *Mississippi's "Black Codes" (1865)*. URL: <https://sharetn.gov.tnsosfiles.com/tsla/exhibits/blackhistory/pdfs2/1865%20Mississippi's%20Black%20Codes.pdf>

Документ 18

Чотирнадцята поправка до Конституції США, 1868 р.

Розділ 1. Усі особи, що народилися або були натуралізовані в Сполучених Штатах і підлягають їх юрисдикції, є громадянами Сполучених Штатів і того штату, в якому вони мешкають. Жоден штат не повинен видавати або впроваджувати закони, які обмежують привілеї чи недоторканність громадян Сполучених Штатів; жоден штат не повинен позбавляти будь-кого життя, свободи або власності без належної правової процедури і не повинен відмовляти будь-якій особі, підлеглій його владі у рівному для всіх захисті з боку закону.

Розділ 2. Кількість представників встановлюється для штатів пропорційно їх населенню з урахуванням всіх жителів кожного штату за винятком неоподатковуваних індіанців. Але якщо при обранні виборщиків Президента й Віце-президента Сполучених Штатів, представників до Конгресу, адміністративних та судових осіб штату або членів його Законодавчих зборів буде відмовлено в праві голосу жителеві штату, якому виповнився 21 рік і який є громадянином Сполучених Штатів, або якщо це право буде якимось чином обмежене, окрім як за участь у заколоті чи за інший злочин, то кількість представників цього штату повинна бути зменшена відповідно до пропорції між кількістю таких громадян чоловічої статі і кількістю всіх громадян чоловічої статі цього штату, яким виповнився 21 рік.

Розділ 3. Ніхто не може бути сенатором чи представником у Конгресі, виборщиком Президента й Віце-президента, а також обіймати цивільну чи військову посаду на службі Сполучених Штатів або будь-якого штату, якщо він, прийнявши раніше присягу як член Конгресу чи посадова особа на службі Сполучених Штатів, чи як член Законодавчих зборів будь-якого штату, чи як посадова особа виконавчої або судової влади штату в тому, що буде дотримуватися Конституції Сполучених Штатів, згодом візьме участь у повстанні чи заколоті них чи надасть допомогу або послуги їхнім ворогам. Проте Конгрес може двома третинами голосів кожної палати скасувати зазначене обмеження. прав

Розділ 4. Має незаперечну чинність зроблений з дозволу закону державний борг Сполучених Штатів, включаючи борги по виплаті пенсій та винагород за службу при придушенні повстання чи зако-

лоту. Але ні Сполучені Штати, ні будь-який штат не повинні брати на себе зобов'язання і оплачувати борги, зроблені для підтримки повстання або проти Сполучених Штатів, і не прийматимуть претензій, пов'язаних з втратою або звільненням будь-якого раба, оскільки всі зазначені борги, зобов'язання та грошові претензії визнаються незаконними й недійсними.

Розділ 5. Конгрес має право видання відповідних законів для виконання цієї статті.

Джерело: *Конституція Сполучених Штатів Америки* // Бернхем В. *Вступ до права та правової системи США*. К.: Видавництво Україна, 1999. С. 534.

Документ 19

П'ятнадцята поправка до Конституції США, 1870 р.

Розділ 1. Сполучені Штати або будь-який зі штатів не повинні позбавляти громадян Сполучених Штатів виборчих прав або обмежувати в них з огляду на расу, колір шкіри або колишнє перебування в рабстві.

Розділ 2. Конгрес має право видання відповідних законів для виконання цієї статті.

Джерело: *Конституція Сполучених Штатів Америки* // Бернхем В. *Вступ до права та правової системи США*. К.: Видавництво Україна, 1999. С. 534.

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЗАХОДУ У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Семінарське заняття № 11

Британська та французька колоніальна політика у XIX – на початку XX ст.

1. Поселенські колонії.
2. Експлуатаційні колонії.
3. Пенітенціарні колонії.

Семінарське заняття № 12

1. Еволюція нідерландської колоніальної політики.
2. План “рожева мапа” у колоніальній політиці Португалії.
3. “Краще пізно, ніж ніколи”: колоніальний досвід Німеччини, Італії та Бельгії.
4. Від колонії до метрополії: колоніальний експеримент США на зламі XIX–XX ст.

Рекомендована література

Джерела:

Сайт французького наукового журналу Історія заморських територій: Outre-Mers. Revue d’histoire [En ligne]. URL: <http://www.persee.fr/collection/outre>

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Ілюстрована історія Канади. 25-е ювілейне видання / за ред. Крейга Брауна. Львів: Літопис, 2019. 644 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людського суспільства / Вільям Мак-Ніл [пер. з англ. А. Галушки]. К. : Ніка-Центр, 2002. 1112 с. (Серія “Зміни парадигми”; Вип. 2).

Оксфордська історія в’язниць: практика покарання в західному суспільстві / За ред. Н. Морріса [пер. з англ. І. Яндола]. К. : Всесвіт, 2009. С. 323–361.

Плюта Н.В. Політичні дискусії у Франції з питань англо-французького колоніального суперництва навколо Єгипту / Н.В. Плюта // Вісник Київського міжнародного університету (Серія: “Міжнародні відносини”). К.: КиМУ, 2009. Вип. 8. С. 217–239.

Плюта Н. В. Фашодська криза 1898 року та суспільно-політична реакція у Франції / Н.В. Плюта // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. Дніпропетровськ, 2009. № 1 (63). С. 13–18.

Плюта Н. В. Французький колоніалізм: геополітичний та ідеологічний виміри / Н.В. Плюта // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2010. Вип. 18. С. 116–126.

Плюта Н. В. Французький колоніалізм другої половини ХІХ ст.: територіальне розширення та ідеологічні засади / Н.В. Плюта // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки РДГУ. Рівне: РДГУ, 2008. Вип. 12. С. 141–150.

Сухий О. Історія Бельгії / Олексій Сухий. Львів : ЛА “Піраміда”, 2005. 260 с.

Тіндалл Дж. Історія Америки / Дж. Б. Тіндалл, Е. Д. Шай [пер. з англ. Л. Притула, Г. Сташків, О. Щур]. Львів : Літопис, 2010. 904 с.

Фергюсон Н. Імперія. Як Британія вплинула на сучасний світ [пер. з англ. К. Діса]. К.: Наш формат, 2020. 424 с.

Хаас Р. Розхитаний світ. Зовнішня політика Америки і криза старого ладу. Київ, 2019. 376 с.

Encyclopedia of Western Colonialism since 1450 / Thomas Benjamin, editor in chief. Thomson Gale, 2007. 1248 p.

Empire, Colony, Genocide. Conquest, Occupation and Subaltern Resistance in World History / Edited by A. Dirk Moses. New York. Oxford: Berghahn Books, 2008. 491 p.

Friedrichsmeyer S. The Imperialist Imagination. German Colonialism and its Legacy. The University of Michigan, 1998. 376 p.

Hanotaux G. L'Energie Française / Gabriel Hanotaux. Paris : Editeur Ernest Flammarion, 1902. 374 p.

Locamus P. Madagascar et ses richesses bétail, agriculture, industrie. Paris: Editeur Augustin Challamel, 1896. 196 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Sociétés coloniales du côté des femmes // L'Histoire. 2012. № 371. P. 37–67.

Trivedi H. Colonial Transactions. English literature and India / Harish Trivedi. Manchester: Manchester University Press, 1996. 226 p.

Woodward W. H. A Short History of the Expansion of the British Empire 1530–1930. Cambridge: At the University Press, 1949. 368 p. (є хороші карти, текст не дуже).

Методичні рекомендації:

Заняття 11

Сучасний американський дослідник Девід Ебернеті запропонував цікаву схему періодизації колоніалізму:

Фаза	Тривалість	Спрямованість	Територіальний фокус
1	1415–1775	Експансія	Америки
2	1775–1825	Скорочення	Америки
3	1825–1914	Експансія	Африка, Азія, Тихий океан
4	1914–1940	Нестабільна рівновага	Середній Схід
5	1940–1980	Скорочення	Африка, Азія, Тихий океан

Третій період часто називають сучасним імперіалізмом. У цей час європейська колонізація з узбережжя Африки та Азії поширилася вглиб континентів.

Британські та французькі колонії досліджуваного періоду поділялися на дві основні групи: “*поселенські території*” та “*експлуатаційні (виробничі) колонії*”. До перших відносилися володіння з сухим кліматом, схожим на європейський, що сприяло європейській імміграції – Британська Північна Америка, Нова Зеландія, Північна Африка. Станом на 1912 р. кількість французів, які мешкали у колоніях становила 1,1 млн осіб. До других – із несприятливим кліматом (тропічні, екваторіальні володіння). У першому випадку здійснювалася експропріація земель європейськими колоністами, у другому – колонії оброблялися руками місцевих робітників. Зрозуміло, що Австралію, можна віднести до першого типу, а Нову Каледонію та Гвіану до другого, однак, з огляду на специфіку початкового використання цих колоній, як місць відбування покарань, їх виокремлено в третю групу.

У **першому питанні** порівняйте британську та французьку колоніальну політику щодо т. зв. “поселенських колоній”, куди добровільно переселялася значна кількість європейського населення. З’ясуйте, чи відрізнялася британська політика щодо Канади (Британської Північної Америки) від попередньої французької (до 1763 р. – французьке володіння). Прокоментуйте динаміку зростання кількості населення Канади (1825 р. – 582 тис.; 1861 р. – 1842 тис.; 1871 р. – 3635 тис.; 1881 р. – 4324 тис.; 1901 р. – 5371 тис.; 1913 р. – 8 млн). Окресліть шлях перетворення цієї колонії у домініон (*Документ 1*).

Згадайте, за яких умов під британський контроль перейшла Нова Зеландія. В чому суть договору Вайтангі (*Документ 2*), укладеного в 1840 р.? З якого часу ця колонія отримала статус домініону? Чому мешканці Нової Зеландії не захотіли увійти до домініону Австралії? Зверніть увагу, що після 1851 р., тобто початку “золотої лихоманки”, Австралія перетворюється у яскраво виражену поселенську колонію.

Мабуть, найбільш прикметною французькою поселенською колонією був Алжир (хоча його території мали статус трьох заморських департаментів – Орану, Алжиру та Константини та підпорядко-

увалися Міністерству внутрішніх справ Франції). Вкажіть основні хвилі французьких переселень в Алжир (*Документ 3*). Поясніть, у чому суть “алжирської мрії”, наскільки її можна співставити з “американською мрією”? Вкажіть основні етапи французького захоплення Мадагаскару (1886 р. – протекторат, 1896 р. – колонія). Чому французи настільки були зацікавлені у цьому острові (*Документ 4*)? Який основний продукт із нього експортували? Французький уряд планував перетворити протекторати Туніс і Марокко у поселенський тип колоній (*Документ 5*). Наскільки вдалося реалізувати цю програму?

Чому, на Вашу думку, у французьких колоніях цього типу, на відміну від британських, збереглося кількісне переважання автохтонного (тубільного) населення?

У **другому питанні** обов’язково порівняйте французьку та британську колоніальну політику в Африці. Зверніть увагу, що саме на останні десятиліття XIX ст. припало проникнення європейців із прибережних районів континенту у внутрішні. Чи можна говорити про те, що експансія на “Чорному континенті” пояснювалася т. зв. “оборонним націоналізмом”, тобто якомога швидше захопити ті чи інші території, аби вони не відійшли ворогу? Чи можна розглядати Британський Східноафриканський протекторат, утворений у 1895 р., як противагу Французькій Західній Африці (1895), згодом ще одній федерації – Французькій Екваторіальній Африці (1910)? (*Документ 6*).

З’ясуйте, які зміни відбулися в управлінні Індією впродовж XIX ст. Що таке система “подвійного підпорядкування” та “непрямого управління”? Яке значення для Індії та Великої Британії мало припинення управління Ост-Індської компанії в 1858 р.? (*Документ 7*) Що мав означати новий титул королеви Вікторії (“імператриця Індії”), отриманий нею 1 січня 1877 р.? Яким чином під контроль Лондона перейшли Непал і Бірма?

Зверніть увагу, що першопроходцями французів в Індокитай були католицькі місіонери (*Документ 8*). Виокремте й охарактеризуйте основні етапи французького підкорення Індокитаю (1859 р. – Кохінхіна, 1863 р. – Камбоджа, 1883 р. – Аннам і Тонкін, 1887 р. – утворення Індокитайського союзу, до якого в 1893 р. приєднався Лаос). Чи однаковий статус мали різні складові Індокитайського со-

юзу? Де зберігалися місцеві династії? Чому на початку ХХ ст. лаосці та камбоджійці вважали в'єтнамців провідниками французьких впливів?

Прокоментуйте слова журналіста Гольє, сказані у 1885 р.: *“Депутати від Алжиру довели, що Франція не може обійтися без Тунісу. Представники Кохінхіни наполягли, що французи повинні анексувати Тонкін, а депутат від Реюньйону заявив, що володіння Мадагаскаром необхідно для щастя співгромадян”*.

Для розгляду **третього питання** обов'язково ознайомтесь із розділом Джона Герста про Австралійський досвід із Оксфордської історії в'язниць (<https://e-learning.lnu.edu.ua/>). Зверніть увагу, в який період здійснювалися заслання британських в'язнів до Австралії та Тасманії. Поміркуйте, чому пік прибуття засуджених припав на 1830-ті рр. (близько 5 тис. щороку). Якими були умови транспортування, перебування на засланні? Опишіть, яким було ставлення британського політикуму та громадськості до вислання правопорушників? Чому в 1840-х рр. Лондон поступово відмовляється від використання австралійських земель у пенітенціарних цілях (у 1867 р. практика припинена остаточно)? Якими були демографічні наслідки “пенітенціарної колонізації” для Австралії, яка з 1901 р. стала британським домініоном?

Французька “пенітенціарна колонізація” дещо відрізнялася від британської. Ще в період Липневої монархії та Другої республіки влада практикувала заслання політичних опонентів у Алжир. Однак, з огляду на незначну кількість примусових поселенців, Алжир у жодному випадку не можна відносити до цієї категорії колоній. У 1854 р. місцем заслання французьких політичних і кримінальних в'язнів стала Гвіана, а в 1863 р. – Нова Каледонія. Зверніть увагу на те, що ці землі були завойовані французами раніше (коли?), тобто Наполеон III хотів перетворити ці колонії у французький відповідник Австралії. Зауважте, що примусові переселення проходилися під гаслами *“зробімо репресії гуманнішими”*. У період Другої імперії у Гвіану вислали 18 тис. осіб. У 1876 р. у Новій Каледонії мешкало 26 тис. меланезійців (у 1850 р. ще 40–45 тис.), 7,7 тис. вільних європейців і 11 тис. в'язнів. Куди заслали активних учасників Паризької комуни? Якою була їхня роль у повстанні канаків 1878–1879 рр.? Коли і чому французький уряд відмовив-

ся від пенітенціарного використання Гвіани та Нової Каледонії? Яким було ставлення до примусових заслань губернатора Нової Каледонії Поля Фес (1894–1902)? Як Ви гадаєте, чому Поль Фес називав Нову Каледонію *La France Australe* (Південна або ж Австралійська Франція)?

Заняття 12

У першому питанні зверніть увагу, що за кількістю підданих у колоніях Нідерланди поступалися лише Англії й Франції, а за площею колоніальних володінь займали п'яте місце. Які володіння було повернуто Королівству Нідерландів у 1816 р.? Чому, на Вашу думку, рабство як таке було заборонене в Голландській Ост-Індії та Вест-Індії лише в 1858–1863 рр.? До якого типу колоній можна віднести нідерландські? Детально охарактеризуйте суть “системи культур”, яка практикувалася в Індонезії. Хто був її автором? Наскільки рентабельною була ця система? Як її сприймало місцеве населення? Чому від неї все таки відмовилися? Окресліть суть “етичного курсу” в управлінні колоніями, запровадженого в 1901 р.

У другому питанні зауважте, що історично першими завойовниками Африки були португальці, які розпочали експансію у Західну Африку ще на початку XV ст. Інші європейські держави традиційно заперечували легітимність булли Папи Миколи V від 1454 р., за якою весь африканський континент було подаровано португальцям. Якими колоніями у досліджуваний період володіли португальці? Що здійснила експедиція Серпу Пінту, яка прибула в Африку у 1877 р.? Які території і чому Португалія прагнула приєднати до своїх колоніальних володінь? Якою була позиція Португалії на Берлінській конференції 1884–1885 рр. Що таке план “рожева мапа”? Коли і чому португальці були змушені відмовитися від цього плану? Охарактеризуйте спроби розв'язати англо-португальські територіальні суперечки в Африці (Документ 9). Як відреагувала португальська громадськість на ультиматум лорда Солсбері від 11 січня 1890 р.?

У третьому питанні порівняйте колоніальну політику Німецької імперії, Бельгійського й Італійського королівств. Чому ці держави пізніше за інші взяли участь у колоніальному “марафоні”? Охарактеризуйте колоніальну політику Леопольда II (1865–1909). З якою

метою у 1876 р. було організовано Міжнародну географічну конференцію у Брюсселі? Простежте діяльність Міжнародної асоціації Конго. Коли та за яких умов було визнано суверенітет Бельгії над Вільною державою Конго? Якою була бельгійська політика у цьому колоніальному утворенні? Яке значення мало офіційне проголошення у 1908 р. Конго бельгійською колонією (*Документ 10*)? Вкажіть основні положення Колоніальної хартії 1908 р. (*Документ 11*). До якого типу колоній можна віднести Конго?

Які території новоутворене Італійське королівство вважало сферою свого майбутнього проникнення? Яка подія у 1882 р. ознаменувала початок італійської колоніальної експансії? Висвітліть перипетії італо-ефіопського протистояння (захоплення у 1885–1890 рр. Еритреї, 1889 р. договір в Уччіалі (*Документ 12*), 1895 р. вторгнення в Ефіопію, 1896 р. Аддіс-Абебський договір (*Документ 13*)). Як і чому італійці відреагували на проголошення французького протекторату над Тунісом? Як виникло Італійське Сомалі? Як розширювалися колоніальні володіння Італії в 1911–1912 рр.?

З якою метою 1882 р. було створено Німецький колоніальний союз? Як ставився до колоніальної політики Отто фон Бісмарк (*Документ 14*)? За яких обставин Німеччині відійшли Того та Камерун? Вкажіть основні положення Гельголанд-Занзібарського договору 1890 р. Які тихоокеанські території у 1899 р. відійшли Німецькій імперії? У чому суть концепції “Німецької Серединної Африки”, сформованої близько 1911 р.?

У **четвертому питанні** наголосіть, що в 1890-х рр. американська зовнішньополітична доктрина дещо модифікується. 1893 р. сенатор Орвелл Плетт заявив, що політика ізоляціонізму була доброю, коли американська нація знаходилася на стадії ембріона, тепер же ситуація кардинально змінилася. “*Наші діти мають дивитися на океан, як наші предки дивилися на неозорий захід*”, тобто розглядати його напрямом майбутньої експансії. Відтак, у громадсько-політичній думці США поширюється переконання, що англо-саксонська раса має право й обов’язок поширювати західну цивілізацію народам Азії, Африки та Латинської Америки (*Документ 15*).

Чому з 1895 р. увага США все більше прикута до Куби? Чи мали американці на острові економічні інтереси? У чому суть скандалу із американським судном “Мейн”? Назвіть два основні театри бойових дій між США й Іспанією у 1898 р. (“чудова маленька війна”). Чому європейські держави не підтримали Іспанію? Які території і в якому статусі відійшли до США за результатами цієї війни (*Документ 16*)? Таким чином, США також перетворюються у колоніальну державу із мільйоном неамериканського населення – унікальний випадок, колишня колонія стає метрополією. Яких принципів у колоніальній політиці дотримувалися США?

За результатами двох семінарських занять спробуйте виокремити спільні риси усіх колоніальних імперій, а також те особливе, що їх відрізняло.

Витяги з джерел

Документ 1

Акт про Британську Північну Америку, 1867 р.

Зважаючи на те, що провінції Канада, Нова Шотландія та Новий Брансвік висловили бажання об’єднатися в єдиний федеративний Домініон під короною Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії, що має Конституцію, в основному подібну до Конституції Сполученого Королівства;

І зважаючи на те, що такий Союз призведе до благоденства провінцій і сприятиме інтересам Британської Імперії;

І зважаючи на те, що при заснуванні владою Парламенту такого Союзу слід не тільки передбачити організацію в Домініоні законодавчої влади, а й визначити характер її виконавчої влади;

І з огляду на те, що має бути передбачена можливість допущення до Союзу інших частин Британської Північної Америки...

III. Виконавча влада

9. Цим оголошується, що виконавча влада в Канаді та верховенство над Канадою продовжують існувати в особі Королеви і належать Королеві.

10. Постанови цього Акту, що стосуються Генерал-губернатора, поширюються і застосовуються до чинного в даний час Генерал-гу-

бернатора Канади... Він здійснює на даний час управління Канадою від імені та від імені Королеви...

11. На допомогу і для надання порад при управлінні Канадою засновується Рада, іменована Таємною Радою Королеви для Канади; і особи, які є членами цієї Ради, час від часу призначатимуться і скликатимуться Генерал-губернатором і приводитимуться до присяги.

IV. Законодавча влада

17. Для Канади засновується єдиний Парламент, до складу якого входять Королева, верхня палата, що називається Сенатом, і Палата громад.

18. Акт Парламенту Канади не повинен надавати будь-які привілеї, імунітети чи повноваження, що перевищують ті, які на час прийняття цього Акту належали, використовувалися та здійснювалися Палатою громад Парламенту Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії та її членами.

Джерело: *British North America Act 1867*. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Vict/30-31/3/data.pdf>

Документ 2 Договір Вайтангі, 1840 р.

Преамбула:

Її ВЕЛИЧНІСТЬ ВІКТОРІЯ, Королева Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії з її Королівської Милості щодо корінних вождів і племен Нової Зеландії та прагнучи захистити їхні справедливі права та власність і забезпечити їм насолоду миром і добрим ладом, визнала за необхідне через велику кількість підданих Її Величності, які вже оселилися в Новій Зеландії, і швидко розширення еміграції як з Європи, так і з Австралії, яка все ще триває, призначити чиновника, належним чином уповноваженого поводитися з аборигенами Нової Зеландії для визнання суверенної влади Її Величності над усіма або будь-якою частиною цих островів – таким чином Її Величність бажає встановити усталену форму цивільного правління з метою відвернення злих наслідків, які можуть виникнути через відсутність необхідних законів і Інституції як для корінного населення, так і для її підданих, люб'язно надала повноваження мені Вільяму Гобсону, капітану Королівського флоту Її Величності

запросити конфедеративних і незалежних вождів Нової Зеландії погодитися з наступними статтями та Умовами.

Стаття перша:

Вожді Конфедерації об'єднаних племен Нової Зеландії та незалежні вожді, які не стали членами Конфедерації, передають Її Величності Королеві Англії абсолютно й без застережень усі права та повноваження суверенітету, які зазначена Конфедерація або Окремі Вожді, відповідно, здійснюють або володіють.

Стаття друга:

Її Величність Королева Англії підтверджує та гарантує вождям і племенам Нової Зеландії, а також відповідним сім'ям і окремим особам повне, виключне та безперешкодне володіння їхніми землями та маєтками, лісами, рибальством та іншою власністю, якою вони можуть користуватися спільно чи індивідуально, володіти до тих пір, поки вони бажають зберегти їх у своєму володінні; але вожді Об'єднаних племен та окремі вожді поступаються Її Величності виключним правом переважного придбання таких земель, які їх власники можуть відчужувати за тими цінами, які можуть бути погоджені між відповідними Власниками та особами, призначеними Її Величністю.

Стаття третя:

Зважаючи на це, Її Величність Королева Англії поширює на корінних жителів Нової Зеландії Свій королівський захист і надає їм усі права та привілеї британських підданих.

Вільям Гобсон, лейтенант-губернатор.

Отже, тепер ми, вожді Конфедерації об'єднаних племен Нової Зеландії, зібравшись на Конгрес у Вікторії у Вайтангі, і ми, окремі та незалежні вожді Нової Зеландії, претендуємо на владу над племенами та територіями, які вказані після наших відповідних імен, повністю розуміючи Положення вищевказаного Договору, приймаємо та укладаємо його, на підтвердження чого ми поставили свої підписи або позначки у відповідно зазначених місцях. Вчинено у Вайтангі, шостого лютого тисяча вісімсот сорокового року Господнього.

Джерело: *The Treaty of Waitangi*. URL: <https://nzhistory.govt.nz/politics/treaty/read-the-treaty/english-text>

Документ 3 *Французький Алжир*

Місто Алжир французи взяли в 1830 р., що дало поштовх завоюванню цілої країни. Саме з цією метою було створено Іноземний легіон, штаб-квартира якого розмістилася в Алжирі. У 1834 році Луї-Філіп Орлеанський проголосив Алжир французьким володінням, а його населення – “жителями королівства”, але повстанці під керівництвом еміра Абд-ель-Кадера до 1847 р. чинили опір. У 1848 р. Алжир був анексований Французькою республікою і розділений на три департаменти – Алжир, Оран і Костантина.

Про те, що французи одразу планували перетворити Алжир на продовження національної території, свідчить низка фактів. 12 листопада 1830 року (тобто одночасно із завоюванням!) генерал Клозель розпорядився створити в Алжирі театр. Акторам пропонували 90 тисяч франків на рік, величезна на той час сума, оскільки денний заробіток некваліфікованої людини становив від двох до трьох франків. З 1832 р. вистави, незважаючи на продовження колоніальної війни, стали регулярними, а в 1853 р. був урочисто відкритий Великий імперський театр в Алжирі. Створення інфраструктури мало притягувати європейських колоністів та туристів.

Другим важливим напрямом була освіта. Школі доручалася ідеологічна місія переконання місцевого населення. Ежені Люс, яка заснувала в Алжирі першу франко-арабську школу для дівчаток-мусульманок, пояснювала свою ініціативу тим, що в неї “було це переконання, що всі наші спроби цивілізаційного впливу будуть безплідними, допоки ми не зможемо накинати наші звичаї, традиції та почуття всередину сім’ї. Але як досягти цієї мети інакше, ніж через виховання жінки, фундаменту сім’ї, дочки, дружини та матері, яка може надихнути любов чи ненависть до Франції”. Цей приклад було підтримано на державному рівні та з’явилися численні школи для дівчаток та хлопчиків.

Найважливішим завданням для французьких урядів ХІХ століття стало сприяння заселенню цих територій європейським населенням. У звіті комісії Боне читаємо: “Колоністи мають рекрутуватися не лише з французів, а й іноземців, насамперед німців, мальтійців та іспанців менш рекомендовано, але вони краще адаптуються в країні. Крім того, необачно звертати увагу на якість, коли потрібна

кількість”. Отже, почалося форсоване заселення Алжиру паризьким люмпен-пролетаріатом, якому обіцяли казкові багатства, політичними біженцями з європейських країн, неблагонадійними елементами та й просто незадоволеними життям у метрополії громадянами. До середини XIX століття французи склали половину зі 130 тисячного європейського населення, а тубільці втратили 80 % земель.

Серед інших французів іммігрували і вихідці з Ельзасу та Лотарингії. Але після втрати цих регіонів у результаті франко-пруської війни їхній в’їзд набув міфологізованого відтінку. До війни в Алжир іммігрувало 25 тисяч ельзасців та лотаринжців, а після – 125 тисяч. Французький уряд надав їм там 100 тис. га землі. Але у XX столітті виник міф у тому, що Алжир перетворився на новий Ельзас, яке французьке населення двічі (спочатку пруссами в 1871 р., потім алжирськими повстанцями з 1954 року) переслідувалося за вірність Республіці. Тому в розпал Алжирської війни, 17 червня 1956 року Президент Рене Коті у Вердені пообіцяв: “Нехай не думають, що ми кинемо на протилежному березі Середземного моря інші Ельзас та Лотарингію”.

Отже, замість “американської мрії” Франція мала “алжирську мрію”. Французи вірили, що на протилежному березі Середземного моря вони можуть знайти своє місце під сонцем. І в середині XX століття «чорноногих» (нащадків європейських колоністів) було вже більше мільйона. Існує кілька пояснень етимології цього терміну. За однією з версій, французькі солдати під час завоювання носили чорні гетри, за другою – у європейських виноробів, які давили сік ногами, чорніли кінцівки, за третьою – європейці, на відміну від тубільців, були взуті. Зрозуміло, що ці пояснення легендарні, але слово настільки увійшло до побутового, політичного і навіть історичного контексту, що залишило аналогу “європейський колоніст Алжиру” місце лише у нормативно-правових актах та офіційних документах. Одним із найвідоміших “чорноногих” був письменник Альбер Камю.

Алжир як безпосереднє продовження “національної території” підпорядковувався Міністерству внутрішніх справ, а не Міністерству колоній. Ряд володінь із суттєвим французьким населенням отримав пряме, але обмежене представництво у Національній Асамблеї та Сенаті. “Чорноногі” були цим дуже задоволені. До того ж

почала формуватися їхня окрема ідентичність – перед арабами вони називали себе “французами”, а перед жителями метрополії – “алжирцями”. Що ж до тубільців, то радіти їм не було чим. Ще 1881 року було прийнято діючий до 1946 року Тубільний кодекс, що передбачав численні обмеження. Отже, в Алжирі співіснували дві системи, у тому числі освіти – тубільна (франко-мусульманська) і європейська, ідентична метрополії. У 1835 році в Алжирі створили перший ліцей, в 1909 році з’явився університет, але вчилися там переважно європейці. Французький міністр освіти Ж. Феррі в одному з виступів навіть заявив, що алжирські діти розумні лише до 11–13 років, а потім настає перелом, і вони більше не можуть вчитися. Тому цей плідний для освіти короткий період необхідно використовувати максимально – не варто гаяти час на географію чи тонкощі математики, а зосередитися насамперед на вивченні французької мови, історії та традицій. У 1888 році в Алжирі лише 2 % мусульманських дітей і 84 % європейських ходили до школи. Що ж до старшої школи, то 1892 року коледж відвідувало 86 арабських дітей, 1899 року – 90, 1905 р. – 124, 1912 р. – 290, 1914 р. – 386, 1920 р. – 445.

Джерело: Сипко Б. Де Голль. Великі особистості в історії. Харків: КСД, 2020. С. 238–243.

Документ 4

Тананарівський договір від 12 вересня 1862 р. “про дружбу та торгівлю між Францією та Мадагаскаром”

Ст. 1. Буде міцний мир і постійна дружба між Його Величністю імператором французів, його спадкоємцями і наступниками, з однієї сторони, та Його Величністю королем Мадагаскару, його спадкоємцями та наступниками, з іншого, і між підданими обох держав.

Ст. 4. Французи можуть купувати, продавати, наймати, обробляти й експлуатувати землі, використовувати будинки і склади в провінціях Короля. Ніхто не може проникнути в будівлі та будинки, які займають французи або особи, які перебувають на службі у французів, і посягнути на їхню власність. Забороняється навіть оглядати їх без згоди господаря та санкції консула.

Ст. 10. Місцева влада не може нічого зробити щодо французьких торгових кораблів. Це входить до компетенції лише французь-

кої влади та капітанів кораблів. Проте, за відсутності французьких військових кораблів мальгаська влада повинна, якщо їх про це попросить французький консул або консульський агент, надавати йому підтримку.

Ст. 15. Не буде заборонено ввезення та вивезення з портів Мадагаскару будь-яких товарів.

Договір між Францією та Мадагаскаром у Таматаві, 1886 р.

Ст. 1. Уряд Французької республіки представлятиме Мадагаскар у всіх його зовнішніх зносинах. Мальгаші [малагасійці], що знаходяться за кордоном, будуть взяті Францією під протекторат.

Ст. 2. Резидент, який представляє уряд республіки, відатиме зовнішніми зносинами Мадагаскару, не втручаючись у внутрішнє управління держави Її Величністю королевою.

Ст. 3. Резидент із військовим ескортом перебуватиме у Тананаріві...

Ст. 4. Органи влади, що підкоряються Королеві, не втручатимуться у суперечки між французами чи між французами та іноземцями. Суперечки між французами та мальгашами вирішуватимуться резидентом у присутності мальгаського судді.

Ст. 5. При визначенні міри покарання за всі злочини, скоєні французами на Мадагаскарі, керуватимуться французькими законами.

Ст. 6. Французькі громадяни можуть вільно обирати місце проживання, пересуватися та займатися торгівлею по всій території держави.

Ст. 8. Уряд Королеви зобов'язується сплатити 10 мільйонів франків як з метою врегулювання французьких претензій, що виникли до конфлікту між двома сторонами, так і з метою відшкодування всіх збитків, заподіяних цим конфліктом приватним особам іноземного походження; розгляд та визначення розмірів відшкодування покладається на французький уряд.

Ст. 9. До повного погашення зазначеної суми у 10 мільйонів франків Таматаві буде окуповано французькими військами.

Ст. 11. Уряд республіки зобов'язується надати королеві Мадагаскару допомогу у захисті її держави.

Ст. 12. Її Величність королева Мадагаскару, як і раніше, керуватиме внутрішніми справами всього острова.

Ст. 15. ...Уряд республіки залишає за собою право окупувати бухту Дієго-Суарес і спорудити там для своїх потреб необхідні споруди.

Закон від 6 серпня 1896 р., що оголошує Мадагаскар французькою колонією

Стаття єдина. Острів Мадагаскар із залежними від нього островами оголошується французькою колонією.

Джерело: *Colonie de Madagascar et dépendances*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/mg1896.htm>

Документ 5

Франко-туніський договір, 12 травня 1881 р.

Ст. 2. ... Його Високість бей Тунісу погоджується на те, що французька військова влада займе пункти, які вони вважатимуть за потрібне, для відновлення порядку та безпеки на кордоні та на узбережжі. Ця окупація припиниться, коли французька та туніська військова влада визнає, за взаємною угодою, що місцева адміністрація може забезпечити підтримку порядку.

Ст. 3. Уряд Французької республіки перебирає зобов'язання надавати його високості бею Тунісу постійну допомогу проти будь-якої небезпеки, яка б загрожувала йому особисто та династії, чи могла би порушити спокій його володінь.

Ст. 4. Уряд Французької республіки гарантує виконання існуючих договорів між урядом Регентства та різними європейськими державами.

Ст. 5. Уряд Французької республіки буде представлений перед Його Високістю беєм Тунісу міністром-резидентом, який спостерігатиме за виконанням цього акту і буде посередником у зносинах французького уряду з туніською владою з усіх питань, що цікавлять обидві сторони.

Ст. 6. На дипломатичних та консульських агентів Франції в інших країнах буде покладено захист інтересів Тунісу та підданих Регентства. Натомість, Його Високість зобов'язується не укладати жодного акту міжнародного характеру, не поінформувавши про нього уряд Французької республіки і не домовившись попередньо з ним.

Ст. 7. Уряд Французької республіки та уряд його високоств бей Тунісу погоджуються спільно встановити основи фінансової організації Регентства, здатної забезпечити виплату державного боргу та гарантувати права кредиторів Тунісу.

Ст. 8. На бунтівні племена, що мешкають на кордоні та узбережжі, буде накладено військову контрибуцію. Надалі буде укладено конвенцію, яка встановить її розмір і спосіб сплати, відповідальність за яку покладається на уряд його високоств бей.

Ст. 9. Щоб перешкодити контрабандному ввезенню зброї та військового спорядження до алжирських володінь Французької республіки, уряд його високоств бей Тунісу зобов'язується заборонити будь-яке ввезення зброї або військового спорядження на острові Джерба, в порт Габес або інші порти на півдні Тунісу.

Джерело: *Traité du Bardo du 12 mai 1881*. URL: <https://www.axl.cefan.ulaval.ca/afrique/tunisie-bardo1881.htm>

Франко-туніська конвенція, 5 червня 1883 р.

Ст. 1. Щоби полегшити французькому уряду здійснення його протекторату, Його Високість бей Тунісу зобов'язується розпочати адміністративні, судові та фінансові реформи, які французький уряд визнає корисними.

Ст. 2. Французький уряд гарантує у той час і на тих умовах, які він вважатиме найкращими, позику, що підлягає випуску Його Високістю беєм Тунісу, для конверсії або сплати консолідованого боргу, що сягає 125 мільйонів франків, і поточного боргу у розмірі, що не перевищує 17 550 000 франків. Його Високість бей утримується від укладання у майбутньому будь-якої позики без дозволу французького уряду.

Ст. 3. З прибутків Регентства Його Високість бей братиме:

1) суми, необхідні для забезпечення платежів за позикою, гарантованою Францією; 2) суму 2 мільйони пістрів (1 200 тис. фр.); залишок прибутків буде використано на витрати адміністрації Регентства та на відшкодування витрат на здійснення протекторату...

Джерело: *Convention de la Marsa*. URL: https://www.axl.cefan.ulaval.ca/afrique/tunisie.htm#Convention_de_la_Marsa

*Франко-марокканський договір про встановлення протекторату
над Марокко, 30 березня 1912 р.*

Ст. 1. Уряд Французької республіки та Його Величність султан згодні заснувати в Марокко новий режим, що включає адміністративні, судові, шкільні, економічні, фінансові та воєнні реформи, які французький уряд вважатиме за доцільне провести на марокканській території...

Уряд республіки домовиться з іспанським урядом з приводу тих інтересів, які цей уряд має з його територіальних володінь на марокканському узбережжі.

Місто Танжер збереже спеціальний статус.

Ст. 2. Його Величність султан відтепер погоджується на те, щоби французький уряд приступив, сповістивши заздалегідь, до військової окупації марокканських територій, які він вважатиме за необхідне, для підтримки порядку і безпеки торговельних відносин, і щоб він здійснював всі поліцейські функції на суші та в марокканських водах.

Ст. 3. Уряд республіки бере зобов'язання надавати постійну підтримку Його Величності проти будь-якої небезпеки, яка б загрожувала йому особисто та його трону, чи могла поставити під загрозу спокій його володінь.

Ст. 4. Заходи, які будуть необхідні внаслідок нового режиму протекторату, будуть вживатися, на пропозицію французького уряду, Його Величністю. або владою, яку він на це уповноважить...

Ст. 5. Французький уряд буде представлено генеральним комісаром-резидентом, який спостерігатиме за виконанням цієї угоди. Генеральний комісар-резидент буде єдиним посередником султана щодо іноземних представників та у зносінах, які ці представники підтримують із марокканським урядом. Йому буде доручено, зокрема, займатися всіма питаннями, що цікавлять іноземців, у султанаті. Він матиме право схвалювати та оприлюднювати від імені французького уряду всі декрети, видані Його Величністю.

Ст. 6. На дипломатичних та консульських агентів Франції буде покладено представництво та захист марокканських підданих і їх інтересів за кордоном. Його Величність султан зобов'язується не укладати жодних актів міжнародного характеру без попередньої згоди уряду Французької республіки.

Ст. 8. Його Величність утримається від укладання в майбутньому, прямо чи опосередковано, будь-яких державних чи приватних позик і від надання концесій, у будь-якій формі, без дозволу французького уряду.

Джерело: *Traité pour l'organisation du protectorat français dans l'empire chérifien. (Fès, 30 mars 1912).* URL: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/ma1912.htm>

Документ 6
Тропічна Африка

Зразок “договорів”, що уклалися Британською Національною африканською компанією в басейні Нігеру

Ми, що нижче підписалися, правителі і вожді..., з метою покращити становище нашої країни і народу, поступаємося відтепер і назавжди Національній африканській компанії, її спадкоємцям і наступникам, всією нашою територією, що простягається від...

Ми також надаємо згаданій Національній африканській компанії необмежене право вирішувати всі суперечки між тубільцями, з якої б причини вони не виникали, і ми зобов’язуємося, зі свого боку, не вступати у війну з іншими племенами без згоди згаданої Національної африканської компанії.

Ми також визнаємо, що згадана Національна африканська компанія має необмежене право добувати корисні копалини, обробляти землю та зводити споруди у будь-якій частині...

Ми зобов’язуємося, зі свого боку, не підтримувати жодних зносин з будь-якими чужинцями чи іноземцями, окрім згаданої Національної африканської компанії, і ми надаємо згаданій Національній африканській компанії повне право виганяти на її розсуд всіх інших чужоземців та іноземців з її території.

Зважаючи на вищевикладене, згадана Національна африканська компанія зобов’язується, зі свого боку, не порушувати жодних тубільних законів та звичаїв країни, оскільки вони не перешкоджають підтримці порядку та правильному управлінню.

Згадана Національна африканська компанія погоджується сплатити розумне відшкодування тубільним власникам землі за її частину, яка може їй знадобитися.

Згадана Національна африканська компанія зобов'язується захищати згаданих правителів і вождів від нападу сусідніх агресивних племен.

Зважаючи на вищевикладене, згадана Національна африканська компанія передала сьогодні згаданим правителям... товари вартістю..., отримання яких цим засвідчується.

Після того як ця угода була перекладена нам, згаданим правителям і вождям..., ми схвалюємо і приймаємо її від свого імені і від імені та за згодою нашого народу, і на засвідчення цього, не вміючи писати, ставимо під ним наші знаки, і я... від імені та за доручення згаданої Національної африканської компанії додаю до цього свою руку.

Англо-французька конвенція про розподіл сфер впливу в Західній Африці, 14 червня 1898 р.

Ст. 1. Визначення кордонів між британською колонією Золотий Берег та французькими колоніями Берег Слонової Кістки та Судан.

Ст. 2. Визначення кордонів між французькою колонією Дагомея та британською колонією Лагос.

Ст. 3. Розмежування в районі Нігеру та на схід від нього, включаючи озеро Чад, північний, східний та південний береги якого визнаються французькою сферою.

Ст. 7. Кожна з обох Договірних Держав зобов'язується не здійснювати жодної політичної дії у сфері впливу іншої держави... Домовлено, що жодна з держав не робитиме у сферах впливу іншої територіальних надбань, не укладатиме там договорів, не прийматиме на себе права суверенітету або протекторату, не заважати впливу іншої [держави] або не заперечуватиме його.

Ст. 9. Встановлення в районах дії конвенції однакового режиму для підданих обох країн щодо річкового судноплавства, торгівлі, мит і зборів.

Джерело: *Correspondance et documents relatifs à la convention franco-anglaise [de Paris] du 14 juin 1898*. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5613727q/fl.image>

Документ 7
Британська Індія

Маніфест королеви Вікторії про підпорядкування Індії
Британській короні, 1 листопада 1858 р.

Вікторія, Божою милістю королева Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії та його колоній і володінь у Європі, Азії, Америці, Африці та Австралії та захисниця віри.

Зважаючи на те, що через вагомі причини за порадою і за згодою лордів, духовних і світських, і громад, що зібралися в парламенті, ми вирішили... взяти на себе управління територіями Індії, які досі керувалися високоповажною Ост-Індською компанією.

...Закликаємо всіх наших підданих, які проживають на цих територіях, бути відданими і дотримуватися істинної вірності нам, нашим спадкоємцям і наступникам і підкорятися владі тих, кого ми в майбутньому в той чи інший час вважатимемо гідними керувати названими територіями від нашого імені.

Призначаємо віконта Каннінга першим нашим віце-королем і генерал-губернатором у названих територіях і уповноважуємо його керувати та діяти від нашого імені...

Ми затверджуємо на займаних ними посадах, цивільних і військових, усіх осіб, які зараз перебувають на службі Ост-Індської компанії, які підпорядковуватимуться в майбутньому нашій волі і тим законам і постановам, які згодом можуть бути прийняті...

Ми знаємо про прихильність, яку корінне населення Індії має до землі, успадкованої ним від предків, і поважаємо це їхнє почуття; ми бажаємо захистити всі його права на землю за умови, що однаково будуть дотримані інтереси держави; ми бажаємо також, щоби при встановленні та запровадженні нових законів приділялася належна увага давнім правам і звичаям Індії.

Ми глибоко шкодуємо про лиха і нещастя, до яких привели Індію дії честолюбців, які обдурили своїх співгромадян хибними відомостями і залучили їх до відкритого заклоту. Ми показали нашу військову міць, придушивши це повстання, ми хочемо показати нашу милість, вибачивши провини тим, кого таким чином ввели в оману, але хто хоче повернутися на шлях обов'язку.

Щоб зупинити подальше кровопролиття і прискорити впокорення наших індійських володінь, наш віце-король і генерал-губерна-

тор вже дав в одній з провінцій надію на прощення при дотриманні певних умов більшістю тих, хто, беручи участь у згубних хвилюваннях, винний у злочинах проти нашого уряду, і оголосив покарання, яким будуть піддані ті, чиї злочини унеможливають їх прощення. Схвалюючи та затверджуючи вищезгадані дії нашого віце-короля та генерал-губернатора, ми оголошуємо та проголошуємо наступне:

Наше милосердя поширюється на всіх злочинців, за винятком тих, хто був або буде визнаний винним у тому, що брав безпосередню участь у вбивстві британських підданих. Стосовно таких осіб вимоги справедливості забороняють прояв милосердя.

Тим, хто добровільно давав притулок убивцям, знаючи про це, хто керував заколотом або підбурював до нього, може бути гарантоване лише збереження життя, але при визначенні міри покарання цих осіб будуть прийняті до уваги обставини, які змусили їх порушити вірність; більша поблажливість буде виявлена стосовно тих, чиї злочини можуть розглядатися як викликані тим, що вони легковажно повірили брехливим повідомленням, які поширювалися призвідниками заколоту.

Всім іншим, хто брав участь у повстанні проти уряду, ми обіцяємо безумовне прощення, амністію і забуття всіх злочинів, скоєних проти нас, нашої корони і титулу, як тільки вони повернуться додому і займуться мирними справами.

Наша королівська воля полягає в тому, щоб Наша милість та умови амністії поширювалися на всіх, хто виконає це до 1 січня наступного року.

Після того, як милістю провидіння буде відновлено внутрішній спокій, ми щиро бажаємо сприяти розвитку мирної промисловості в Індії, сприяти суспільно корисним роботам та керувати Індією на користь усіх наших підданих, які там проживають. Наша сила полягатиме в їхньому процвітанні, наша безпека – в їхній задоволеності та наша нагорода – в їхній подяці. Нехай же всемогутній Бог дарує нам і всім, наділеним владою, силу виконати всі наші побажання на благо нашого народу.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 257–258.*

Документ 8

Записка католицького місіонера Е. Р. Юка Наполеону III (січень 1857 р.)

Абат Юк, колишній місіонер католицької церкви в Китаї, має честь представити Імператору свої міркування.

Далекий Схід скоро буде ареною важливих подій. Якщо Імператор забажає, Франція зможе відіграти у цих подіях важливу та славу роль. У передмові до моєї нової роботи “Християнство в Китаї, Маньчжурії та Тибеті” я подав нарис політичного становища Верхньої Азії; але я не вважав за розумне повністю висловити свої міркування і вказати на важливі акції, які дипломатія Другої імперії могла б зробити на користь Франції і для слави правління Імператора.

Маловідома обставина, що має надзвичайно важливе значення, полягає в наступному. У 1784 р. Зіа Лонг, король Кохінхіни, був скинутий внаслідок заколоту. Француз, єпископ Адранський, котрий мав у Кохінхіні великий вплив, скористався цією можливістю, щоб від імені Зіа Лонга розпочати переговори з Францією про союз. Він попрямував зі старшим сином Зіа Лонга до Франції і прибув до Парижа в 1786 р. Війна з Америкою викликала зростання військово-морської могутності Франції, і проєкт єпископа Адранського гаряче підтримав Людовік XVI. Договір про союз було підписано у Версалі 28 листопада 1787 року. Його підписали міністри Людовіка XVI та князь Гань від імені свого батька Зіа Лонга.

Згідно договору, Франція зобов’язувалася дати королю Зіа Лонгу, на той час вигнаному з Кохінхіни, можливість знову зайняти свій трон; зі свого боку, король Зіа Лонг поступався Франції портом, півостровом і провінцією Тураном.

Єпископ Адранський повернувся до Кохінхіни разом зі старшим сином короля Зіа Лонга та кількома спеціально підібраними французькими офіцерами військово-морських та сухопутних сил.

По дорозі він мав набрати на острові Іль де Франс і в Пондішері війська. Однак, цьому завадила звістка про французьку революцію. Але офіцери, які виїхали разом з єпископом, прибули в Кохінхіну, і саме завдяки їхній енергійній і спритній підтримці король Зіа Лонг повернув своє царство. Християни з-поміж місцевих жителів, організовані єпископом Адранським, склали найміцнішу і найвідданішу групу у військах Короля.

Французька революція змусила забути про Кохінхіну та виконання умов договору. У період правління Людовіка XVIII, на почат-

ку Реставрації, Франція спробувала зажадати собі порт і провінцію Туран, але ця спроба була настільки невдалою, що призвела лише до повного видворення французів з Кохінхіни та найкривавіших переслідувань місцевих жителів-християн.

У даний час обставини найбільше сприяють захопленню в Кохінхіні території, на яку Франція має незаперечне право за договором 1787 р., підписаним у Версалі. Захоплення Кохінхіни є найлегшою справою у світі; це принесе величезні вигоди. Франція має в китайських морях більш ніж достатньо сил, щоб здійснити цей задум і відбити всі атаки, які наважиться зробити король Кохінхіни.

Населення – добре, працелюбне, надзвичайно сприйнятливие до пропаганди християнської віри, страждає від огидної тиранії. Воно прийме нас як рятівників та благодійників. А надалі знадобиться мало часу, щоб повністю повернути його до католицизму і зробити віданим Франції.

Туран у руках Франції стане неприступним портом і найважливішою точкою опори для того, щоб досягти впливу на становище у Верхній Азії. Земля Кохінхіни за своєю родючістю витримує порівняння з найродючішими субтропічними районами. Тут можна вирощувати усі види колоніальних культур. Головними предметами виробництва та обміну країни нині є цукор, рис, будівельний ліс, слонова кістка тощо. Нарешті, багаті та давно експлуатовані поклади золота та срібла.

Отже, для Франції дуже важливо за сучасних умов мати багату і потужну базу Далекому Сході. Кохінхіна з усіх точок зору є місцем, яке нам найбільше підходить. Ми маємо право її захопити; окупація є найлегшою справою. Вона нічого не коштуватиме Франції. Слава, а також вигода, які набуде Франція від цієї справи, не забаряться.

Англії не спускають погляду з Турана. Вони нас випередять, якщо дізнаються про наші права та проект захоплення.

Якщо ця коротка записка зможе справити враження на Імператора, абат Гюк легко зможе дати Його Величності найповніші та найточніші відомості.

Е. Юк.

Джерело: *Taboulet G. Les origines immédiates de l'intervention de la France en Indochine (1857–1858) // Revue d'histoire des colonies. Tome 41. n°144–145. 1954. P. 281–283. URL: https://www.persee.fr/doc/outre_0399-1385_1954_num_41_144_1218*

Документ 9

*Спроби врегулювання англо-португальських суперечностей в Африці
Англо-португальський договір, 26 лютого 1884 р.*

Ст. 1. Відповідно до умов цього договору Її британська Величність погоджується визнати суверенітет Його найхристиянськішої Величності короля Португалії над частиною західного узбережжя Африки, розташованого між 8° і $5^{\circ}12'$ пд. ш. і що простягається вглиб країни в таких межах:

На річці Конго кордоном буде Нокі.

На узбережжі, розташованому між 8° і $5^{\circ}12'$ пд. ш. внутрішній східний кордон співпадатиме з межами нинішніх володінь прибережних та берегових племен. Цей кордон буде визначено надалі і після затвердження обома сторонами зафіксовано у протоколі, який має бути доданий до цього договору.

Ст. 2. Право доступу підданих усіх націй на вказану вище територію.

Ст. 4. Свобода там торгівлі та судноплавства.

Ст. 5. Звільнення від транзитних мит.

Ст. 10. Підтвердження торгових та інших привілеїв, отриманих підданими Великої Британії. Надання британській нації режиму найбільшого сприяння.

*Англо-португальський договір про сфери впливу в Африці,
11 червня 1891 р.*

Ст. 1. Велика Британія погоджується визнати володінням Португалії в Східній Африці території в наступних межах...

Ст. 2. Визначення кордону Португальської Східної Африки на південь від Замбезі – до р. Мапуту.

Ст. 3. Велика Британія зобов'язується не перешкоджати розширенню сфери впливу Португалії на південь від бухти Делагоа до лінії, наступної паралелі від злиття річок Понгола і Мапуту до морського узбережжя.

Ст. 4. Про кордон між португальською та британською сферами впливу в західній частині Центральної Африки: Баротселенд залишається у британській сфері; його західний кордон буде визначено змішаною англо-португальською комісією, яка, у разі розбіжностей, може призначити третейського суддю.

Ст. 5. Португалія погоджується визнати сферою впливу Великої Британії на північ від Замбезі території, що тягнуться від лінії, яка буде визначена змішаною комісією, згаданою в попередній статті, до озера Ньяса, включаючи острови цього озера на південь від 11°30' пд. ш., та до територій, закріплених за Португалією лінією, описаною у ст. 1.

Ст. 6. Португалія погоджується визнати сферою впливу Великої Британії на південь від Замбезі території, кордоном яких на сході та північному сході є лінія, описана у ст. 2.

Ст. 7. Якщо одна з держав забажає поступитися будь-якою з територій, що відійшли до неї, на південь від р. Замбезі, інша держава матиме переважне право на придбання цієї території.

Ст. 8. Взаємне зобов'язання держав не робити у сфері впливу іншої сторони жодних територіальних придбань, не укладати там договори та не встановлювати протекторатів.

Ст. 9. Збереження за компаніями та окремими особами – підданими однієї держави – отриманих ними концесій на торгівлю та використання мінеральних ресурсів, а також прав на нерухому власність у сфері впливу іншої держави.

Ст. 10. Взаємне зобов'язання сторін допомагати місіонерам обох країн у своїх володіннях та сферах впливу у Східній та Центральній Африці.

Ст. 11. Протягом 25 років з дня ратифікації договору мита на товари, що провозяться транзитом через португальські території у Східній Африці, не перевищуватимуть 3 % їх вартості. Звільнення валюти та дорогоцінних металів від транзитних мит. Свобода провозення товарів та проїзду підданих обох держав через р. Замбезі та прилеглі до неї райони на лівому березі (на північ від гирла р. Шире) та правому березі (на північ від гирла р. Луенга). Право кожної із сторін будувати там дороги, залізниці, мости і телеграфні лінії. Надання аналогічних прав Португалії в англійських володіннях по обидва береги р. Шире, і навіть між оз. Ньяса та португальською територією.

Ст. 12. Навігація по Замбезі та Ширі буде вільна для кораблів усіх націй.

Португальський уряд зобов'язується дозволити і полегшити проїзд будь-яких осіб і провозення вантажів будь-якого призначення

по водних шляхах Замбезі, Ширі, Пунгве, Бусі, Лімпопо, Сабі та їх притоках, а також використання доріг, які служать шляхами сполучення в тих місцях, де ці річки не судноплавні.

Ст. 14. В інтересах обох держав Португалія зобов'язується гарантувати абсолютну свободу пересування між британською сферою впливу та бухтою Пунгве для всіх товарів будь-якого призначення та створити необхідні умови для покращення засобів сполучення.

Португальський уряд погоджується побудувати залізницю між Пунгве та британською сферою... Португальський уряд або спорудить сам, або забезпечить спорудження шосейної дороги від пункту на р. Пунгве, де вона стає судноплавною, або від будь-якої іншої річки, яка буде знайдена більш підходящою для перевезень, до британської сфери, а також побудує або забезпечить будівництво в бухті Пунгве і на річці необхідних об'єктів...

Джерело: *Arbitration between Great Britain and Portugal as regards questions relative to the delimitation of their spheres of influence in East Africa (Manica plateau). VOLUME XXVIII. P. 283–322. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXVIII/283-322.pdf*

Документ 10

Договір між Бельгією та “Вільною державою Конго” про перехід Конго до Бельгії, 28 листопада 1907 р.

Ст. 1. Його Величність король-суверен заявляє про передачу Бельгії суверенітету над територіями, що становлять Незалежну державу Конго, з усіма правами та зобов'язаннями, які з цим пов'язані. Бельгійська держава заявляє, що вона приймає цю поступку, бере на себе і робить своїми зобов'язання Незалежної держави Конго.

Ст. 4. Дата, з якої Бельгія прийме на себе здійснення свого права суверенітету на зазначені у ст. 1 території буде визначено королівським указом.

Фінансові питання Конго перейдуть з 1 січня 1908 р. у розпорядження Бельгії.

Джерело: *Projet de loi réalisant le transfert à la Belgique de l'Etat Indépendant de Congo. URL: <https://www.dekamer.be/digidoc/DPS/K3040/K30400005/K30400005.PDF>*

Документ 11
Колоніальна хартія, 18 жовтня 1908 р.

Розділ I.

Про правову ситуацію в Бельгійському Конго

Стаття 1. Бельгійське Конго відрізняється від метрополії. Воно регулюється спеціальними законами. Активи та пасиви Бельгії та колонії залишаються окремими. Отже, обслуговування конголезьких прибутків залишається виключною відповідальністю колонії, якщо закон не вирішить інакше.

Розділ II.

Про права бельгійців, іноземців і корінних жителів.

Розділ 2.

Ніхто не може бути примушений працювати від імені або на користь окремих осіб чи компаній.

Усі декрети та постанови загального характеру складаються та публікуються французькою та фламандською мовами. Обидва тексти є офіційними.

Розділ 4.

Бельгійці, зареєстровані в колонії конголезці та іноземці користуються всіма цивільними правами, визнаними законодавством Бельгійського Конго. Їх особистий статус регулюється національними законами, якщо вони не суперечать громадському порядку.

Незареєстровані вихідці з Бельгійського Конго користуються громадянськими правами, які визнаються за ними законодавством колонії та їхніми звичаями, якщо вони не суперечать законодавству чи громадському порядку.

Розділ 5.

Генерал-губернатор піклується про збереження корінного населення, покращення його моральних і матеріальних умов існування. Він сприяє розширенню індивідуальної свободи, поступовій відмові від полігамії та розвитку власності. Він захищає та підтримує, без розрізнення національності чи віросповідання, усі релігійні, наукові чи благодійні установи та підприємства, створені та організовані для цих цілей або спрямовані на те, щоб навчати тубільців і змусити їх зрозуміти та оцінити переваги цивілізації. Християнські місіонери, вчені, дослідники, супроводжуючі їх особи, активи та колекції

підлягають особливому захисту.

Розділ 6.

Створюється постійна комісія у складі семи осіб, яка спостерігає на всій території колонії за захистом місцевих жителів і поліпшенням їх умов морального та матеріального існування. Очолює комісію Генеральний прокурор. Інші члени призначаються Королем з числа осіб, які проживають на території колонії, які за характером своїх функцій або занять мають особливу кваліфікацію для виконання цієї захисної місії. Комісія зі свого складу призначає секретаря. Кожного року комісія надсилає Королю колективний звіт про заходи, яких необхідно вжити на користь тубільців. Цей звіт публікується.

Розділ III.

Про здійснення повноважень.

Розділ 7.

Король здійснює законодавчу владу за допомогою указів, за винятком питань, які регулюються законом. Будь-який закон, як тільки він опублікований, автоматично скасовує положення указів, які йому суперечать. Укази видаються за поданням міністра колоній.

Розділ 8.

Виконавча влада належить Королю.

Розділ 9.

Жоден акт Короля не може мати жодної сили, якщо він не підписаний міністром, який цим несе відповідальність за нього.

Розділ 10.

Жодні митні збори, податки чи звільнення від сплати податків не можуть бути встановлені інакше як указом. Генерал-губернатор і належним чином уповноважені ним посадові особи або представники колоніальної адміністрації можуть надавати місцевим жителям тимчасові звільнення від податків.

Королівським указом буде встановлено дату, коли срібні монети, викарбувані Вільною державою Конго, більше не будуть дійсними та більше не будуть обмінюватися колоніальною скарбницею.

Прибуток, який може бути отриманий від карбування бельгійських монет, необхідних для колонії, буде спрямовано до колоніального бюджету.

Розділ 12.

Кошторис прибутків і витрат колонії щорічно встановлюється законом.

Розділ 20.

Правосуддя здійснюється і його рішення виконуються іменем Короля. Засідання судів є відкритими, крім випадків, коли гласність становить небезпеку для порядку і моралі.

Розділ 21.

Король представляє в колонії генерал-губернатор, якому допомагають один або кілька віце-губернаторів.

Розділ 23.

Міністр у справах колоній призначається та звільняється з посади Королем. Він входить до складу Ради міністрів.

Розділ 24.

Засновано колоніальну раду, що складається з президента та чотирнадцяти радників. Очолює раду міністр у справах колоній, який має право дорадчого голосу, а в разі рівності – вирішальний голос. Вісім радників призначає Король. Шість обираються Законодавчими палатами; три – Сенатом і три – Палатою представників; їх обирають таємним голосуванням і абсолютною більшістю голосів.

Розділ 25.

Рада колоній обговорює всі питання, передані їй Королем.

Розділ V.

Зовнішні відносини.

Розділ 27.

Король укладає угоди щодо колонії.

Розділ 35.

Незалежно від прапора та печатки Бельгії, колонія Конго може використовувати прапор та печатку, які використовувалися державою Конго.

Розділ 36.

Накази, розпорядження та інші акти, що діють у колонії, зберігають свою обов'язковість, за винятком положень, що суперечать цьому закону і визнаються такими, що втратили чинність.

Джерело: *Loi sur le gouvernement du Congo belge*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/constit/cd1908.htm>

Документ 12

Договір про дружбу та торгівлю між Італією та Ефіопією (Учіалле, 2 травня 1889 р.)

Його Величність Умберто, король Італії, та Його Величність Менелік II, імператор Ефіопії, з метою встановлення плідного та тривалого миру та взаємовигідних відносин між обома державами, ухвалили про укладення цього Договору про дружбу та торгівлю.

Граф П'єтро Антонеллі, діючи від імені Його Величності короля Італії, чийм представником і надзвичайним посланцем при дворі імператора Менеліка II він є, виступаючи від власного імені царя царів Ефіопії Менелік II, дійшли взаємної згоди за такими статтями Договору:

Стаття 1. Між Італією та імператором Ефіопії, його наступником та підданими проголошується вічний мир та дружба.

Стаття 2. Обидві сторони дійшли згоди про обмін дипломатичними представниками та про відкриття в кожній з країн консульств та призначення консульських представників. Призначені в цій якості особи користуватимуться дипломатичною недоторканністю та іншими правами, що впливають із європейських дипломатичних норм.

Стаття 3. Щоб усунути будь-які сумніви щодо меж території, над якою обидві сторони здійснюють права суверенітету, спеціальна комісія, складена з двох італійських та двох ефіопських представників, позначить постійними прикордонними знаками лінію кордону.

Стаття 4. Монастир Дебре Бізан з усіма землями та майном залишається у володінні ефіопської держави, яка зобов'язується не використовувати його у військових цілях.

Стаття 5. З товарів, що провозяться з Массауа та назад через ефіопську територію, стягуватиметься торгове мито у розмірі 8 % їх вартості.

Стаття 6. Ввезення зброї та боєприпасів до Ефіопії та вивезення їх звідти через Массауа буде вільним лише для імператора Ефіопії, який щоразу робитиме щодо цього італійській владі офіційне подання, скріплене імператорською печаткою. Каравани зі зброєю та боєприпасами прямуватимуть від Массауа до ефіопського кордону під охороною та у супроводі італійських солдатів.

Стаття 7. Піддані, які перебувають під юрисдикцією Договірних Сторін, мають право вільного пересування та торгівлі на взаємних територіях, перебуваючи при цьому під заступництвом місцевої влади. Суворо забороняється перехід кордону збройними групами людей. Забороняється також викрадення худоби та нанесення образ місцевим жителям.

Стаття 8. Італійські піддані в Ефіопії та ефіопські піддані в Італії, так само як і на територіях, що знаходяться під контролем Італії, мають право вільної торгівлі.

Стаття 9. Піддані однієї країни, перебуваючи на території іншої, не піддаються жодним релігійним утискам.

Стаття 10. Суперечки та судові справи між італійцями в Ефіопії вирішуватимуться італійською владою в Массая. Суперечки між італійцями та ефіопами вирішуватимуться спільно представником ефіопського уряду та представником італійської адміністрації Мас-сауа.

Стаття 11. У разі смерті італійського підданого в Ефіопії або ефіопського підданого в Італії або на території під італійським керуванням його власність має бути передана на його батьківщину.

Стаття 12. Італійці, звинувачені у злочинах на ефіопській території, підлягатимуть суду італійської влади Массуа. Ефіопи, звинувачені у злочинах, скоєних на італійській території, підлягають суду ефіопської влади.

Стаття 13. Імператор Ефіопії та король Італії погодилися видавати один одному осіб, які вчинили тяжкі злочини та сховалися на території сторін.

Стаття 14. Оскільки работоргівля суперечить християнській релігії, імператор Ефіопії зобов'язується зробити все від нього залежне для її ліквідації в межах своїх володінь.

Стаття 15. Цей Договір має чинність на території всієї Ефіопії.

Стаття 16. Кожна зі сторін має право після закінчення п'яти років змінити умови Договору, попередивши іншу сторону за рік до цього. Але зміни можуть стосуватися лише положень, пов'язаних з торгівлею, територіальні питання не підлягають жодному перегляду.

Стаття 17. Його Величність цар царів Ефіопії може користуватися послугами уряду Його Величності короля Італії для переговорів у всіх справах, які він може вести з іншими державами чи урядами.

Стаття 18. Зобов'язання Ефіопії надавати перевагу італійцям у випадку надання привілеїв іноземним підданам для влаштування торгових та промислових підприємств.

Джерело: *Treaty of friendship and trade between the Kingdom of Italy and the Empire of Ethiopia (Treaty of Wuchale)*. URL: https://gspi.unipr.it/sites/st26/files/allegatiparagrafo/17-02-2015/documenti_-_treaty_of_wuchale_1889.pdf

Документ 13

*Італо-ефіопський мирний договір (Аддіс-Абеба,
26 жовтня 1896 р.)*

Стаття 1. Між Ефіопією та Італією припиняється стан війни та встановлюється вічний мир.

Стаття 2. Повністю анулюються умови Уччіальського договору 1889 р.

Стаття 3. Італія визнає абсолютну та беззастережну незалежність Ефіопської імперії як держави суверенної та незалежної.

Стаття 4. Дві Договірні Держави, не дійшовши згоди щодо питання про кордони і бажаючи, однак, негайно укласти мир і тим самим забезпечити своїм країнам блага миру, погодилися, що протягом року, починаючи з цього дня, повноважні представники Його Величності короля Італії та Його Величності імператора Ефіопії встановлять шляхом дружньої угоди остаточні кордони. До того, як ці кордони будуть таким чином визначені, обидві сторони погоджуються дотримуватися *status quo*, суворо утримуючись з того й з іншого боку від переходу тимчасового кордону, встановленого по руслах річок Марєб, Белеза і Муна.

Стаття 5. Поки італійський та ефіопський уряди не встановлять за взаємною угодою остаточні кордони, італійський уряд зобов'язується не робити жодних територіальних поступок жодній іншій державі. У разі, якби він захотів з власної волі відмовитися від частини території, що належить йому, він передасть її Ефіопії.

Джерело: 1896, 26 octobre, *Traité d'Addis-Abeba entre le l'Éthiopie et l'Italie* // Martens, N. R. G., 2e série. T. XXV. n°11. P. 59–61. URL: <https://documentsdedroitinternational.fr/ressources/Td-P/1896-10-26-TraitedAddis-Abeba.pdf>

Документ 14

*Виступ Отто фон Бісмарка у Райхстазі про колоніальну політику
(26 червня 1884 р.)*

Я вже раніше висловлювався з цього приводу і зараз дотримуюся думки, що для нас було б неправильним прагнути захоплення територій, де у нас немає жодних інтересів, і штучно направляти туди німецьку еміграцію, розташовувати в таких областях німецькі гарнізони і ставити ці області під управління Німеччини.

Для такої колоніальної системи ми поки що не маємо чиновників з необхідною підготовкою. Це було б для нас надто дорого і пред'явило б надто великі вимоги до нашого флоту, розвиток якого обмежений через незначну протяжність нашого морського узбережжя. Інша справа – ставити під захист імперії створювані добровільно її підданими поселення у місцях, які перебувають під заступництвом будь-якої держави. Обов'язком імперії є забезпечити захист таким заморським поселенням своїх підданих, причому як факторіям, так і зайнятим територіям.

Джерело: *Bismarck on «Pragmatic» Colonization (June 26, 1884).*
URL: https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1868

Документ 15

Альфред Тейєр Мехен, “Сполучені Штати дивляться за межі своєї території”, 1897 р.

Існує достатньо свідчень змін, що готуються в політиці американців і стосуються їх відносин із зовнішнім світом. Впродовж минулої чверті століття основною ідеєю, що утвердилася, було збереження внутрішнього ринку вітчизняної промисловості. Роботодавець і працівник однаково привчилися оцінювати пропозиції різноманітних економічних заходів з урахуванням цієї точки зору, ставитися з ворожістю до будь-яких кроків, що сприяють вторгненню іноземного виробника на їх територію, і, швидше вимагати жорсткіших заходів щодо недопущення конкурентів, ніж примирятися з ослабленням зв'язків між ними та споживачем. У результаті неминуче виникає, як і в усіх випадках, коли думка і погляд зосереджуються виключно одному напрямі, недооцінка небезпеки втрат чи,

навпаки, перспективи вигоди. І хоча наявні ресурси країни дозволяли підтримувати високий рівень експорту, цим приємним результатом ми були більше зобов'язані надлишку природних багатств, ніж попиту з боку інших держав на нашу захищену митними тарифами продукцію.

Таким чином, протягом життя чи не цілого покоління галузі американської промисловості були захищені, доки така практика не набула сили традиції та не вкрилася кольчугою консерватизму. Ці галузі промисловості нагадували сучасний броненосець, оснащений товстою бронею, який має погані двигуни і гармати, досить потужний для оборони, але слабкий для наступу. У середині країни вітчизняний ринок перебуває в безпеці, але за її межами, за морськими просторами, розташовані ринки світу, на які можна проникнути і які можна контролювати лише за допомогою енергійної конкуренції, чому не сприяє звичка довіряти протекціонізму. Незалежно від переваги чи неприйняття протекціонізму можна з упевненістю передбачити, що після усвідомлення можливостей вигоди за кордоном американські підприємці скористаються ними.

Цікавою та важливою якістю цього мінливого ставлення є заміна погляду, зверненого виключно всередину, поглядом, спрямованим назовні в ім'я благополуччя країни. Із визнання важливості далеких ринків та необхідності взаємозв'язку з ними наших власних великих виробничих потужностей логічно впливає визнання зв'язку товарів та ринків, тобто торгівлі. Ці три елементи разом визначають багатство і велич Великої Британії, які країні забезпечила її морська могутність. Далі доречно буде сказати, що оскільки два елементи торгового ланцюга – судноплавство та ринки – розташовуються за межами наших кордонів, визнання їхнього існування передбачає такі взаємини Сполучених Штатів із зовнішнім світом, які радикально відрізняються від простої ідеї самодостатності. Їм не доведеться далеко тягнути цю нитку роздумів, перш ніж нас осяє усвідомлення унікального становища Америки, яка дивиться на старі світи Сходу і Заходу, береги якої омиваються океанами, що торкаються або того, або іншого світу, але стикаються обидва лише з Америкою.

Одночасно з цими ознаками зміни нашої політики у всьому світі відчувається занепокоєння, що є зловісною обставиною. У нас немає причин виявляти особливу увагу до внутрішнього становища в Європі, з чого випливає, що у разі виникнення там заворушень це вплине на нас лише опосередковано.

Немає вагомих причин вірити в те, що суспільство вступило в період гарантованого миру за межами Європи. Загострена політична ситуація, подібна до тієї, що існує на Гаїті, в Центральній Америці і на багатьох тихоокеанських островах, особливо на Гавайських, у поєднанні з військовим та комерційним значенням більшості з цих регіонів породжує зараз, як і завжди, небезпечні бацили сварок, до яких слід щонайменше бути готовими. Немає сумніву, що загальний настрій держав має більш антивоєнний характер, ніж це було в минулому.

Водночас, ні санкції міжнародного права, ні законність зайнятої позиції що неспроможні забезпечити справедливого врегулювання розбіжностей за умов, коли політичній силі однієї сторони протистоїть відносна слабкість іншої. Велика Британія не тільки має в своєму розпорядженні могутній військово-морський флот, тоді як ми маємо позбавлене оборонних можливостей узбережжя величезної протяжності, але до того ж вона має велику комерційну і політичну перевагу, що полягає в тому, що її великі колонії, і насамперед Канада, дають підстави вважати, що могутність їхньої батьківщини — це саме те, що їм необхідно, і на що вони можуть покластися... Ці почуття прихильності і взаємозалежності підкріплюють життєдайний дух, без якого плани імперської федерації є лише механічними пристосуваннями.

Результат цієї дивної, але насправді важливої суперечки може переконати нас у необхідності бути насторожі у зв'язку з багатьма прихованими поки що небезпеками, які чекають на нас у Західній півкулі після відкриття каналу через Центральноамериканський перешийок. Цілком очевидно, що цей канал, змінивши напрямок торгових шляхів, стимулюватиме значне зростання комерційної діяльності та здійснення її через Карибське море; що цей відносно пустельний куточок океану стане, подібно до Червоного моря, важливим судноплавним шляхом і викличе небачений раніше інтерес

морських держав. Будь-який куточок цього моря обов'язково набуде зростаючої комерційної та військової цінності, а сам канал стане стратегічним об'єктом життєво-важливого значення.

Подібно до Канадської тихоокеанської залізниці, він стане сполучною ланкою між двома океанами, але, якщо його використання не буде ретельно контролюватись договорами, то канал виявиться цілком в руках ворожої сторони, яка в силу своєї морської могутності контролюватиме все морське судноплавство. У разі війни Сполучені Штати, безперечно, здійснюватимуть керівництво Канадською залізницею, незважаючи на контроперації ворожого військово-морського флоту, спрямовані проти нашого узбережжя, але так само безсумнівно, що Сполучені Штати виявляться безсилими проти будь-якої великої морської держави у спробі контролювати Центральноамериканський канал. З військової точки зору для Сполучених Штатів, при їхньому сучасному стані військової та військово-морської готовності, прокладання каналу через перешийок є лише лихом. Особливу небезпеку він представляє для Тихоокеанського узбережжя, причому вразливість частини нашого узбережжя, що збільшилася, негативно позначається і на військовій ситуації загалом.

Незважаючи на значні переваги, що надаються нашою географічною близькістю та величезними ресурсами, – іншими словами (завдяки нашим природним багатствам, а не нашим розумним діям) – Сполучені Штати, на жаль, не готові не лише сьогодні, а й у перспективі утвердити свій вплив у зоні Карибського моря і в Центральній Америці в такому масштабі, який був би порівнянний з масштабом їхньої зацікавленості. У нас немає військово-морського флоту, але що набагато гірше – ми і не хочемо мати військово-морський флот, який міг би відіграти важливу роль у будь-якому супереччі з тими державами, інтереси яких виявляться протилежними нашим. Ми не маємо, та й не виявляємо бажання мати у своєму розпорядженні можливості оборони нашого узбережжя, що звільнило б наш військово-морський флот для операцій на морі. Ми не маємо баз у глибині або на кордонах країн Карибського басейну. Багато інших держав мають такі бази і не тільки мають значні географічні переваги для контролю за ситуацією на морі, але й отримують додаткову допомогу від оборонних споруд, що робить їх флот практично непереможним.

При оцінці ступеня нашої військової готовності було б цілком розумним і законним брати до уваги велику віддаленість основних військово-морських і військових держав від наших берегів і, відповідно, складність операцій на надзвичайно далекій відстані. Так само доречно було б при формуванні нашої політики брати до уваги заздрість європейських держав і небажання ворогувати з таким сильним народом, як наш, а також їх страх перед нашою можливою помстою. Крім того, вони можуть виділити лише невелику частину своїх військових сил для перекидання на наші береги, ризикуючи втратою престижу в європейських структурах. Відправною точкою для розрахунків потужності нашого власного військово-морського флоту є ретельне визначення міці, яку Велика Британія чи Франція зможе виділити для проведення операцій проти нашого узбережжя, зберігаючи при цьому свою здатність до оборони, не послаблюючи своїх європейських позицій і не оголюючи свої колонії та торгівлю...

Після прокладання каналу через перешийок ця ізоляція закінчиться, а з нею зникне і байдужість до нас іноземних держав. Звідки і куди б вони відтепер не пливли, для проходу через Карибське море всі кораблі користуватимуться каналом. Хоч би який вплив мали тисячі пов'язаних із судноплавством потреб на благополуччя прилеглих до каналу континенту та островів, навколо такого центру торгівлі зосередяться великі комерційні та політичні інтереси. З метою захисту та розвитку своїх інтересів кожна держава шукатиме точки опори та інструменти впливу в тому регіоні, де Сполучені Штати завжди ревно стежили за втручанням у їхні справи європейських держав. Справжня цінність доктрини Монро розуміється більшістю американців дуже поверхнево, але вплив знайомої фрази сприяв розвитку національної вразливості.

Франція та Велика Британія вже посилюють військову міць своїх портів. Вони дивляться у найближче майбутнє. Серед островів і в континентальній частині існує багато пунктів, які мають важливе значення, але належать сьогодні слабким чи нестабільним державам. Чи готові Сполучені Штати побачити, що їх передадуть могутньому супернику? Але до якого права вони вдадуться, не погоджуючись на таку передачу? Вони можуть покликатися лише на свою розумну політику, підкріплену своєю військовою силою. Незалежно

від того, чи вчинять вони так чи ні, американці зараз повинні почати стежити за межами своєї території. Виробництво, що розвивається в країні, вимагає цього...

Джерело: *Alfred Thayer Mahan. The United States Looking Outward*. URL: <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1890/12/the-united-states-looking-outward/306348/>

Документ 16

Мирний договір між США й Іспанією, 10 грудня 1898 р.

Стаття 1. Іспанія відмовляється від своїх прав і домагань на суверенітет над Кубою. Оскільки острів після евакуації Іспанії має бути окупований Сполученими Штатами, то на Сполучених Штатах під час цієї окупації лежатимуть зобов'язання, які можуть виникнути з міжнародного права з факту їхньої окупації, для захисту життя та майна мешканців.

Стаття 2. Іспанія поступається Сполученим Штатам островом Пуерто-Ріко та іншими островами, що нині знаходяться під суверенітетом Іспанії у Вест-Індії, так само, як островом Гуам у Маріанських островах, чи Ладронах.

Стаття 3. Іспанія поступається Сполученим Штатам архіпелагом, відомим під назвою Філіппінські острови. Сполучені Штати сплатять Іспанії суму 20 мільйонів доларів...

Стаття 4. Сполучені Штати протягом 10 років з дня обміну ратифікаціями цього договору допускатимуть іспанські кораблі та товари до портів Філіппінських островів на рівних умовах із кораблями та товарами Сполучених Штатів.

Стаття 7. Сполучені Штати та Іспанія взаємно відмовляються від вимог будь-яких компенсацій як національних, так і індивідуальних, як з боку уряду, так і з боку громадян або підданих від іншого уряду, які могли виникнути з початку останнього повстання на Кубі й до обміну ратифікаціями цього договору, включаючи компенсації за військові втрати. Сполучені Штати винесуть судові рішення та задовольнять вимоги громадян Сполучених Штатів стосовно Іспанії, анульовані цією статтею.

Стаття 8. Для забезпечення статей 1, 2, 3 цього договору Іспанія залишає на Кубі і поступається на Пуерто-Ріко та інших островах

Вест-Індії, на острові Гуам та на Філіппінському архіпелазі всіма будівлями, пристанями, казармами, фермами, спорудами, дорогами та іншим нерухомим майном, яке за законом є громадським надбанням і як таке належить іспанській короні.

Стаття 10. Населенню територій, від суверенітету над якими відмовляється Іспанія, гарантується свобода релігії.

Стаття 16. Зрозуміло, що будь-які зобов'язання, прийняті в цьому договорі Сполученими Штатами стосовно Куби, обмежені періодом окупації; але така окупація триватиме доти, доки на острові не буде створено уряд, який буде вірним тим же зобов'язанням.

Джерело: 1898, 10 décembre, *Traité de Paris entre l'Espagne et les États-Unis d'Amérique* // Martens, N. R. G., 2e série. T. XXXII. n° 10. P. 74–78. URL: <https://documentsdedroitinternational.fr/ressources/Td-P/1898-12-10-TraitedeParis.pdf>

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ У ЄВРОПІ

Семінарське заняття № 13

1. Троїстий союз: процес формування й інтереси учасників.
2. Основні етапи творення та цілі Антанти.
3. Загострення протиріч між Антантою та Троїстим союзом напередодні Першої світової війни.

Рекомендована література

Джерела:

Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. 496 s.

Література:

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Зінченко А. Історія дипломатії від давнини до початку нового часу. Вінниця, 2002. 433 с.

Історія країн Західної Європи та Північної Америки нового часу (XIX – початок XX століть): навч. посібник / за ред. Б. Сипко. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 456 с.

Мак-Ніл В. Піднесення Заходу: Історія людського суспільства / Вільям Мак-Ніл [пер. з англ. А. Галушки]. К. : Ніка-Центр, 2002. 1112 с. (Серія “Зміни парадигми”; Вип. 2).

Світова історія XX – XXI століть. Енциклопедичний словник / За ред. Ігора Підкови і Романа Шуста. Видання третє, доповнене. Львів: Літопис, 2020. 1284 с.

Хижняк І. Нова історія міжнародних відносин у системному форматі (1648–1918): підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ, 2009. 224 с.

Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891. 475 p.

Hall C. R. The Balkan Wars 1912–1913. Prelude to the First World War / Richard C. Hall. London and New York : Routledge, 2002. 176 p.

Osterhammel J. The Transformation of the World: a Gglobal History of the Nineteenth Century. Princeton: Princeton University Press, 2014. 1185 p.

Zajewski W. Europejskie konflikty dyplomatyczne: wiek XIX. Kraków, 2012. 250 s.

Методичні рекомендації:

Французький історик ХХ ст. П'єр Ренувен, засновник французької історичної школи зовнішньої політики та дипломатії, відомої Вам за прізвиськом його учня – Ж.-Б. Дюрозеля, запропонував теорію т. зв. “глибинних кіл” для пояснення причин Першої світової війни. На його думку, корені конфлікту світового масштабу слід шукати у 1870–х рр. Період 1871–1890 рр. він вважав часом розпаду системи союзів, створених Бісмарком, а 1890–1914 рр. – вирішальним у наростанні міжнародної напруженості, що згодом вилилася у світовий конфлікт. Вирішальними чинниками Першої світової війни Ренувен вважав національні та політичні, але аж ніяк не економічні. Розглядаючи питання семінарського заняття, знайдіть аргументи як на користь, так і проти його теорії.

У **першому питанні** зверніть увагу, як змінилася геополітичний баланс сил на європейському континенті після поразки Франції у франко-пруській війні та утворення Німецької імперії. Коли було скасовано режим нейтралізації Чорного моря, введений Паризьким трактатом 1856 р., і як російський уряд обґрунтовував це рішення (*Документ 1*)? Поясніть, у чому суть, утвореного в 1873 р. Союзу трьох імператорів, і які монархи до нього входили (*Документ 2*)? Детально розгляньте, як формувався Троїстий союз. Що передбачав союзний договір між Австро-Угорською та Німецькою імперіями від 7 жовтня 1879 р. (*Документ 3*)? Що “мотивувало” Італійське королівство 20 травня 1882 р. підписати у Відні таємний договір із Австро-Угорською та Німецькою імперіями (*Документ 4*)? Власне, після приєднання Італійського королівства й було остаточно сформовано Троїстий союз. Поміркуйте, які завдання ставила перед собою кожна учасниця цього об’єднання. Прокоментуйте, підписа-

ний 30 грудня 1883 р. таємний договір між Австро-Угорщиною та Румунією. Охарактеризуйте військово-морську програму адмірала Тірпица 1898 р. (Документ 5). У чому суть плану Шліффена, підготованого у 1891–1905 рр.?

Однак, розгляд цього питання буде поверховим, якщо не взяти до уваги спроби німецько-російського зближення, здійснені у 1880-х рр. (договір від 18 червня 1881 р. між Німеччиною, Росією і Австро-Угорщиною, за яким сторони мали дотримуватися доброзичливого нейтралітету, за умови війни із ними “четвертої великої держави” (для Німеччини – Франція, для Росії – Велика Британія; 18 червня 1887 р. у Берліні підписано таємний російсько-німецький договір, який отримав неофіційну назву “договір перестраховування” (Документ 6). За ним, обидві сторони зобов’язувалися зберігати доброзичливий нейтралітет у випадку війни із третьою країною, але він не поширювався на Австро-Угорщину й Францію). У 1890 р. після відходу Бісмарка з великої політики, Німеччина відмовилася поновлювати “договір перестраховування”. Як Ви вважаєте, що було вирішальним у цьому охолодженні стосунків між Німецькою та Російською імперіями: фактор особистості (відхід Бісмарка) чи оформлення двох антагоністичних блоків?

Друге питання. З кінця 1880-х рр. Російська імперія на шляху активного зближення із Францією. Розгляньте франко-російську угоду від 27 серпня 1891 р. і військову конвенцію від 17 серпня 1891 р. (Документ 7), ратифіковану обома сторонами до січня 1894 р. Які наслідки для Німецької імперії могло мати одночасне виставлення Французькою республікою та Російською імперією 1,3 млн і 700–890 тис. армій відповідно?

Зверніть увагу, що основною перешкодою на шляху англо-французького зближення були колоніальні інтереси. У чому суть Лондонської угоди між Францією та Великою Британією від 5 серпня 1890 р. (Документ 8)? Що передбачала нова англо-французька угода, підписана у Лондоні 15 січня 1896 р.? Поясніть, у чому суть “фашодського інциденту” 1898 р. (Документ 9). Вкажіть основні положення англо-французької угоди від 21 березня 1899 р. Логічним наслідком вище згаданих угод стало формування 8 квітня 1904 р. у Лондоні у формі конвенції про Ньюфаундленд і Західну Африку і двох декларацій про Сіам і Єгипет-Марокко “Сердечної

угоди” – *Entente cordiale* між Францією та Великою Британією (Документ 10).

Останньою до Антанти приєдналася Російська імперія (що перешкоджало російсько-британському зближенню?). Про пошук “альтернативного шляху” можуть свідчити, підписана у Санкт-Петербурзі 15 жовтня 1904 р., таємна російсько-австрійська конвенція про взаємний нейтралітет на випадок “неспровокованої війни із третьою країною”, а також зустріч у Бйорку 24 липня 1905 р. Ніколая II і Вільгельма II (Документ 11). На яких умовах у 1907 р. Росія приєдналася до Антанти (Документ 12)? Зверніть увагу на інтереси кожної із союзниць.

У **третьому питанні**, перш ніж переходити до детального аналізу міжнародних криз початку XX ст., зверніть увагу, чи були спроби уникнення цих конфліктів. Чи сильними були пацифістські настрої напередодні Першої світової війни? Де у 1899 і 1907 рр. проходили Міжнародні мирні конференції, та які рішення на них було прийнято?

У чому суть т. зв. “Марокканських криз”? Як поставилася Німеччина до французьких претензій на більшу частину Марокко? З якою метою Вільгельм II 31 березня 1905 р. відвідав Танжер (Документ 13)? Розгляньте т. зв. “касабланський інцидент” 1908 р. Коли та за яких умов Німеччина відмовилася від претензій на Марокко (Документ 14)? У чому суть т. зв. “Боснійської кризи” (Документ 15)? Розгляньте основні причини та наслідки двох Балканських воєн 1912–1913 і 1913 рр.

Зверніть увагу, що два військово-політичні блоки не були абсолютно стійкими. Так, у жовтні 1909 р. відбувся візит Ніколая II в Італію, за результатами якого 24 жовтня 1909 р. у м. Раконіджа поблизу Турина укладено таємну італо-російську угоду, що стала кроком до виходу Італії з Троїстого союзу й подальшої колоніальної експансії в Північній Африці.

Англійський філософ XVII ст. Томас Гоббс писав, що “війна полягає не лише в битвах чи актах боротьби, а у безперервному періоді, впродовж якого доволі чітко простежується бажання конкурувати через битву”. Поміркуйте, чи можна застосувати цю характеристику до періоду 1871–1914 рр.?

Витяги з джерел

Документ 1

Скасування режиму нейтралізації Чорного моря

Приклад Італії, яка безцеремонно розірвала вересневу угоду, оскільки Франція не в змозі була її захищати, невдовзі знайшов послідовників. Не дивно, що Росія незабаром пішла цим же шляхом. Як відомо, вона давно вже прагнула скасування Паризького трактату, особливо у найпринизливішій для неї частині, а саме у справі обмеження її військових сил на Чорному морі. Вона хотіла і багато чого іншого. Але треба було розпочати з цього. В кінці жовтня вона вирішила більше не чекати. В її інтересах було завдати задуманий нею великий удар, перш ніж закінчиться війна на заході. Насправді, їй здавалося необхідним, щоби Франція була не в змозі надати допомогу Англії, яка не забариться енергійно запротестувати. Горчаков вважав також дуже корисним, щоби становище Пруссії змусило її зважати на Росію. Він не надто довіряв своєму “другу” Бісмарку та його обіцянкам і не мав наміру відіграти щодо нього в 1870 р. таку ж роль, як Наполеон III в 1866 р. Циркулярна нота, повідомляла Європу про намір його монарха не дотримуватися більше щодо Чорного моря трактату 1856 р. Дізнавшись про капітуляцію Меца, Горчаков вирішив прискорити розв’язку. Йому здавалося, що Франція не забариться попросити миру, і тому, що в переговорах вона буде представлена Тьером, цей мир буде швидко укладений. Зважаючи на це, 29 жовтня циркулярну ноту розіслали. З неї ставало зрозуміло, що цар зовсім не вимагає від Європи дозволу не дотримуватися своїх зобов’язань. Він їх скасовував самочинно, от і все. “Його імператорська Величність, – читаємо ми в цьому документі, – не може більше вважати себе пов’язаним зобов’язаннями Паризького трактату, оскільки вони обмежують його права суверенітету на Чорному морі”. При цьому російський канцлер висував дивне твердження, що писане право, засноване на договорах, не зберегло того морального визнання, яке воно могло мати в інші часи. Це було майже рівнозначно тому, якби він прямо сказав, що договори дійсні тільки до тих пір, поки сторони не зацікавлені в тому, щоб від них відмовитися, або занадто слабкі, щоби їх розірвати.

[...] Для вирішення цієї гострої кризи взимку 1870–1871 рр. скликали Лондонську конференцію великих держав [...]

Робота Лондонської конференції завершувалася. Закінчилася вона так само безшумно, як і протікала. 13 березня герцог де Броїль підписав від імені Франції угоду, про умови якої домовилися 7 лютого решта держав. І все було закінчено. Трактат 1856 р. був підтверджений, особливо у частині, що стосувалася плавання по Дунаю і визнаного за султаном права відкривати та закривати Протоки. Але нейтралітет Чорного моря не був збережений. Загалом, це було перемогою Росії. Але в результаті дипломатичного втручання Європи Росія не отримала всього, що хотіла; і Англія, хоч і зазнала жорсткого удару своєму престижу на Сході, вважала себе ще щасливою, що змогла захистити від повної руйнації справу Паризького конгресу.

Джерело: *Debidour A. Histoire diplomatique de l'Europe depuis l'ouverture du congrès de Vienne jusqu'à la clôture du congrès de Berlin (1814–1878). Paris, 1891. 475 p.*

Документ 2

Союз Трьох імператорів

Воєнна конвенція між Австро-Угорщиною та Росією,

25 травня 1873 р.

(Підписали: з боку Росії – Александр II; з боку Австро-Угорщини – Франц-Йосиф I).

Його Величність імператор всеросійський та Його Величність імператор австрійський, король угорський, бажаючи здійснити на практиці ту ідею, яка керує їхньою серцевою згодою,

маючи на меті зміцнити мир, що панує нині в Європі, і прагнути віддалити можливість війни, яка могла б його порушити, переконані, що ця мета найкраще може бути досягнута лише прямою та особистою угодою між правителями, угодою, незалежною від змін, які могли б статися в їх урядах, домовилися про такі пункти:

I. Їхні Величності обіцяють один одному, навіть коли в інтересах їхніх держав виявиться певна розбіжність з приводу приватних питань, домовитися так, щоб ці розбіжності не могли взяти гору над міркуваннями вищого порядку, якими вони стурбовані. Їх Велико-

стями вирішено не допускати, щоб комусь вдалося розлучити їх на ґрунті принципів, які вони вважають здатними забезпечити і, якщо потрібно, примусово підтримати європейський мир проти будь-яких потрясінь, де б такі не відбувалися.

II. На випадок, якби напад з боку третьої держави загрожував порушити європейський мир, Їхні Величності взаємно зобов'язуються, не шукаючи і не укладаючи нових союзів, спочатку домовитися між собою, щоби триматися спільно.

III. Якби внаслідок цієї угоди виникла потреба у військових діях, вони повинні відповідати особливій конвенції, яку належить укласти Їх Величностям.

IV. Якби одна з високих договірних сторін, прагнучи повернути собі повну незалежність дій, побажала денонсувати цей акт, то вона зобов'язана попередити про це за два роки, щоб дати іншій стороні час вжити заходів, які вона визнає доречними.

Шенбрун, 25 травня / 6 червня 1873 року.

Акт про приєднання Німеччини до австрійсько-російської конвенції, 11 жовтня 1873 р.

(Підписали: імператор Франц-Йосиф та імператор Вільгельм)

...Його Величність імператор Німеччини, прийнявши до відома вищевикладений договір, укладений і підписаний в Шенбруні, імператором австрійським, королем угорським та імператором всеросійським, і знаходячи зміст його відповідним ідеї угоди, підписаної в Санкт-Петербурзі Їх Величностями імператором Вільгельмом і імператором Александром, згоден з усіма пунктами, які містяться у ньому. Їх Величності імператор і король Франц-Йосип та імператор і король Вільгельм, схвалюючи і підписуючи цей акт приєднання, доведуть його до відома Його Величності імператора Александра.

Шенбрун, 11 жовтня 1873 року.

Франц Йосип

Вільгельм

Джерело: *Traité d'alliance des Trois Empereurs*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1881empereurs.htm>

Документ 3

Двоїстий союз між Німеччиною й Австро-Угорщиною, укладений у Відні 7 жовтня 1879 р.

(Уповноважені: Австро-Угорщини – Андраші, Німеччини – Рейс)

Беручи до уваги, що Їх Величності німецький імператор і імператор Австрії вважають своїм незаперечним монаршим обов'язком за будь-яких обставин піклування про безпеку своїх імперій та спокій своїх народів; беручи до уваги, що обидва монархи будуть в змозі шляхом спільних дій обох імперій легше і успішніше виконати цей обов'язок, беручи нарешті до уваги, що щирий зв'язок між Німеччиною та Австро-Угорщиною не може нікому загрожувати, але навпаки здатен зміцнити європейський мир, – Їх Величності вирішили укласти союз миру і взаємного захисту, урочисто обіцяючи один одному, що вони ніколи не нададуть агресивної тенденції своїй суто оборонній угоді.

Стаття 1. Якщо одна з обох імперій, попри очікування і щире бажання обох високих договірних сторін, зазнає нападу з боку Росії, то обидві високі Договірні сторони зобов'язані виступити на допомогу одна одній з усією сукупністю військових сил своїх імперій і, відповідно, укладати мир тільки спільно і за взаємною згодою.

Стаття 2. Якби одна з високих Договірних Сторін зазнала нападу з боку будь-якої іншої держави, то інша висока Договірна Сторона зобов'язується не тільки не надавати допомоги нападникові проти свого високого союзника, але й щонайменше дотримуватися доброзичливого нейтралітету щодо свого високого союзника. Але якби нападаюча держава отримала підтримку з боку Росії, чи то у формі активного сприяння, чи то шляхом військових заходів, то обумовлене у статті 1 зобов'язання повної військової взаємодопомоги негайно набуде чинності, і ведення війни високими сторонами буде спільним аж до спільного укладання миру.

Стаття 3. Термін дії цього договору поки що п'ять років, відрховуючи з дня ратифікації. За рік до закінчення цього терміну обидві високі Договірні Сторони проведуть переговори та домовляться щодо подальшого терміну та можливих змін окремих деталей. Якщо протягом першого місяця останнього договірного року жодна зі сторін не зробить запрошення до відкриття таких переговорів, то договір буде вважатися відновленим на наступні три роки.

Стаття 4. Договір з метою усунення будь-якого хибного тлумачення буде зберігатися в таємниці обома високими Договірними Сторонами і може бути повідомлений будь-якій третій державі тільки за згодою обох сторін і за особливою про це угодою між ними.

Високі учасники цього договору мають надію на те, що для них військові приготування Росії не будуть насправді загрозливими, і тому вони не бачать зараз жодного приводу для будь-якого повідомлення. Але якби ця надія виявилася помилковою, то високі учасники цього договору вважатимуть за обов'язок лояльності проінформувати імператора Александра, принаймні конфіденційно, про те, що вони змушені будуть розглядати всякий напад на одного з них як спрямований проти них обох.

Джерело: *Dual Alliance with Austria (October 7, 1879)*. URL: https://germanhistorydocs.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1856&language=english

Документ 4

Троїстий союзний договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією, 20 травня 1882 р.

(Уповноважені: Австро-Угорщини – Кальнокі, Німеччини – Рейс, Італії – Робілант).

Їх Величності імператор австрійський, імператор німецький, король Італії, натхненні бажанням збільшити гарантії загального миру, зміцнити монархічний принцип і забезпечити тим самим збереження в недоторканності суспільного і політичного устрою в їхніх державах, домовилися укласти договір, метою якого є забезпечення безпеки їхніх держав та спокою Європи.

Стаття I. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній мир і дружбу, і вони не вступлять до жодного союзу або зобов'язань, спрямованих проти однієї з цих держав.

Вони зобов'язуються розпочати обмін думками з політичних та економічних питань загального характеру, які могли б виникнути, і, крім того, обіцяють взаємну підтримку один одному у межах власних інтересів.

Стаття 2. Якщо Італія без прямого виклику з її боку зазнала б нападу Франції, обидві інші сторони зобов'язані надати атакваній

стороні допомогу всіма своїми силами. Такий же обов'язок ляже на Італію у разі не викликаного прямо нападу Франції на Німеччину,

Стаття 3. Якби одна чи дві з високих Договірних Сторін без прямого з їхнього боку виклику зазнали нападу і були б залучені у війну з двома або декількома великими державами, які не беруть участі у цьому договорі, то *casus foederis* одночасно представиться для всіх високих сторін.

Стаття 4. Якщо будь-яка велика держава, яка не бере участі в цьому договорі, почала б загрожувати безпеці території однієї з високих договірних сторін, і сторона виявилася б тим самим вимушеною оголосити їй війну, обидві інші зобов'язуються дотримуватися щодо союзниці доброзичливого нейтралітету. Кожна у такому випадку залишає за собою можливість вступити у війну у відповідний для себе момент для участі у спільній справі зі своєю союзницею.

Стаття 5. Якщо для миру однієї з високих Договірних Сторін створюється загроза за обставин, передбачених у попередніх статтях, то високі Договірні Сторони домовляться у потрібний момент щодо військових заходів на випадок спільного виступу. Вони тепер зобов'язуються у всіх випадках спільної участі у війні не укласти перемир'я, миру чи договору інакше як із спільної між собою згоди.

Стаття 6. Високі Договірні Сторони обіцяють одна одній тримати в таємниці укладення та існування цього договору.

Стаття 7 Цей договір буде чинним протягом п'яти років з дня обміну ратифікаціями.

Стаття 8 Ратифікації цього договору будуть здійснені у Відні протягом трьох тижнів або швидше, якщо це можна буде зробити.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 358–359.*

Документ 5

Військово-морська програма Німеччини

Тронна промова Вільгельма II про розвиток флоту,

30 листопада 1897 р.

Розвиток нашого флоту не відповідає тим завданням, яких змушені добиватися німці на морі. Його недостатньо для охорони й оборони наявних портів, подолання блокади. Активно розвивався

наш торговельний флот, але для захисту наших заморських інтересів потрібен і потужний військовий флот. Тому нагальною потребою є розвиток військово-морської справи, щоби наш флот відповідав рівню найпотужніших морських держав.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 360–361.*

Зі спогадів адмірала Альфреда фон Тірпіца

...У грудні 1895 р. верховне командування подало доповідну записку з питання будівництва флоту: кайзер наказав мені висловити свою думку з цього приводу, що я й зробив узимку 1895 р. письмово та усно.

У той час намітилися дві необхідності: потреба в лінійному флоті, щоб домогтися могутності на морі; політична потреба у створенні флоту для захисту безперервно розширюваних морських інтересів Німеччини. Я ніколи не вважав флот самоціллю та розглядав його лише як функцію морських інтересів. Без морської могутності міжнародний престиж Німеччини уподібнювався черепаші без панцира. Прапор повинен слідувати за торгівлею; інші, старіші національні держави давно зрозуміли цю необхідність, яку ми тільки почали усвідомлювати...

...Думка про створення флоту ще довго збуджувала у народі недовіру. Німці, розпечені успіхами, пов'язаними зі створенням імперії Бісмарком і несподіваним підйомом нашої господарської активності, ще недостатньо розуміли, що наша діяльність на хребті британської вільної торгівлі та британського світового панування неминуче мала натрапити на опір.

...Йшлося про те, чи не запізнилися ми взяти участь у майже завершеному поділі світу; про важливу можливість зберегти тривалий час штучні темпи розвитку, здобути нам місце у концерті великих держав; про те, чи не слідуватиме за швидким підйомом ще стрімкіший крах; “відчинені двері”, що легко зачинялися, були для нас тим, чим є для великих держав їхні великі простори і невичерпні природні багатства. У поєднанні з вимушеним і небезпечним сухопутним характером нашої держави ця обставина зміцнила мене на думці, що спробу створення морської могутності необхідно зробити

без будь-яких зволікань, бо тільки флот, союз з яким представляв би цінність для інших держав, тобто боєздатний лінійний флот міг дати нашій дипломатії інструмент, здатний за умови доцільного використання його доповнити нашу могутність на суші.

...Потрібно було прагнути такого співвідношення сил, яке зробило б малоймовірними атаки проти нашої економіки, а також замінило б оманливий блиск нашої тодішньої світової політики справді самостійним становищем у світі. Щоб роз'яснити це німецькому народу в обережних висловлюваннях, що диктувалися заздрістю за кордону, я вважав за необхідне видання декларації.

Щоб дати уявлення про напрямки думки в ті дні, я наведу моє листування з моїм старим учителем Штошем.

“Дорогий адмірал!

...Сьогодні переді мною постає одне запитання. Гнів Англії проти Німеччини, що при нагоді проривається назовні (згадаймо трансваальську депешу 1896 р.), пояснюється англо-німецькою конкуренцією. Оскільки зовнішня політика Англії керується виключно торговими інтересами, слід розраховувати на ворожість цього острівного народу. Остання втілиться в дію, як тільки цим панам вдасться забезпечити невтручання Франції та Росії, а ми потрапимо в незручне становище.

Звіти про останні дебати в англійському парламенті, які мені доводилося читати, відображають думку, що Німеччину ми знищимо одним ударом. Отже, я поставив собі наступне питання; як нам вести морську війну проти Англії з надією на успіх? Звертаюся до вас із проханням відповісти на нього.

До побачення.

Ваш фон Штош”.

Я відповів йому з Кіля листом від 13 лютого 1896 р.:

“Я отримав ваш люб'язний лист і поспішаю відповісти на нього... Надзвичайно важливі й несподівані справи забирали мій час, поки я перебував у Берліні. Можу повідомити Вас абсолютно конфіденційно, що наша політика досі залишається чужою поняттю політичного значення морської могутності. Якщо ж ми економічно посилюємося з допомогою морської торгівлі, ми побудуємо будинок без фундаменту, якщо водночас не створимо військово-морський флот. За межами нашої країни ми скрізь натрапляємо на існуючі

чи потенційні інтереси інших держав. Звідси – зіткнення інтересів. Тепер, коли престиж 1870 р. встиг випаруватися, навіть найвдаліша політика навряд чи зможе досягти чогось, не маючи у своєму розпорядженні реальної сили, що відповідає різнобічності наших інтересів. Але з погляду міжнародної політики лише морська могутність є різнобічною. Без такої могутності ми завжди залишатимемося у збитках, навіть якщо не буде війни. До того ж слід мати на увазі, що Англія починає втрачати віру в те, що ми тягатимемо для неї каштани з вогню і надішлемо свою армію проти Росії. Англія навіть може піти на значні поступки Росії у Східній Азії за рахунок Німеччини. В останньому випадку ми опинимося в небезпечному становищі, якщо будемо втягнуті в конфлікт, який зачіпає інтереси Росії, Франції та Англії. Потрібно, щоби зникла англomanія, що процвітає у деяких колах, а наша нація наважилася створити флот. Потрібно включити до чергового бюджету відповідні асигнування. Проте, уряд та верхівка парламенту не сподіваються на успіх. Все ж таки, викривши політичну та військову слабкість нашого нинішнього флоту, моряки зняли з себе відповідальність, і історії доведеться звинувачувати інших людей.

Отже, я вважаю, що протягом тринадцяти років нам треба створити сучасний флот, міць якого має приблизно відповідати вимогам, висунутим у доповідній записці від 1892 р.”.

[...]

У перші роки політики оточення Англія ще не сприймала спорудження німецького флоту... Вперше інакше поглянули на нашу морську програму в 1904 р. Цього року, попри моє бажання, на кільському тижні⁸ на огляд Едварда VII вивели всі ті кораблі, якими ми володіли, і кайзер у своєму тості урочисто відзначив “морське значення новоутвореної Німецької імперії”, що знову зміцнюється. Король Едвард відповідав холодно і під час огляду наших кораблів обмінювався з першим лордом адміралтейства Сельборном багатозначними поглядами та словами, які неприємно мене вразили. Англійцям було тривожно, що ми створили так багато при настільки обмежених засобах... Порушувалося питання про те, чи не побажає

⁸ Найбільша у світі вітрильна регата. Вперше кільський тиждень провели в 1882 р. Відбувається щороку в останній тиждень червня в північно-німецькому місті Кіль.

Англія саме тому, що ми будуємо флот, задушити його у зародку, розпочавши превентивну війну? Насправді у 1904–1908 рр. ми були не надто далеко від цієї небезпеки. Тоді було визнано серйозність роботи нашого морського відомства, але з іншого – наша сила була ще слабка. Тільки невідповідність Франції та англійської армії завадила зіткненню. Це й була та небезпечна зона, яку нам, треба було пройти.

Джерело: *My Memoirs by grand admiral von Tirpitz. Volume I.* URL: <https://archive.org/details/cu31924026407969/page/n8/mode/1up?view=theater>

Документ 6

*З виступу Отто фон Бісмарка перед Райхстагом,
6 лютого 1888 р.*

Незалежно від повсякденних турбот, ми повинні бути такими сильними, щоби з почуттям власної гідності, властивій великій нації... убезпечити себе від будь-яких випадковостей і спокійно дивитися в майбутнє. Тобто, ми повинні бути в наш час настільки сильними, наскільки це можливо, сильнішими, ніж будь-яка інша держава світу, яка дорівнює нам за чисельністю населення.

Говорячи, що ми повинні постійно прагнути бути настільки зрілими, щоби забезпечити себе від будь-яких випадковостей, я хочу тим самим сказати, що внаслідок нашого географічного розташування ми повинні докладати для цього більших зусиль, ніж інші держави. Ми знаходимось у центрі Європи. У нас щонайменше три фронти, з яких ми можемо зазнати нападу. У Франції – лише її східний кордон, а в Росії – лише західний, з яких вони можуть зазнати нападу. Бог помістив... поряд з нами, з одного боку, найнеспокійнішу націю, французів, а з іншого боку – породив у Росії сильні воєнні нахили, яких вона не мала в минулі часи... Якщо війна спалахне не з волі нашого народу, а за рішенням верховної влади, яка визнає і оголосить її необхідною, така війна теж вестиметься з повною віддачею і, ймовірно, виявиться переможною, як тільки буде відкритий вогонь і пролита кров. Однак зовсім іншим духом і полум'ям буде перейнята така війна, в якій ми зазнаємо нападу. У цьому випадку вся Німеччина від Рейну до Мемеля спалахне, як від

вибуху бомби, стане під рушницю, і ніякий ворог, який наважився напасти на нас, не зможе протистояти цій тевтонській люті.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 360–361.*

Документ 7

Проект військової конвенції від 17 серпня 1891 р.

Одухотворені однаковим прагненням до збереження миру, Франція та Росія, маючи єдиною метою підготуватися до оборонної війни, викликаной нападом військ Троїстого союзу проти однієї з них, домовилися про такі положення:

1. Якщо Франція зазнає нападу з боку Німеччини або Італії, підтриманої Німеччиною, Росія застосує всі війська, які вона може мати у своєму розпорядженні для нападу на Німеччину. Якщо Росія зазнає нападу Німеччини чи Австрії, підтриманої Німеччиною, Франція застосує всі війська, які може мати у своєму розпорядженні для нападу на Німеччину.

2. У випадку мобілізації військ Троїстого союзу або однієї з держав, що входять до нього, Франція і Росія негайно, після отримання звістки про це, не чекаючи ніякої попередньої угоди, мобілізують негайно і одночасно всі свої сили і передислокують їх якомога ближче до своїх кордонів.

3. Діючі армії, які мають бути використані проти Німеччини, з боку Франції дорівнюватимуть 1 300 000 осіб, з боку Росії – від 700 000 до 800 000 осіб. Ці війська будуть повністю і з усією швидкістю введені в дію, так щоб Німеччині довелося битися одразу і на сході, і на заході.

4. Генеральні штаби обох країн постійно контактуватимуть один з одним, щоб підготувати та полегшити проведення передбачених вище заходів.

Вони повідомлятимуть один одному у мирний час усі дані щодо армій Троїстого союзу, які відомі їм, або будуть відомі їм. Шляхи та способи відносин під час війни будуть вивчені та передбачені заздалегідь.

5. Ні Франція, ні Росія не укладуть сепаратного миру.

6. Ця Конвенція матиме чинність протягом того ж терміну, що і Троїстий союз.

7. Всі перелічені вище пункти зберігатимуться у найсуворішому секреті.

ПІДПИСАЛИ:

генерал-ад'ютант, начальник Генерального штабу ОБРУЧЕВ,
дивізійний генерал, помічник начальника Генерального штабу
БУАДЕФР.

Джерело: *L'entente cordiale franco-russe*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1893petersbourg.htm>

Документ 8

Англо-французькі декларації про Занзібар, Мадагаскар і Західну Африку (Лондон, 5 серпня 1890 р.)

А. Декларація про Занзібар і Пембу

Згода Франції визнати протекторат Великої Британії над островами Занзібар і Пемба.

Б. Декларація про Мадагаскар і Західну Африку

1. Уряд Її британської Величності визнає протекторат Франції над островом Мадагаскар.

2. Уряд Її британської Величності визнає, що сфера впливу Франції на південь від її середземноморських володінь простягається до лінії, що йде від Сей на Нігері до Барруа на озері Чад, проведеної таким чином, щоб включити до сфери дій Компанії Нігера все те, що належить королівству Сокото.

Джерело: *Mutibwa P.M. Britain's "Abandonment" of Madagascar: The Anglo-French Convention of August 1890 // Transafrican Journal of History. Vol. 3. no. ½. 1973. P. 96–111. URL: <http://www.jstor.org/stable/24520404>.*

Документ 9

Донесення генерала Кімченера про зустріч у Фашоді з французьким загоном під командуванням Маршана, 25 вересня 1898 р.

Я тільки-но повернувся з Фашоди, де застав капітана Маршана у супроводі 8 офіцерів і 120 солдатів, які розташувалися у старих адміністративних будівлях, над якими вони підняли французький прапор; за день до вступу в Фашоду я надіслав листа, який спові-

щав про моє прибуття. Наступного ранку, 19 вересня, невеликий човен під французьким прапором доставив мені відповідь капітана Маршана, в якому вказувалося, що він досяг Фашоди 10 липня, і що його уряд дав йому інструкції зайняти долину річки Бахр-ель-Газаль до її злиття з Бахр-ель-Джебелем, а також країну шилуків на лівому березі Білого Нілу аж до Фашоди.

Коли ми прибули до Фашоди, капітан Маршан і пан Жермен піднялися на борт, і я відразу ж заявив, що присутність французьких військ у Фашоді та в долині Нілу розглядається як пряме порушення прав єгипетського уряду та Великої Британії; я висловив найенергійніший протест проти окупації Фашоди і підняття французького прапора у володіннях Його Величності хедива. У відповідь капітан Маршан заявив, що має точний наказ окупувати країну і підняти французький прапор над адміністративними будівлями у Фашоді, та що він може піти без відповідного наказу свого уряду; однак він не думає, що одержання наказу затримається. На моє настійне запитання, чи готовий він чинити опір підняттю єгипетського прапора у Фашоді, беручи до уваги, що я маю переважаючі сили, він після деякого вагання відповів, що опір неможливий. Слідом за цим я наказав підняти прапор на зруйнованому бастіоні старих єгипетських укріплень, розташованих приблизно за п'ятсот ярдів на південь від французького прапора, і на єдиній дорозі, яка веде у внутрішні області від французького табору, оточеного з усіх боків непрохідними болотами. Перед відплиттям на південь я вручив капітану Маршалу офіційний письмовий протест від імені британського та єгипетського урядів проти окупації Францією якоїсь частини долини Нілу із зазначенням, що оскільки така окупація є порушенням прав цих урядів, я не можу її визнати.

Я призначив майора Джексона комендантом району Фашоди, де залишив гарнізон у складі одного суданського батальйону, чотирьох гармат та однієї канонерки; після цього я вирушив до Собату, де 20 вересня заклав пост і підняв прапор... Повертаючись на північ і проходячи повз Фашоду, я скерував капітанові Маршану листа, що вказує, що будь-яке транспортування військових матеріалів Нілом категорично заборонено, оскільки в країні введено військовий стан.

Джерело: *Kitchener in his own words*. URL: <https://ia802703.us.archive.org/4/items/cu31924028001042/cu31924028001042.pdf>

Документ 10

Франко-англійські “сердечні угоди”, 8 квітня 1904 р.

...I. Конвенція про Нью-Фаундленд і Сенегамбію

Ст. 1. Франція відмовляється від привілеїв, встановлених на її користь ст. XIII Утрехтського трактату...

Ст. 2. Франція зберігає на рівних підставах з британськими підданими право риболовлі в територіальних водах тієї частини узбережжя Нью-Фаундленду, що простягається між мисом святого Іоанна та мисом Рей...

Ст. 3. Встановлення грошової компенсації, що підлягає виплаті з боку Англії французьким рибалкам.

Ст. 4. Уряд Його британської Величності... визнаючи, що, крім відшкодування, згаданого в попередній статті, Франції належить територіальна компенсація, домовився з урядом Французької республіки про заходи, викладені в наступних статтях:

Ст. 5. Перерахування поступок, зроблених Англією Франції у колонії Гамбії, у сенсі збільшення французької території, і надання Франції права користування гирлом і берегами річки Гамбії.

Ст. 8. Виправлення кордонів на користь Франції у Східній Нігерії, в районі міста Кука та західного берега озера Чад...

II. Декларація щодо Єгипту та Марокко

Ст. 1. Уряд Його британської Величності оголошує, що він не має наміру змінювати політичне становище Єгипту.

Зі свого боку, уряд Французької республіки оголошує, що він не перешкоджатиме діям Англії в цій країні.

Підтверджено, що загальний нагляд над єгипетськими старожитностями буде й надалі, як і раніше, довірений французькому вченому.

Французькі школи в Єгипті продовжуватимуть користуватися тією ж свободою, як і в минулому.

Ст. 2. Уряд Французької республіки оголошує, що він не має наміру змінювати політичне становище Марокко.

Зі свого боку, уряд Його британської Величності визнає, що Франції належить стежити... за спокоєм у цій країні та надавати їй допомогу у всіх необхідних їй адміністративних, економічних, фінансових та військових реформах... Воно оголошує, що не переш-

коджатиме діям Франції у цьому сенсі за умови, що ці дії не порушать права, які Велика Британія набула у Марокко згідно з існуючими договорами та, конвенціями.

Ст. 3. Уряд Його британської Величності, зі свого боку, поважає права, які Франція набула в Єгипті згідно з існуючими договорами та, конвенціями.

Ст. 4. Обидва уряди, які однаково дорожать принципом свободи торгівлі як в Єгипті, так і в Марокко, оголошують, що вони не допустять там жодної нерівності – ні у встановленні мит або інших податків, ні у встановленні тарифів на залізничні перевезення. Торгівля тієї й іншої нації з Марокко та Єгиптом користуватиметься однаковими правами у сенсі транзиту через французькі та британські володіння в Африці. Це взаємне зобов'язання дійсне на тридцятирічний період.

Ст. 6. З метою забезпечення вільного проходу Суецьким каналом уряд Його британської Величності оголошує, що він приєднується до постанов трактату, укладеного 29 жовтня 1888 р.

Ст. 7. З метою забезпечення вільного проходу через Гібралтарську протоку обидва уряди погоджуються не допускати зведення укріплень або будь-яких стратегічних споруд у частині марокканського узбережжя між Мелільєю та висотами над правим берегом Зебу... Однак це рішення не стосується існуючих пунктів Іспанії на марокканському узбережжі Середземного моря.

Ст. 8. Обидва уряди, керуючись своїми щирими дружніми почуттями до Іспанії, беруть до уваги інтереси, що впливають для Іспанії з її географічного розташування та її територіальних володінь на марокканському узбережжі Середземного моря, щодо яких французький уряд має радитися з іспанським урядом.

Уряду Його британської Величності буде повідомлено про угоду, яку з цього приводу укладуть Франція та Іспанія.

Ст. 9. Обидва уряди домовляються надавати один одному дипломатичну підтримку для здійснення умов цієї декларації щодо Єгипту та Марокко.

Обидва уряди погоджуються, що деяка частина марокканської території, прилеглої до Мелілії, Сеути... повинна буде того дня, коли султан припинить здійснювати над ними свою владу, увійти до сфери іспанського впливу...

III. Декларація про Сіам, Мадагаскар та Ново-Гебридські острови

I. Сіам

Уряд Його британської Величності та уряд Французької республіки... за взаємною згодою оголошують, що вплив Великої Британії буде визнано Францією в землях, розташованих на захід від басейну Менам, а вплив Франції буде визнано Великою Британією в землях, розташованих на схід від тієї ж області.

Обидві договірні сторони, відкидаючи будь-яку думку про анексію будь-якої сіамської території і вирішивши утриматися від будь-яких вчинків, що суперечать постановам існуючих трактатів, погоджуються в тому, що при цій умові та щодо один одного взаємна діяльність обох урядів вільно виявлятиметься в кожній із двох сфер впливів, розмежованих в такий спосіб.

II. Мадагаскар

...Уряд Його британської Величності відмовляється від протесту, заявленого ним проти запровадження митного тарифу, встановленого в Мадагаскарі на підставі анексії цього острова Францією. Уряд Французької республіки приймає цю заяву до відома

III. Ново-Гебридські острови

Обидва уряди домовляються підготувати спільно угоду, яка поклала б кінець труднощам, що походять від відсутності юрисдикції над тубільцями Ново-Гебридських островів. Вони погодилися призначити комісію для розгляду земельних суперечок, що є в осіб, які не підкоряються її взаємній юрисдикції на згаданих островах...

Джерела: *Texte de l'accord franco-britannique du 8 avril 1904*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1904entente.htm>; *Wiek XIX w źródłach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 369–370.

Документ 11

*Російсько-німецький союзний договір, укладений у Бйорку,
24 липня 1905 р.*

Їхні Величності імператори всеросійський і німецький, з метою забезпечення миру в Європі, встановили наступні статті оборонного союзу:

СТАТТЯ I

У випадку, якщо одна з двох імперій зазнає нападу з боку однієї з європейських держав, союзниця прийде їй на допомогу всіма своїми сухопутними та морськими силами.

СТАТТЯ II

Високі сторони зобов'язуються не укладати окремого миру з жодним зі спільних противників.

СТАТТЯ III

Цей договір набуде чинності відразу після укладення миру між Росією та Японією і залишиться чинним доти, доки не буде денонсований.

СТАТТЯ IV

Імператор всеросійський, після набрання чинності цього договору, зробить необхідні кроки до того, щоб ознайомити Францію з цим договором і спонукати її приєднатися до нього.

Джерело: *Treaty of Björkö*. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Bj%C3%B6rk%C3%B6

Документ 12

Конвенція між Росією та Великою Британією у справах Персії, Афганістану та Тибету, 18 серпня 1907 р.

Його Величність імператор всеросійський та Його Величність король Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії і британських територій за морями, імператор Індії, натхненні щирим бажанням залагодити за взаємною згодою різні питання, що стосуються інтересів їхніх держав на азіатському материкау, вирішили укласти ці угоди:

А. Угода, що стосується Персії

Уряди Росії та Великої Британії, взаємно зобов'язавшись поважати цілість і незалежність Персії та щиро бажаючи збереження порядку у цій країні та її мирного розвитку та беручи до уваги, що кожна з них має з географічних і економічних причин особливий інтерес у підтримці миру та порядку в деяких провінціях Персії, суміжних або сусідніх з російським кордоном, з одного боку, та з кордонами Афганістану та Белуджистану, з іншого; і бажаючи уникнути будь-якого приводу до зіткнення їхніх взаємних інтересів у перських провінціях, погодилися про такі положення:

I. Велика Британія зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь британських підданих, так само як і на користь підданих третіх держав, будь-яких політичних або торгових концесій, таких як: концесії залізничні, банківські, телеграфні, дорожні, транспортні, страхові тощо по той бік лінії, що йде від Касрі-Шіріна через Ісфаган, Іїзд, Хакк і що закінчується в точці на перському кордоні при перетині кордонів російського та афганського, і не чинити опору, ні прямо, ні опосередковано, вимогам подібних концесій у цій галузі, що підтримується російським урядом. Місцевості, згадані вище, входять у область, де Велика Британія зобов'язується не домагатися вищезазначених концесій.

II. Росія, зі свого боку, зобов'язується не домагатися для самої себе і не підтримувати на користь російських підданих, так само як і на користь підданих третіх держав, будь-яких політичних або торгових концесій, як-от: концесії залізничні, банківські, телеграфні, дорожні, транспортні, страхові тощо по той бік лінії, що йде від афганського кордону через Газік, Бірджанд, Керман і що закінчується в Бендер-Аббасі, і не чинити опір, ні прямо, ні опосередковано, вимогам подібних концесій у цій галузі, що підтримуються британським урядом. Місцевості, згадані вище, входять у область, де Росія зобов'язується не домагатися вищезазначених концесій.

III. Росія зобов'язується, зі свого боку, не чинити опір, не домовившись попередньо з Англією, тому, щоб якісь концесії були видані британським підданим в областях Персії, розташованих між лініями, згаданими в статтях I і II. Велика Британія приймає тотожне зобов'язання щодо концесій, які можуть бути виданими російським підданим у тих же областях Персії. Усі концесії, що існують нині в областях, зазначених у статтях I та II, зберігаються.

Б. Конвенція, що стосується Афганістану

Високі Договірні Сторони, з метою забезпечення досконалої безпеки на взаємних кордонах Середньої Азії та підтримки в цих галузях міцного та тривалого миру, уклали таку конвенцію:

СТАТТЯ I

Уряд Його британської Величності оголошує, що він не має наміру змінювати політичне становище Афганістану. Уряд Його британської Величності зобов'язується, крім того, здійснювати свій

вплив в Афганістані тільки в мирному сенсі, і він не заохочуватиме Афганістан вживати заходів, що загрожують Росії.

Зі свого боку, російський імператорський уряд оголошує, що він визнає Афганістан таким, що перебуває поза сферою російського впливу.

СТАТТЯ II

Оскільки уряд Його британської Величності оголосив у договорі, підписаному в Кабулі 21 березня 1905 р., що він визнає угоду та зобов'язання, укладені з покійним еміром Абдур-Рахманом, і що він не має наміру втручатися у внутрішнє управління афганською територією, Велика Британія зобов'язується не приєднувати та не займати, всупереч договору, будь-якої частини Афганістану і не втручатися у внутрішнє управління цією країною, із застереженням, що емір виконає зобов'язання, вже взяті ним щодо уряду Його британської Величності в силу вищезгаданого договору.

В. Угода, що стосується Тибету

Уряди Росії та Великої Британії, визнаючи сюзеренні права Китаю над Тибетом і беручи до уваги, що внаслідок свого географічного положення Велика Британія має спеціальний інтерес у тому, щоб бачити існуючий порядок зовнішніх відносин Тибету збереженим повністю, домовилися про таку угоду:

СТАТТЯ I

Обидві високі сторони зобов'язуються поважати територіальну цілість Тибету і утримуватися від будь-якого втручання в його внутрішнє управління.

СТАТТЯ II

Відповідно до визнаного принципу сюзеренітету Китаю над Тибетом, Росія і Велика Британія зобов'язуються вести відносини з Тибетом лише через китайський уряд. Це зобов'язання не виключає, однак, безпосередніх зносин англійських комерційних агентів з владою Тибету, передбачених статтею 5 конвенції від 7 вересня 1904 року між Великою Британією та Тибетом та підтверджених конвенцією 27 квітня 1906 року між Великою Британією та Китаєм.

СТАТТЯ IV

Обидві високі сторони зобов'язуються не домагатися та не набувати, ні за власний рахунок, ні на користь своїх підданих, жодних концесій залізничних, дорожніх, телеграфних і гірських, ні інших прав у Тибеті.

Вчинено у Санкт-Петербурзі, у двох примірниках, 18 серпня 1907 року.

Джерела: *L'Entente anglo-russe*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/traites/1907petersbourg.htm>; *Wiek XIX w źródłach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 373–374.

Документ 13

З виступу імператора Вільгельма II в Танжері, 31 березня 1905 р.

Мій сьогоднішній візит я роблю султану як незалежному правителю. Я сподіваюся, що під суверенною владою султана існуватиме вільне Марокко для мирного суперництва всіх націй, без будь-яких монополій та анексій, на засадах повної рівності.

Моя подорож до Танжера має на меті показати, що я сповнений рішучості використовувати всі наявні сили для того, щоби з успіхом захищати інтереси Німеччини та Марокко. Розглядаючи султана як абсолютно вільного правителя, я хочу домовитися саме з ним про способи забезпечення цих інтересів. Щодо реформ, які султан має намір провести, то мені здається, що тут треба діяти з великою обережністю, зважаючи на релігійні почуття населення для того, щоб уникнути порушення громадського порядку.

Джерело: *Guillaume II à Tanger // L'Impartial*. 4 avrill 1905. P. 1. URL: <https://doc.rero.ch/record/85099/files/1905-04-04.pdf>

Документ 14

Угода між Німеччиною та Францією щодо Марокко,

4 листопада 1911 р.

1. Імперський уряд заявляє, що, переслідуючи в Марокко лише економічні інтереси, він не перешкоджатиме діям Франції, які мають на меті сприяти марокканському уряду щодо проведення всіх тих адміністративних, судових, економічних, фінансових та військових реформ, яких він потребує для належного управління імперією... Внаслідок цього він дає свою згоду на заходи щодо реорганізації, контролю та фінансових гарантій, які, за угодою з марокканським урядом, французький уряд визнає за потрібне провести, за умови, що дії Франція забезпечить економічну рівність між націями.

У випадку, якщо Франція змушена буде уточнити і розширити свій контроль і своє заступництво, імперський німецький уряд, визнаючи за Францією повну свободу дій, не чинитиме цьому жодних перешкод, за умови, що свобода торгівлі, передбачена попередніми договорами, буде збережена.

2. Виходячи з цього, домовилися, що імперський уряд не буде перешкоджати тому, щоб Франція за угодою з марокканським урядом приступила до військової окупації марокканських територій, яку вона визнає необхідною для підтримки порядку та для забезпечення безпеки товарообміну, і щоб вона здійснювала всі поліцейські дії на суші та у водах Марокко.

3. Німецький уряд заявляє, що з цього моменту він не заперечуватиме, якщо Його Величність марокканський султан довірить дипломатичним і консульським агентам Франції представництво його підданих та захист марокканських інтересів за кордоном.

4. Французький уряд заявляє, що суворо дотримуючись принципу свободи торгівлі в Марокко, він не допустить будь-якої нерівності у стягненні мит, податків та інших зборів, а також у встановленні тарифів на залізницях, у річковому судноплавстві та інших шляхах та, зокрема, у всіх питаннях транзиту.

Угода між Німеччиною та Францією щодо Конго, 4 листопада 1911 р.

Уряд Французької республіки та уряд Його Величності імператора Німеччини вирішили, для розвитку та виконання конвенції про Марокко від 4 листопада 1911 р. і на основі права заступництва, визнаного за Францією щодо Шеріфської імперії, приступити до територіального обміну в їх володіннях в Екваторіальній Африці.

1. Франція поступається Німеччині територіями, межі яких визначені в такий спосіб... (опис територій у Французькому Конго, що передаються Німеччині).

2. Німеччина поступається Франції територіями, розташованими на північ від нинішнього кордону французьких володінь на території Чаду.

Джерело: Zimmermann M. *L'accord franco-allemand du 4 novembre 1911 au sujet du Maroc et du Congo* // *Annales de Géographie*. T. 21. n°116. 1912. P. 185–188. URL: www.persee.fr/doc/geo_0003-4010_1912_num_21_116_7205

Документ 15

*Лист імператора Франца-Йосифа до міністра закордонних справ
Еренталя про анексію Боснії та Герцеговини, 5 жовтня 1908 р.*

Пройнятий непохитним переконанням, що високі культурні та політичні цілі, заради яких Австро-угорська монархія здійснила заняття та управління Боснії та Герцеговини, і досягнуті ціною тяжких жертв успіхи попереднього управління можуть бути забезпечені лише шляхом надання їх потребам конституційних основ для ясного і недвозначного правового становища обох країн, – я розповсюджую права мого суверенітету на Боснію і Герцеговину і роблю встановлений для мого дому порядок успадкування дійсним і для цих країн. На засвідчення мирних намірів, які мною керували у цьому неминучому рішенні, я віддаю водночас наказ про очищення Ново-Базарського санджаку від розміщених там частин військ моєї армії.

Джерело: *Wiek XIX w źródłach. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2001. S. 374–375.*

ПЕРША СВІТОВА (ВЕЛИКА) ВІЙНА

Семінарські заняття № 14–15

1. Основні передумови та причини Першої світової війни.
2. Переломні моменти протистояння на Західному фронті.
3. “Інновації” Великої війни.
4. Громадськість Заходу та Перша світова війна.
5. Завершення Першої світової війни. Комп’єнське перемир’я.

Рекомендована література

Джерела:

Mombauer A. The Origins of the First World War: Diplomatic and Military Documents. Manchester and London, 2013.

Collins R. F. World War I: Primary Documents on Events from 1914 to 1919. Westport, CT, 2007.

Література:

Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у 2-х кн. Київ, 2015.

Говард М. Війна в європейській історії. Київ, 2000. 166 с.

Граціози А. Війна і революція в Європі, 1905–1956. Київ, 2005. 350 с.

Дейвіс Н. Європа: Історія / Норман Дейвіс [пер. з англ. П. Тарашука]. – Київ : Основи, 2006. 1464 с.

Енглунд П. Захват і біль битви: Перша світова у 211 епізодах / пер. зі швед. Харків, 2016. 555 с.

Незалежний культурологічний часопис “Г”. Вип. 75: Перша світова війна 1914–2014. Що далі? 2014.

Пустиннікова І. Від півня у війні до зубодробильних галет // Локальна історія. 2022. № 8–9. С. 66–71.

Світова війна у поштових листівках / Упор. С. Осадчук. Чернівці: Зелена Буковина, 2008. 136 с.

Світова історія XX – XXI століть. Енциклопедичний словник / За ред. Ігора Підкови і Романа Шуста. Видання третє, доповнене. Львів: Літопис, 2020. 1284 с.

Сімонов Д. Винаходи війни // Локальна історія. 2022. № 8–9. С. 106–111.

Сіромський Р. “До Різдва все завершиться...”: коротка історія Першої світової війни (1914–1918). Львів, 2018. 80 с.

Banks A. A Military Atlas of the First World War : a Map History of the War of 1914–18 on Land, at Sea and in the Air. – Barnsley: Leo Cooper, 2001. 338 p.

Beckett I. F. W. The Great War: 1914–1918. New York, 2007. 856 p.

Clark Chr. The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. New York, 2014. 736 p.

Gilbert M. The First World War: A Complete History. New York, 2004. 688 p.

Hart P. The Great War: A Combat History of the First World War. Oxford and New York, 2013. 544 p.

Hochschild A. To End All Wars: A Story of Loyalty and Rebellion, 1914–1918. Boston and New York, 2012. 496 p.

The Great War: Perspectives on the First World War / edited by Robert Cowley. – New York: Random House Trade Paperbacks, 2003. 509 p.

Watson A. Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I. New York, 2014. 832 p.

Методичні рекомендації:

На окреслення Першої світової війни в історіографії також вживається термін “Велика війна”. Дайте характеристику цих хронімів. У **першому питанні** зверніть увагу, що впродовж тривалого періоду Європа перебувала в стані миру, однак:

- нерозв’язані протиріччя між великими державами продовжували накопичуватися (конкретизуйте, які саме);
- створювались нові види озброєнь (охарактеризуйте розвиток військової техніки від зламу XIX–XX ст. до початку Першої світової війни);
- генеральні штаби розробляли нові плани військових кампаній (пригадайте з попереднього заняття, які саме);
- за мирні десятиліття відбулася певна героїзація війни – пересічний європейський обиватель асоціював її насамперед

з перемогами та військовим оркестром, а не вошами та дизентерією, а уряди вірили, що за короткий час і з незначними втратами збройним шляхом вдасться розв'язати усі існуючі протиріччя.

Яку роль у підготовці війни відіграли сформовані на зламі XIX–XX ст. військово-політичні блоки Троїстий союз і Антанта? Пригадайте, що стало безпосереднім приводом до початку Великої війни (*Документ 1*)? Чому Гаврила Принципа не було засуджено до смертної кари?

У **другому питанні** простежте динаміку протистояння та зміну балансу сил на Західному фронті у 1914–1917 рр. Які наслідки мали бої в Арденнах і при Шарлеруа в серпні 1914 р.? Куди 2 вересня 1914 р. французький уряд переніс столицю Франції? Кому було доручено керувати обороною Парижа? Поясніть терміни “таксі Галлієні” та “Велика Берта”. Відзначте, що битва на Марні у вересні 1914 р. стала першим переломним моментом у протистоянні, оскільки означала крах тактики блискавичної війни й ознаменувала початок тривалого позиційного періоду війну.

У 1915 р. Велика Британія та Франція почали мобілізувати в армію та для роботи на військово-промислових об'єктах населення з колоній. Поміркуйте, які це мало наслідки для країн Троїстого Союзу? Зауважте, де, коли та ким вперше було успішно застосовано хімічну зброю (*Документ 2*)? Як так сталося, що член Троїстого Союзу – Італійське королівство 1915 р. вступило у війну на стороні Антанти (*Документ 3*)? Чому Верденську операцію лютого – вересня 1916 р. називають “Верденською м'ясорубкою”? Хто з воєначальників відзначився у ній? Коли та де вперше було використано танки (*Документ 4*)? Які наслідки мав вступ 1917 р. у війну Сполучених Штатів Америки (*Документ 5*)? Для чого Німецька імперія посприяла приїзду в Петроград В. Леніна? Чи увінчалася успіхом ця стратегія? Який день і чому, за словами Е. Людендорфа став “найчорнішим днем німецької армії”?

У **третьому питанні** інновації Великої війни доцільно розглянути за тематичними блоками. Наприклад:

- новинки військової техніки та спорядження;
- удосконалення медичної техніки, поява нових ліків і методів лікування;

- атрибути повсякденного життя, які увійшли у вжиток завдяки Великій війні.

Переходячи до **четвертого питання**, простежте, як змінювалося з роками ставлення населення до військового конфлікту? Коли найвний ентузіазм і віра у швидке завершення війни почали витіснятися апатією та безнадією? Як у цій ситуації працювали засоби масової інформації? На що була спрямована пропаганда воюючих країн (*Документ 6*)? Охарактеризуйте діяльність відомств, які відповідали за цензуру листування військовослужбовців.

В останньому **п'ятому питанні** поясніть, чому вже з початку 1918 р. становище Четверного союзу було складним. Які наслідки для Четверного союзу мала Листопадова революція в Німеччині? У чому суть німецького міфу про “удар кинджалом у спину”? За яких обставин і де 11 листопада 1918 р. було підписано перемир'я? Вкажіть основні положення Комп'єнського перемир'я (*Документ 7*).

Оскільки геополітичні наслідки Першої світової війни будуть детально розглянуті в наступному курсі, наостанок заняття зосередьтеся на демографічних втратах, яких зазнали країни-учасниці.

Витяги з джерел

Документ 1

*З протоколу засідань австро-угорської Ради міністрів,
7 липня 1914 р.*

Слухали: Боснійські справи, дипломатичний виступ проти Сербії.

Голова відкриває засідання і зауважує, що Рада міністрів скликана для обговорення заходів, які мають бути прийняті для оздоровлення ситуації в Боснії та Герцеговини, яка склалася внаслідок катастрофи в Сараєво... Переговори в Берліні дали надзвичайно сприятливі результати, і як кайзер Вільгельм, так і гер фон Бетман-Гольвег з усією твердістю запевнили нас, що у випадку військового ускладнення з Сербією, ми матимемо безумовну підтримку Німеччини. Зрозуміло, що збройний конфлікт із Сербією може мати наслідком війну з Росією...

Тому сьогодні треба принципово вирішити, що слід перейти до дій, і що ми перейдемо до дій. Дипломатичний успіх аж ніяк не

може покращити становища. І якщо з міжнародних міркувань буде зроблено дипломатичний крок щодо Сербії, це має бути зроблено з твердим наміром, що ця акція може закінчитися лише війною.

...У тривалих дебатах питання про війну обговорюється у всіх подробицях. На завершення цих висловлювань можна констатувати:

1) що всі присутні бажають швидкого вирішення суперечки з Сербією у мирному чи військовому руслі;

2) що рада міністрів готова приєднатися до думки угорського голови ради міністрів про те, що спочатку слід провести мобілізацію, потім пред'явити до Сербії конкретні вимоги в ультимативній формі.

Всі присутні крім угорського голови Ради міністрів, дотримуються думки, що дипломатичний успіх, навіть якби він закінчився блискучим приниженням Сербії, не мав би цінності, і тому потрібно пред'явити Сербії настільки далекосяжні вимоги, щоб можна було передбачити їхнє відхилення і радикальне вирішення питання шляхом військового втручання.

Джерело: *Primary Documents - Austrian Ministerial Council Meeting Minutes, 7 July 1914*. URL: <https://www.firstworldwar.com/source/austriancouncilmeeting.htm>

Документ 2

Опис газової атаки на р. Іпром 22 квітня 1915 р.

(Раймон Пуанкаре "На службі Франції. Спогади")

...о 5 годині почався приголомшливий гуркіт гармат, і важкі снаряди почали глухо рватися над Іпром і над багатьма селами, які раніше рідко, а то й зовсім не обстрілювалися. Ніздрі людей, що ближче перебували до фронту, відчули запах якоїсь пекельної есенції. Ті, що були ближче до північних окопів попереду Іпра, побачили два дивних привиди із зеленувато-жовтого туману, що повільно повзли і поступово розпливалися, поки не злилися в один, а потім, рухаючись далі, не розчинилися в синювато-білу хмару.

Хмара висіла над фронтом двох французьких дивізій (алжирської та територіальної), що примикали до британських частин і утримували лівий сектор. Незабаром офіцери за фронтом британських військ і поблизу мостів через канал були вражені, побачивши потік

людей, що бігли в паніці. Африканці, сусіди британців, кашляли та показували під час бігу на горло. Знаряддя французів поки що стріляли, але до 7 години вечора вони раптово і зловісно замовкли.

Втікачі залишили за собою на фронті прорив шириною більше 4 миль, заповнений лише мертвими або напівмертвими, які, задихаючись, агонізували, вражені хлористою отрутою. Обидві французькі дивізії майже повністю перестали існувати. Німецькі гази зняли захисників із північного флангу сектора...

Джерело: *Poincaré R. Au service de la France, Neuf années de souvenirs. VI. Les tranchées, 1915.* URL: <https://octaviana.fr/document/FEL-NM034#?c=&m=&s=&cv=>

Документ 3

Угода держав Антанти з Італією, 26 квітня 1915 р.

СТАТТЯ 1. Військова конвенція буде негайно укладена між французьким, британським, російським та італійським генеральними штабами; ця конвенція встановить мінімум військових сил, які Росія має використовувати проти Австро-Угорщини з метою перешкодження цій державі зосередити всі свої зусилля проти Італії, якщо Росія вирішила б спрямувати свої головні сили проти Німеччини.

СТАТТЯ 2. Італія зі свого боку зобов'язується використовувати всі свої сили для ведення війни спільно з Францією, Великою Британією та Росією проти всіх їх ворогів.

СТАТТЯ 3. Французький та англійський флоти надаватимуть активну та постійну допомогу Італії до знищення австрійського флоту або до укладання миру.

Франція, Велика Британія та Італія негайно укладуть морську конвенцію з цього приводу.

СТАТТЯ 4. За мирним договором Італія отримає Трентіно, Цизальпійський Тіроль, з його географічними та природними кордонами, а також Трієст, графства Горіцу та Градіску, всю Істрію.

СТАТТЯ 5. Італія отримає також провінцію Далмацію в її нинішніх адміністративних межах.

СТАТТЯ 7. Італії буде доручено представляти Албанську державу у її зовнішніх зносинах.

СТАТТЯ 8. Італія отримає повне суверенне володіння островами Додеканес, які вона займає в даний час.

СТАТТЯ 9. Франція, Велика Британія та Росія визнають, що Італія зацікавлена у збереженні рівноваги на Середземному морі і що, у випадку повного чи часткового поділу Азіатської Туреччини, вона (Італія) має отримати рівноцінну частину в середземноморських областях, суміжних з провінцією Адалії, де Італія вже набула прав та інтересів, які послужили предметом італо-британської конвенції. Зона, яка буде евентуально надана Італії, буде свого часу встановлена, причому будуть враховані існуючі інтереси Франції та Великої Британії.

Інтереси Італії будуть також прийняті до уваги у випадку, якщо територіальна недоторканість Оттоманської імперії буде збережена і якщо будуть зроблені зміни в зонах впливу окремих держав.

Якщо Франція, Велика Британія та Росія зайняли б під час війни території Азіатської Туреччини, то середземноморська область, суміжна з провінцією Адалії, в межах, зазначених вище, буде надана Італії, яка матиме право зайняти її.

СТАТТЯ 10. Італії будуть надані в Лівії права та привілеї, що належать султанові за Лозанським договором.

СТАТТЯ 11. При відшкодуванні військових витрат цієї війни Італія отримає частку, відповідну її зусиллям і жертвам.

СТАТТЯ 12. Італія заявляє про своє приєднання до декларації, зробленої Францією, Великою Британією та Росією з приводу збереження Аравії та мусульманських священних місць в Аравії під незалежною мусульманською владою.

СТАТТЯ 13. У випадку, якщо Франція та Велика Британія збільшать свої колоніальні володіння в Африці за рахунок Німеччини, ці дві держави визнають у принципі, що Італія може вимагати деяких рівноцінних компенсацій, а саме у вирішенні на її користь питань щодо кордонів італійських колоній Еритреї, Сомалі та Лівії та суміжних з ними французьких та англійських колоній.

СТАТТЯ 16. Ця угода зберігатиметься в таємниці. Тільки приєднання Італії до декларації 5 вересня 1914 р. буде опубліковано негайно після оголошення війни Італією або Італії.

Складено у Лондоні в чотирьох примірниках, 26 квітня 1915 р.

Джерело: *Treaty of London, 26 April 1915*. URL: <https://www.firstworldwar.com/source/london1915.htm>

Документ 4
Фотографія танка, 15 вересня 1916 р.

З початком окопної війни британські військові та політичні лідери хотіли розробити броньовану машину, яка могла б перевозити війська через ями від снарядів і всіяні колючим дротом поля битви Західного фронту. З цією метою на початку 1915 року Вінстон Черчілль створив Комітет з земельних питань. Томас Браун з королівського Ліверпульського полку пояснив переваги цієї концепції.

Спочатку вони були дуже громіздкими, з вражаючими гусеничними колесами, знаєте. Звісно, дуже добре було те, що вони змогли перетнути траншею та розчавити дроти. Вони зробили роботу, яку не могла виконати артилерія. Дуже часто наші бійці атакували німецький фронт і виявляли, що дріт наша артилерія не перерізала. Але як тільки танки під'їхали, звичайно, вони просто перебили дроти. А зазвичай за танком йшла невелика група піхотинців. Але я думаю, що вони налякали рядових до смерті, коли вони вперше їх побачили!

Земельний комітет створив прототип. Його успішно випробували, і армія замовила 100 таких машин. У строгій секретності

транспортні засоби пройшли польові випробування в Норфолку в середині 1916 року. Роберт Паркер був одним із тих, хто пригнав туди перші танки:

Ми мали доступ до тих танків, які тоді були в наявності. І нас оточили вартіві, і це був штраф у 100 фунтів стерлінгів [приблизно 4500 фунтів стерлінгів у 2012 році] або шість місяців ув'язнення, якщо ми розкриємо, чим займаємось. [...]

Командувачі британської армії хотіли використати цей новий винахід на Соммі, де не вдалося реалізувати очікуваний прорив. Танки відправили до Франції в серпні 1916 року для використання в штурмі, запланованому на середину вересня. Це дозволило піхотинцям, які мали битися поруч з танками, наприклад Філіпу Німу, проводити з ними обмежену кількість тренувань:

Здається, ми були однією з перших бригад, яка побачила танк. Нам було доручено здійснити нашу третю атаку на Соммі в середині вересня, коли танки були використані вперше, і тому нам надали один із перших танків, який висадився у Франції, щоб провести тренування з нашою бригадою. Усі були вражені, побачивши цього незвичайного монстра, який повзав по землі, і ми зробили все, що могли, з одним танком. Навчитися стежити за танком через відповідні проміжки часу тощо. Це був дуже обмежений обсяг тренувань, який можна було зробити з одним танком.

Прибуття танків на Західний фронт тримали в секреті від тих, хто не мав бути залучений до їх використання. Хорас Калверт пояснив, як цього вдалося досягти:

Вони стояли на узбіччі дороги, накриті брезентом: нічого не було видно, окрім квадрата, і двоє чи троє охороняли його. І коли ми запитали, що це таке, почули просту відповідь: "Цистерни". Ми припустили, що це резервуари для води, і у нас не було причин думати інакше. Я вважаю, що це була одна з найбільш збережених таємниць на цьому фронті. Знаючи про нестачу води, ми думали, що отримуємо резервні запаси, щоб переконатися, що є достатні запаси. І це було прийнято всіма, я вважаю.

Танки вперше були використані на Соммі в битві при Флер-Курсет 15 вересня 1916 року. Коли секретну зброю було оприлюднено, британські солдати вперше побачили її. Це було видовище, яке вразило багатьох, включаючи Сідні Тейлор.

І ми вперше побачили, як ці танки під'їжджають; вони ніколи раніше не використовувалися. Було кумедно бачити, як дюжина танків проїжджає через ями від снарядів, не зупиняючись. Ми раділи, що вони їдуть і вони на нашому боці, вони не проти нас! Але ми зрозуміли, що це був перший раз, коли вони були використані. 15 числа, я думаю, що це було 15 вересня, і ви могли побачити, як вони прийшли, а потім, коли вони зрівнялися з вами, вони підійшли до лінії фронту. Це було чудове відчуття, справді, побачити їх. Але це було жахливо, знаєте.

15 вересня 49 танків мали бути розгорнуті з певними інтервалами вздовж британської штурмової лінії. У складі третьої ескадрильї Королівського літаючого корпусу Сесіл Льюїс зміг побачити цю атаку з повітря:

Був півгодинний ураганний обстріл, а потім танки поставили. Ну, з повітря приблизно на 5 або 6000 футів за рядами, спостерігаючи за всією цією сценою, знову був цей надзвичайний суцільний вовняний килим, знаєте, але це було так, ніби хтось взяв свій палець у сніг і протягнув його крізь сніг і залишив своєрідну стрічку. Таких стрічок було чотири чи п'ять... Звичайно, вони були абсолютно неочікуваними. Перша партія попливла над траншеями, і ми подумали: "Ну, це добре!". Ми подумали: "Якщо вони зможуть пройти через третю лінію оборони, війна знову стане мобільною!".

Джерело: *Voices of the First World War: Tanks On The Somme* // <https://www.iwm.org.uk/history/voices-of-the-first-world-war-tanks-on-the-somme>

Документ 5

*Вступ Сполучених Штатів Америки у Велику війну
Виступ Президента Вудро Вільсона перед Конгресом США,
2 квітня 1917 р.*

Я скликав Конгрес на надзвичайну сесію, оскільки виникла необхідність зробити серйозний, дуже серйозний вибір політичного курсу, причому зробити його негайно, і було б невірною та неконституційною, якби я взяв на себе відповідальність зробити його само-

стійно. 3 лютого поточного року я офіційно представив вам надзвичайну заяву імперського уряду Німеччини про те, що починаючи з 1 лютого він має намір відмовитися від усіх обмежень, що накладаються законами чи міркуваннями гуманності, і використовувати свої субмарини, щоби топити будь-який корабель, який спробує наблизитися до портів Великої Британії та Ірландії, або до будь-якого порту, контрольованого ворогами Німеччини у межах Середземного моря.

Такою, як уявлялося, була мета підводних бойових дій на ранньому етапі війни, але з квітня минулого року імперський уряд утримував командирів своїх підводних човнів від порушення даної нам обіцянки не топити пасажирські кораблі і відповідним чином попереджати всі інші кораблі. Було навіть створено умови для того, щоби членам їхніх екіпажів надавалися шанси врятувати своє життя у відкритих шлюпках. Вжиті запобіжні заходи були мінімальними, і робилися вони лише час від часу, свідченням чого були часто повторювані гіркі випадки жорстокого і нелюдського акту, хоча якась стриманість все ж таки дотримувалася.

Нова політика відкинула убік усі обмеження. Кораблі будь-якого типу незалежно від їхньої національної приналежності, безжально відправляють на дно без попередження і без наміру пощадити людей, що знаходяться на борту, або надати їм допомогу. Було потоплено навіть госпітальні кораблі і судна, що несли на своєму борту допомогу нещасному і бідному народу Бельгії, хоча сам німецький уряд надав цим суднам право вільного проходу через окремі райони. Ці кораблі, що мали розпізнавальні знаки, які не можна було ні з чим переплутати, пускалися на дно з такою ж відсутністю співчуття і нерозважливою безпринципністю.

Якийсь час я не міг повірити, що такі речі могли відбуватися з відома уряду, який до цього дотримувався гуманної практики цивілізованих держав... Я зараз думаю не про пов'язану з цим втрачену власність, якою б величезною і серйозною вона не була, а лише про безвідповідальне масове знищення цивільних осіб: чоловіків, жінок і дітей, зайнятих справами, які завжди, навіть у найпохмуріші періоди сучасної історії, вважалися нешкідливими та законними. За власність можна заплатити – за життя мирних та безневинних людей заплатити не можна.

Підводна війна проти торгівлі, що ведеться зараз Німеччиною, є війною проти людства. Це війна проти всіх країн. В результаті дій, про які ми дізналися з величезним хвилюванням, були пущені на дно американські кораблі, відібрані життя американців. Не робиться жодних винятків. Виклик кинутий всьому людству. Кожна нація має вирішити, як вона зустрине цей виклик. Рішення, яке ми приймаємо, має ґрунтуватися на стриманості та розумній точці зору, у відповідності з нашим національним характером і нашою політикою. Ми маємо уникнути нерозважливих вчинків. Мотивом наших дій має бути не помста і не переможне утвердження могутності нації, а лише захист прав людини, поборниками яких ми є.

Коли я звернувся до Конгресу 26 лютого, я вважав, що буде достатньо зі зброєю в руках захистити наші права нейтральної держави, наше право на вільне мореплавство, наше право захистити наш народ від незаконного насильства. Але склалося так, що озброєний нейтралітет виявився недієздатним.

Глибоко усвідомлюючи важкий і навіть трагічний характер кроку, який я роблю, і пов'язану з ним серйозну відповідальність, але без вагання підкоряючись тому, що я вважаю своїм конституційним обов'язком, я пропоную, щоб Конгрес оголосив проведений з недавніх часів імперським урядом Німеччини курс не чим іншим, як війною проти уряду та народу Сполучених Штатів. Пропоную, щоби Конгрес офіційно затвердив нав'язаний нам таким чином статус держави, що воює, і здійснив необхідні кроки не тільки для зміцнення оборони країни, а й для того, щоб, використовуючи всю свою міць і всі свої можливості, закликати уряд Німецької імперії до порядку і зупинити війну.

У той час, як ми робимо ці кроки, нам треба дати зрозуміти всьому світу, які наші мотиви та наші цілі. Нашою метою є відстояти принципи миру та справедливості в усьому світі на противагу егоїстичній та авторитарній силі та узгодити з усіма справді вільними та незалежними народами світу єдині цілі та дії, які відтепер гарантуватимуть дотримання цих принципів.

Сьогодні, коли йдеться про мир у всьому світі та свободу його народів, нейтралітет вже неможливий і небажаний. Загроза миру і

свободі полягає в існуванні деспотичних держав, що підтримуються силою, яка повністю підконтрольна їхній волі, а не волі народів цих держав. За таких обставин настав кінець нейтралітету. Ми не сваримося із німецьким народом. Ми не живимо до нього злості, ми ставимося до нього з симпатією та дружбою. Не за волею народу, а, навпаки, без його відома і згоди діяв німецький уряд, вступаючи у війну. Війна була нав'язана народу, як нав'язувалися війни в старі сумні часи, коли жоден правитель не радився зі своїм народом і війни провокувалися і велися в інтересах династій або невеликих груп честолюбних людей, які звикли використовувати своїх побратимів як пішаків.

Без взаємної згоди демократичних націй, міцний мирний союз зберегти неможливо. Жодному автократичному уряду не можна довіряти, що він залишатиметься лояльним до такого союзу або дотримуватиметься його договорів. Лише вільні народи можуть стверджувати свої наміри і дотримуватися своєї честі в ім'я спільної мети і ставити інтереси людства вище за будь-які вузькокорисливі інтереси.

[...]

Одним із тих свідчень, які допомогли нам переконатися, що прусська автократія не була і ніколи не могла бути нашим другом, є той факт, що від початку нинішньої війни наші громади і навіть наші урядові відомства виявилися наповненими шпигунами. Вона повсюдно спровокували злочинні підступи, спрямовані проти нашої національної єдності, нашої промисловості та торгівлі, проти миру в нашій країні та за її межами.

І справді, зараз з усією очевидністю зрозуміло, що її шпигуни були тут навіть до початку війни. І, на жаль, це не просто припущення, а факт, доведений нашими судовими органами, що їхні підступи, які неодноразово могли б порушити мир і зруйнувати промисловість нашої країни, провокувалися, підтримувалися і навіть здійснювалися під безпосереднім керівництвом офіційних представників імперського уряду, акредитованих Урядом Сполучених Штатів.

Навіть здійснюючи контроль за цими діями і намагаючись їм запобігти, ми прагнули знайти для них, наскільки це можливо, най-

великодушніше виправдання, оскільки знали, що в їх основі лежать не ворожі почуття або цілі щодо нас з боку народу Німеччини (який, безсумнівно, як і ми, не мав про них жодного уявлення), а лише егоїстичні задуми уряду, який робив усе, що йому хотілося, і ні про що не повідомляв свій народ. І цей уряд виконав свою роль, переконавши нас у тому, що він не живить до нас ніяких дружніх почуттів і має намір діяти у своїх інтересах, порушуючи наш мир і нашу безпеку, провокуючи проти нас ворогів, які знаходяться на порозі. Промовистим свідченням цього є перехоплена нота на ім'я німецького посланця в Мехіко.

Ми приймаємо цей ворожий виклик, оскільки знаємо, що в особі уряду, який використовує такі методи, ми ніколи не зможемо мати друга... Ми готові, зіткнувшись зараз із фактами, що не маскуються брехливою удаваністю, боротися за мир у всьому світі та за звільнення його народів, включаючи німецький народ, за права країн великих і малих і за право людей вибирати свій спосіб життя та свій уряд. Світ має стати безпечним для демократії, повинен ґрунтуватися на фундаменті політичної свободи.

Звертаючись таким чином до вас, джентльмени Конгресу, я виконав гіркий і тяжкий обов'язок. На нас чекають, можливо, багато місяців вогнених випробувань та жертв. Це страшна річ – вкидати наш великий мирний народ у війну, у найжахливішу і найсмертоноснішу з усіх воєн, у війну, від результату якої залежить доля самої цивілізації. Але справедливість дорожча за мир, і ми боротимемося за те, що завжди було близько нашим серцям, – за демократію, за права тих, хто підкоряється владі, матиме право голосу у своєму уряді, за права і свободи малих націй, за те, щоб усюди панувала справедливість. Спільні дії вільних народів принесуть мир і безпеку всім країнам і нарешті зроблять світ вільним.

Виконанню цього завдання ми готові з гордістю присвятити наше життя, віддати все, що ми маємо. Ми знаємо, що настав день, коли на долю Америки випало щастя віддати свою кров і всі сили за принципи, що дали їй життя, щастя і мир, що цінується нею. З Божою допомогою вона не має іншого шляху.

*Резолюція Конгресу США про оголошення війни Німеччині,
6 квітня 1917 р.*

З огляду на те, що імперський Німецький уряд здійснив повторні акти збройного виступу проти уряду та народу Сполучених Штатів, американським Сенатом та Палатою представників вирішено оголосити стан війни між Сполученими Штатами Америки та імперським німецьким урядом, який було нав'язано Сполученим Штатам.

При цьому офіційно оголошується, що Президент уповноважується використовувати всі морські та сухопутні збройні сили Штатів та ресурси уряду з метою ведення війни проти імперського німецького уряду для доведення конфлікту до успішного кінця. Усі необхідні для цього ресурси країни будуть надані у його розпорядження Конгресом Штатів.

Джерела: *Joint Address to Congress Leading to a Declaration of War Against Germany (1917)*. URL: <https://www.archives.gov/milestone-documents/address-to-congress-declaration-of-war-against-germany>; *Declaration of War With Germany, WWI (S.J.Res. 1)*. URL: <https://www.senate.gov/about/resources/pdf/sjres1-wwi-germany.pdf>

Документ 6

Пропаганда воюючих сторін

З кінця XIX ст. поштові листівки у найрізноманітнішому художньому виконанні були універсальним комунікаційним засобом цілої епохи, пануючими медійними інструментами якої були виключно друковані періодичні видання: газети, журнали, книги, плакати, календарі. Тому абсолютно виправданим є визначення поштових карток як засобу масової інформації. Листівки набули неймовірного поширення й застосування в передвоєнні десятиріччя у всій Європі. Вони були доступними за ціною й вартістю пересилки, всюди в наявності широкого асортименту, неймовірно художньо вишуканими відповідно до пануючих естетичних смаків.

У роки війни значення поштових карток ще більше зростає в міжлюдських, родинних стосунках, які протягом 1914–1918 рр.

балансували на межі життя й смерті. Листівки були єдиним віконцем до душ і сердець мільйонів європейців, які воювали в цій війні, на полях битв, так само як і в запіллі. Війна спричинювала просторовий розділ сім'ї: чоловіки, сини, брати перебували в діючих арміях, окопах, госпіталях, а їхні рідні вдома. Лише листівка з'єднувала і дозволяла підтримувати зв'язок через короткі повідомлення, єднатися з близькими в думках, сподіваючись на швидке побачення.

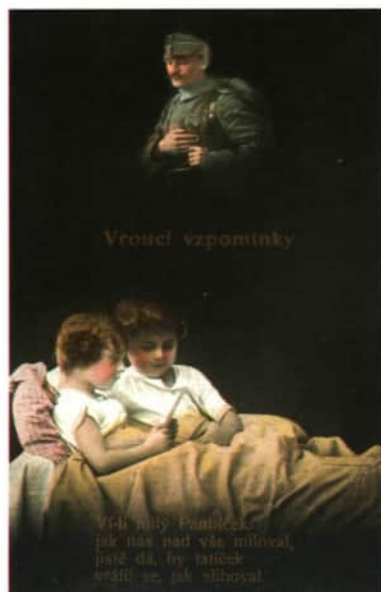
Із вибухом війни поштова картка стає найважливішим засобом зв'язку, яка друкувалася мільйонними тиражами. Тема війни як домінуючої події епохи стала в мальованих сюжетах листівок головним мотивом у період 1914–1918 рр. Одночасно поштова картка набуває великого державного значення, адже стає одним із важливих інструментів пропагандистської війни всіх держав-учасниць. Уперше пропаганда досягала й проникала до всіх соціальних прошарків суспільства воюючих сторін. У комплексі пропагандистських заходів, таких як пресова політика, цензура, кампанії з випуску плакатів та памфлетів, культурна та фільмова робота, поштової картці відводилося чільне місце.

На початку війни солдати і цивільне населення емоційно налаштовувалися через створення образів ворогів та ненависті до них. У наступні роки зростаючого виснаження та втоми від війни вояків і мирне населення зустрічала масивна пропаганда із закликами до витримки. Воєнне протистояння часто ототожнювалося з боротьбою, або битвою культур, проголошуючи священну війну та ідеологічно радикалізуючи настрої протиборців.

Джерело: *Світова війна у поштових листівках / Упор. С. Осадчук. Чернівці: Зелена Буковина, 2008. С. 5–6.*

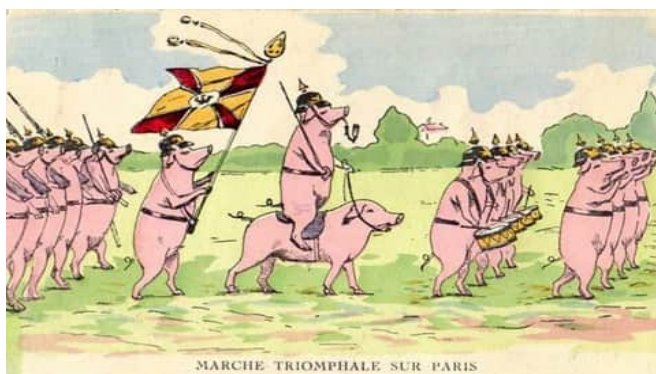
Джерело: Світова війна у поштових листівках / Упор. С. Осадчук. Чернівці: Зелена Буковина, 2008. 136 с.

Французька сатирична листівка “Фізіономії бошів”

Французька листівка про Ельзас-Лотарингію

Французька листівка “Тріумфальний марш на Париж”

“Смилівість” німців

До теми ерзац-продуктів у німецькій армії. Французька і бельгійська листівки

Німецька листівка, 1917 р.

Німецька листівка "На Берлін!"

Документ 7
Комп'єнське перемир'я, 11 листопада 1918 р.

А. На Західному фронті

Стаття 1. Припинення бойових дій на суші та в повітрі протягом 6 годин після підписання перемир'я.

Стаття 2. Негайна евакуація зайнятих країн: Бельгії, Франції, Люксембургу, так само як Ельзас-Лотарингії – так, щоб її було здійснено впродовж 15 днів...

Стаття 4. Видача німецькою армією такого озброєння: 5 тисяч гармат, 25 тисяч кулеметів, 3 тисячі мінометів та 1700 аеропланів, у т. ч. всі аероплани для нічного бомбардування.

Стаття 5. Евакуація німецькими арміями місцевостей на лівому березі Рейну. Територіями на лівому березі Рейну керуватиме місцева влада, але під контролем окупаційних військ союзників і Сполучених Штатів. Війська союзників і Сполучених Штатів окупують ці території гарнізонами, що займають головні переправи на Рейні (Майнц, Кобленц і Кельн).

На правому березі Рейну, від кордону Голландії до кордону Швейцарії, буде створена нейтральна зона між річкою і лінією, проведеної паралельно передмостовим укріпленням і річці та за 10 кілометрів від них.

Стаття 6. У всіх евакуйованих ворогом територіях буде заборонено будь-яку евакуацію жителів. Не буде завдано жодної шкоди особам чи майну мешканців... Не буде заподіяно жодних руйнувань...

Стаття 7. Заборона псування засобів сполучення та зв'язку та водних шляхів. Поступка союзникам 5 тисяч паротягів, 150 тисяч вагонів та 5 тисяч вантажівок. Залишення на місці всього персоналу та матеріалу ельзасько-лотаринзьких залізниць та наявних на них запасів вугілля і всього обладнання.

Стаття 9. Утримання окупаційних військ у Рейнських землях (не включаючи Ельзас-Лотарингії) покладається на німецький уряд.

Стаття 10. Негайна репатріація без взаємності... всіх військово-полонених, що належать до армій союзників і Сполучених Штатів, включаючи і підсудних...

В. Положення про східні кордони Німеччини

Стаття 12. Усі німецькі війська, які перебувають на територіях, що становили до війни частину Австро-Угорщини, Румунії та Туреччини, повинні негайно повернутися до меж Німеччини. Всі німецькі війська, які перебувають на територіях, що становили до війни Росію, повинні також повернутися в межі Німеччини ...

Стаття 13. Негайна евакуація німецьких військ і відкликання всіх інструкторів, військовополонених, цивільних і військових агентів Німеччини, що знаходяться на територіях Росії (у кордонах на 1 серпня 1914 року).

Стаття 14. Негайне припинення німецькими військами в Румунії та Росії (у кордонах на 1 серпня 1914 року) всіх реквізицій, захоплень або примусових заходів з метою отримання засобів постачання, призначених для Німеччини.

Стаття 16. Союзники матимуть вільний доступ на територію, евакуйовані німцями на східних кордонах, або через Данциг, або через Віслу, щоб мати змогу постачати провіант населенню та з метою підтримки порядку.

С. У Східній Африці

Стаття 17. Евакуація у термін, що визначається союзниками, всіх військових німецьких сил у Східній Африці.

Д. Загальні положення

18. Репатріація без взаємності ... всіх цивільних інтернованих, включаючи заручників.

Фінансові засади.

Стаття 19. Не порушуючи ні в чому права союзників та Сполучених Штатів, відмовитись у майбутньому від будь-яких вимог та претензій. Відшкодування збитків.

На час перемир'я ворог не може нічого витрачати з державних цінностей, які можуть служити союзникам запорукою зворотного отримання військових відшкодувань. Негайне повернення касової готівки Бельгійського національного банку.

Загальне відшкодування всіх документів та цінностей, що стосуються державних та приватних інтересів в окупованих країнах.

Повернення російського чи румунського золота, взятого німцями чи їм переданого. Це золото буде взято на зберігання союзниками до миру. [...]

Е. Морські положення

Стаття 22. Здача союзникам та Сполученим Штатам усіх підводних човнів (включаючи підводні крейсери та мінні транспорти), що нині існують, з їх озброєнням та спорядженням у портах, зазначених союзниками та Сполученими Штатами.

Підводні човни, які не можуть вийти в море, будуть роззброєні і повинні залишитися під наглядом союзників і Сполучених Штатів.

Підводні човни, які готові вийти в море, повинні залишити німецькі порти негайно після отримання по радіотелеграфу наказу вирушити в порт, призначений для їхньої задачі.

Стаття 23. Надводні німецькі військові судна, визначені союзниками та Сполученими Штатами, будуть негайно роззброєні, потім інтерновані в нейтральних портах або, за відсутності таких, у союзних портах, визначених союзниками та Сполученими Штатами. Вони залишаються в цих портах під наглядом союзників та Сполучених Штатів, причому на борту залишаються лише сторожі.

Поширення цього зобов'язання на 74 одиниці німецького флоту. Інші німецькі надводні військові судна мають бути сконцентровані у німецьких військових базах і поміщені там під наглядом союзників та Сполучених Штатів.

Стаття 24. Про тралення⁹ мін.

Стаття 25. Вільний вхід і вихід з Балтики для військових і торгових флотів союзних і об'єднаних держав, забезпечені шляхом окупації в Німеччині всіх портів, оборонних споруд, батарей та укріплень на всіх фарватерах, що йдуть від Каттегата до Балтики, і шляхом тралення та руйнування всіх мін чи загороджень у німецьких територіальних водах і поза ними...

Стаття 26. Залишення в силі блокади з боку союзних і об'єднаних держав на діючих для неї умовах, причому німецькі судна, що перехоплені в морі, як і раніше, підлягатимуть захопленню.

⁹Тралення мін – це операція з видалення та знешкодження морських мін, насамперед завдяки спеціальним кораблям – тральщикам.

Союзники та Сполучені Штати беруть до уваги на час перемир'я постачання Німеччини продовольством у кількості, яка буде визнана необхідною.

Стаття 27. Концентрування в німецьких базах, вказаних союзниками та Сполученими Штатами, всіх повітряних сил Німеччини та заборона їм пересуватися. [...]

Стаття 29. Евакуація Німеччиною всіх портів Чорного моря та передача союзникам та Сполученим Штатам усіх російських військових судів, захоплених німцями у Чорному морі.

Г. Термін дії перемир'я

Стаття 34. Термін перемир'я визначається 36 днями з правом продовження. Під час цього терміну, перемир'я може бути денонсовано, якщо його положення не виконуватимуться однією з сторін, яка повинна буде попередити про це за 48 годин.

Додаткові документи до перемир'я:

1. Додаток № 1: порядок евакуації Німеччиною Бельгії, Франції, Люксембургу, Ельзас-Лотарингії та місцевостей на Рейні та здачі німецькими арміями союзникам озброєння.

2. Додаток № 2: правила щодо залізниць, телеграфних і телефонних повідомлень.

3. Заява представників союзників про доповнення перемир'я такою ухвалою: “У випадку, якщо німецькі кораблі не будуть здані у зазначені терміни, то уряди союзників і Сполучених Штатів матимуть право зайняти Гельголанд для забезпечення їх здачі”.

4. Заява союзників із переліком військових кораблів Німеччини, які мають бути здані ним.

Джерело: *La convention d'armistice du 11 novembre 1918*. URL: <https://web.archive.org/web/20140109095042/http://grande-guerre.org/?p=1063>

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ НА ІСПИТ

1. Сучасні підходи до періодизації нової історії.
2. Особливості економічного розвитку: залишки “старого” економічного порядку.
3. Особливості економічного розвитку: британська і французька моделі промислового перевороту.
4. Особливості економічного розвитку: розвиток засобів транспорту і зв’язку.
5. Особливості економічного розвитку: технічний переворот та індустріалізація.
6. Особливості економічного розвитку: свобода торгівлі та протекціонізм.
7. Демографічні процеси в країнах Західної Європи XIX – початку XX ст.
8. Розвиток медицини у XIX – на початку XX ст., здоров’я та хвороби.
9. Головні тенденції політичного розвитку: лібералізм. Сутність “принципу невтручання” за Дж. Міллем.
10. Головні тенденції політичного розвитку: консерватизм. “Англійська демократія” за Б. Дізраелі.
11. Головні тенденції політичного розвитку: соціалізм і анархізм. “Маніфест комуністичної партії” К. Маркса і Ф. Енгельса.
12. Головні тенденції політичного розвитку: націоналізм.
13. Принципи легітимізму Ш.-М. Талейрана та їх вплив на геополітичне становище Європи після Віденського конгресу.
14. Створення та діяльність Священного союзу.
15. Міжнародні відносини в Європі в 1815–1830 рр.
16. Міжнародні відносини в Європі в 30–40-х рр. XIX ст.
17. Зміна в розстановці сил у Європі в 50–х – початку 70-х рр. XIX ст.
18. Колоніальна політика європейських держав у XIX – на початку XX ст.
19. Утворення ворогуючих блоків у Європі: Троїстий союз.
20. Утворення ворогуючих блоків у Європі: Антанта.
21. Пацифізм і спроби запобігти розгортанню збройних конфліктів в останній третині XIX – на початку XX ст.

22. Початок Першої світової війни. Бойові дії на Західному фронті у 1914–1915 рр.
23. Перебіг Першої світової війни у 1916 р.
24. Заклучний етап Першої світової війни (1917–1918 рр.).
25. Завершення Першої світової війни. Комп'єнське перемир'я.
26. “Інновації” Великої війни.
27. Громадськість Заходу та Перша світова війна.
28. Внутрішньополітичний розвиток Великої Британії у 1815–1830-х рр. Парламентська реформа 1832 р.
29. Суспільно-політичні рухи 30-40-х рр. у Британії. Чартизм.
30. Зовнішня політика Великої Британії в першій половині – середині ХІХ ст.
31. Внутрішня політика ліберальних і консервативних урядів Великої Британії в другій половині ХІХ ст. Парламентські реформи 1867 і 1884 рр.
32. “Ірландське питання” у внутрішній політиці Великої Британії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.
33. Зовнішня політика Великої Британії в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. Зміцнення колоніальної імперії.
34. Конституційна хартія 1814 р. Французька монархія в період Реставрації Бурбонів.
35. Внутрішня і зовнішня політика Липневої монархії у Франції.
36. Особливості Лютневої революції 1848 р. у Франції. Проголошення Другої республіки.
37. Внутрішня і зовнішня політика Другої імперії.
38. “Республіка без республіканців”: Конституційне законодавство та внутрішньополітичний розвиток Третьої республіки.
39. Зовнішня політика Третьої республіки в 1871–1914 рр. Французька колоніальна імперія.
40. Створення та політичний розвиток Королівства Нідерландів у першій половині ХІХ ст.
41. Революція 1830 р. і утворення незалежної Бельгії.
42. Внутрішньополітичний розвиток Бельгійського королівства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Колоніальна політика: Бельгійське Конго.

43. Внутрішньополітичний розвиток і зовнішня політика Королівства Нідерландів у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. Еволюція колоніальної політики.

44. Велике герцогство Люксембург у XIX – на початку XX ст.

45. Суспільно-політичні рухи і політична боротьба в Іспанії в першій половині – середині XIX ст. “Ліберальне триріччя”.

46. Іспанія в період “революційного шестиріччя” (1868–1874). Перша республіка.

47. Політичний розвиток Іспанії в останній третині XIX – на початку XX ст.

48. Внутрішньополітичний розвиток Португалії у першій половині – середині XIX ст.

49. Внутрішня й зовнішня політика Португалії в останній третині XIX – на початку XX ст. План “рожева мапа” у колоніальній політиці.

50. Італійські держави після Віденського конгресу. Ліберальні виступи 1820–х рр. в Італії.

51. Ідеологія Ріссорджименто (Дж. Мацціні, В. Джоберті).

52. Національна політика Сардинського королівства. Війни за незалежність.

53. Утворення Італійського королівства. Завершення національного об’єднання.

54. Внутрішньополітичний розвиток і зовнішня політика Італійського королівства в останній третині XIX – на початку XX ст.

55. Взаємини Італійського королівства з Церквою.

56. Рух за національне об’єднання в Німеччині в 1830–1840-х рр. Фрідріх Ліст.

57. Революційні події в німецьких землях. Діяльність загальнонімецьких Установчих зборів у Франкфурті в 1848–1849 рр.

58. Боротьба Пруссії за гегемонію в німецьких землях. Північнонімецький союз.

59. Утворення Німецької імперії і Конституція 4 травня 1871 р.

60. Внутрішньополітичний розвиток Німецької імперії в останній третині XIX – на початку XX ст.

61. Зовнішня політика Німецької імперії в останній третині XIX – на початку XX ст.

62. Внутрішньополітичний розвиток і зовнішня політика Австрійської імперії в “еру Меттерніха”.

63. Трансформації в Австрійській імперії (1848–1867).

64. Становлення і розвиток дуалістичної Австро-Угорської імперії у 1867–1914 рр.

65. Країни Північної Європи після Наполеонівських воєн. Укладення шведсько-норвезької унії, Велике князівство Фінляндія у складі Російської імперії.

66. Внутрішньополітичні процеси у країнах Північної Європи у XIX – на початку XX ст.

67. Зовнішня політика Данії та Швеції у XIX – на початку XX ст.

68. Здобуття Норвегією незалежності.

69. Соціально-економічний розвиток країн Північної Європи у XIX – на початку XX ст.

70. Формування зовнішньополітичної стратегії США у 1812–1823 рр. “Доктрина Монро”.

71. Соціально-економічний і політичний розвиток США в першій половині XIX ст.

72. Громадянська війна у США.

73. Аболіціоністський рух у США. Скасування рабства.

74. Боротьба за землю в США в середині XIX ст. “Хомстед акт”.

75. Законодавство і політична боротьба у США в період Реконструкції.

76. Зовнішня політика і територіальна експансія США в останній третині XIX – на початку XX ст.

Практикум

Богдана Сипко

**ІСТОРІЯ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ПІВНІЧНОЇ
АМЕРИКИ НОВОГО ЧАСУ**

Частина друга

Підписано до друку
Формат 84х60/16. Ум друк арк. 16,17
Тираж 100прим. Зам. №27

Друк ПП «Ощипок М.М.»
Львів, вул. Ст. Бандери, 45
e-mail: ommzmik@ukr.net